

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAFKASLARDAN HUDÂVENDİĞÂR VİLÂYETİNE GÖÇ
(1878-1908)**

Güler KARAOĞLAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Raif İVECAN

MART-2022

Tez içindeki bütün belgelerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Güler KARAOĞLAN

21/03/2022

ÖZ

KAFKASLARDAN HUDÂVENDİĞÂR VİLÂYETİNE GÖÇ (1878-1908)

Karaoğlu, Güler

Yüksek Lisans, Tarih

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Raif İvecan

Mart 2022

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesindeki hâkimiyetini kaybetmesine neden olan en önemli savaşlardan birisidir. Savaş esnasında milyonlarca Kafkasyalı yaşamlarını yitirmiş binlercesi de göç yolunda ya açlıktan ya da hastalıktan hayatını kaybetmiştir. Osmanlı topraklarına doğru yola çıkan Kafkasyalı, göç esnasında yaşanan sıkıntılara rağmen nihayetinde Osmanlı topraklarına ulaşmışlardır. Göçmenlere kapılarını açan Osmanlı Devleti Anadolu'nun birçok yerine olduğu gibi Hudâvendiğâr vilâyetine de göçmenleri iskân ettirmiştir. İstanbul'a yakınlığı, ulaşımın kolaylığı ve coğrafi konumundan dolayı vilâyet, Kafkas göçmenlerin en yoğun olarak iskân edildiği yerlerden birisidir. Osmanlı Devleti, Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenler için iâşe, sağlık, barınma ve tarım vb. konusunda ciddi yardımlar ve imkânlar sağlamıştır. Göçmenlere sadece devlet değil yerli ahali de yaptıkları yardımlarla devletin yükünü hafifletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kafkasya, Göç, İskân, Hudâvendiğâr Vilâyeti.

ABSTRACT

MIGRATION FROM THE CAUCASUS TO THE HUDÂVENDİĞÂR PROVINCE (1878-1908)

Karaoğlu, Güler

Master of arts, History

Supervisor: Assoc. Prof. Raif İvecan

March, 2022

The Ottoman-Russian War of 1877-1878 is one of the most important wars that caused the Ottoman Empire to lose its dominance in the Caucasus region. Millions of Caucasians lost their lives during the war, and thousands of them died either from hunger or disease on the way to emigration. Despite the difficulties experienced during the migration of Caucasians who set out for the Ottoman lands, they eventually reached the Ottoman lands. The Ottoman Empire, which opened its doors to immigrants, settled immigrants in the province of Hudavendigar, as well as in many parts of Anatolia. Due to its proximity to Istanbul, ease of transportation and geographical location, the province is one of the most densely populated places for Caucasian immigrants. The Ottoman Empire provided subsistence, health, shelter and agriculture etc. for the immigrants settled in the Hudâvendiğâr province. provided substantial assistance and opportunities. Not only the state, but also the local people have relieved the burden of the state with the help they have provided to the migrants

Keywords: Ottoman, Caucasus, Migration, Settlement, Hudavendigar Province.

ÖNSÖZ

Göçün tanımı her ne kadar bir yerden başka bir yere yerleşmek olarak basit gibi görülse de gerçekte çok daha karmaşık ve zor bir süreçtir. Göçler tam anlamıyla bir insanlık dramıdır. Binlerce insan canlarını kurtarabilmek adına sefalet, yokluk çekmiş ve uzunca yol kat ederek Osmanlı topraklarında daha güvenli yerlere gidebilmeyi başarabilmişlerdir.

Bu araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında göçün tanımı, sebepleri ve Kafkasya coğrafyası hakkında bilgi verildikten sonra birinci bölümde Kafkasya'nın tarihi üzerinde durularak Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya politikası üzerine durulmuştur. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin muhacir iskân politikası ve kurulan komisyonlar hakkında bilgiler verilmiş, son bölümde ise Hudâvendîğâr vilayetine iskânlar, yapılan yardımlar, karşılaşılan sorunlar sonuçlarıyla birlikte izah edilmeye çalışılmıştır.

Nihayetinde tez konusunun belirlenmesi, geliştirilmesi ve yürütülmesi konusunda fikir ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Raif İvecan'a şükranlarımı sunarım. Yine tez değerlendirmesine katkı sağlayan Doç. Dr. Aziz Tekdemir'e ve Dr. Öğr. Üyesi Tarık Özçelik'e müteşekkirim. Ayrıca daimi örnek aldığım ve üzerimde büyük emekleri olan kıymetli annem Ayşe Karaoğlu ve babam Hüseyin Karaoğlu başta olmak üzere, beni destekleyen sevgili kardeşlerime sonsuz minnettarım.

Güler KARAOĞLAN

Mart, 2022

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	x
TABLOLAR	xi
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

KAFKASYA’NIN TARİHİ VE HÂKİMİYET MÜCADELESİ.....	11
1.1. Kafkasya’nın Tarihçesi	11
1.2. Rusya’nın Kafkasya Politikası.....	11
1.3. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası ve Hâkimiyeti	12
1.4. Kafkasya’daki Hâkimiyet Mücadelesi	14
1.4.1. Ferah Ali Paşanın Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri.....	18
1.4.2. Kafkas Halkının İstiklal Mücadelesi ve Müridizm Hareketi	21
1.4.3. 1792 Osmanlı Rus-Savaşı	22
1.4.4. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması	23
1.4.5. Kafkas Halklarının Rusya’ya karşı Mücadelesi.....	26
1.4.6. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)	28

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN MUHACİR İSKÂN POLİTİKASI.....	35
2.1. İskân Politikası.....	35
2.2. İskân Politikasında Dikkate Alınan Hususlar	36
2.2.1. Güvenlik Sorunu ve Arazi Darlığı	37
2.2.2. Dış Müdahaleler	37
2.2.3. Göçmenlerin Taşraya Yerleştirilme Zorunluluğu	39
2.3. Göçmenlerin İskânı İle İlgili Kurulan Kuruluşlar	39
2.4. Muhacirini Komisyon'un Kurulması.....	40
2.4.1. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu	41
2.4.1.1. İdare-i Umur-ı Hesabiye Şubesi.....	43
2.4.1.2. İdare-i Umur-ı İskâniye Şubesi	43
2.4.1.3. Devair Şubeleri.....	43
2.4.1.4. Sevk-i Muhacirin Komisyonu	44
2.4.2. Muhacirin Umur-ı Sıhhiye Komisyonu	44
2.4.3. Umum Muhacirin Komisyonu	45
2.4.4. Muhacirin İâne Komisyonu.....	46
2.4.5. İâne-i Muhacirin Encümeni ya da Muhacirine Muavenet Cemiyeti	47
2.4.6. Muhacirlere Uluslararası Yardım Komitesi	48
2.4.7. Sermaye-i Şefkat-ı Osmaniye (Turkish Compassionate Fund)...	49
2.4.8. Muhacirin Komisyonu Alisi.....	49
2.4.9. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu	51
2.5. Komisyon ve Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar.....	51
2.5.1. İskân-ı Muhacirin İâne Pulları	54

3. BÖLÜM

KAFKAS MUHACİRLERİNİN HUDÂVENDİĞÂR VİLÂYETİNE

YERLEŞTİRİLMESİ 57

3.1. Göç Öncesi Alınan Tedbirler 57

3.2. İskân İçin Boş Arazilerin Belirlenmesi 59

3.3. Muhacîrlerin Hudâvendiğâr Vilâyetine İskânı..... 63

3.4. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler ve Yeni Kurulan Göçmen

Köyleri 68

3.5. Göçmenlere Yapılan Yardımlar 80

3.5.1. Arazi Yardımı..... 80

3.5.2. İaşe ve Yevmiye Yardımı 83

3.5.3. Eğitim Yardım..... 86

3.5.4. Vergi ve Askerlik Muafiyeti 87

3.6. Göçmenlerin Yaşadığı Entegrasyon Sorunları..... 88

3.6.1. Göçmenlerin İskân Sorunlar 88

3.6.2. Göçmenlerin İskân Yerlerini Terk Etmeleri 89

3.6.3. Göçmen ve Ahali Arasında Anlaşmazlık..... 90

3.6.4. Göçmenlerin Çevreye Zarar Vermeleri 91

3.6.5. Göçmen ve Görevli Memur Arasındaki Anlaşmazlık 92

3.7. Göçün Sonuçları 92

3.7.1. Ekonomik Sonuçları 93

3.7.2. Sosyal Sonuçları 95

3.7.3. Demografik Sonuçları 96

3.7.4. Mali Sonuçları..... 96

SONUÇ..... 99

KAYNAKÇA 101

KISALTMALAR

A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Odası
A.MKT.MVL	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
Bknz	: Bakınız
BOA	: Babıali Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çevirmen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vala
İ.ŞD	: İrade Şura-yı Devlet
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
No	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfadan Sayfaya
Y.PRK.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzat
Y. PRK. KOM	: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonları

TABLÖLAR

Tablo 3.1: Hudâvendiğâr Vilayetindeki Boş Araziler	59
Tablo 3.2: İskâna Uygun Araziler	61
Tablo 3.3: Demiryolları Çevresindeki Araziler	62
Tablo 3.4: Hudâvendiğâr Vilayeti Dâhilinde İskân.....	64
Tablo 3.5: Hudâvendiğâr Vilayeti Göçmenlerin Dağılımı	65
Tablo 3.6: Hudâvendiğâr Vilayetindeki Ormanlık Alanlarda Kurulan Köyler.....	75
Tablo 3.7: Yıllar Göre Göçmenlere Yapılan Yardımlar.....	99

GİRİŞ

GÖÇÜN TANIMI VE KAFKASYA COĞRAFYASI

Göçün Tanımı

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç; geçmişte yaşamış insan topluluklarının neredeyse tamamı siyasi, sosyal, ekonomik gibi çeşitli sebeplerle bulundukları bölgeden başka bir bölgeye ya göçe zorlanmış ya da göç etmek zorunda kaldıkları için göç kavramı ile tanışmışlardır. Bu denli eski olan göç kavramı zaman içinde gelişip değişmiş ve çeşitli anlamlar kazanmıştır.

Göç kavramı; “ekonomik, toplumsal veya siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak tanımlanmaktadır.”¹ Bir başka tanıma göre ise; göç kavramı “İnsanların, sürekli yerleşmek üzere bir ülkeden veya bölgeden diğer bir ülke veya bölgeye gitmesi”² olarak tanımlanmaktadır.

Karpat’a göre göç, “asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere harekettir.”³ Lee, göçü “kalıcı ya da yarı kalıcı yer değiştirmeler olarak tanımlamıştır.”⁴ Özcan göçü, “insanların yaşadıkları yeri terk edip devamlı olarak yaşayacakları başka bir yere gitmeleri” şeklinde tanımlamıştır.⁵ Başka bir tanıma göre ise, “belirli zaman ve mekânda bireylerin ve sosyal grupların, kısa veya daimi olarak bir mekân veya sosyo-kültürel alana yerleşmeleridir.”⁶

Göç sosyolojiden coğrafyaya, tarihten edebiyata kadar çeşitli bilim dallarının ilgi alanına girmiş ve tanımı yapılmıştır. Sonuç olarak bu tanımlarda

¹ İsmail Parlatır ve öte., “Göç”, *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1998. s. 302.

² Erhan Arda (Editör), “Göç”, *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul, 2003, s. 275.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları 2010, s. 71.

⁴ Everett S. Lee, *A Theory Of Migration*, *Demography*, Sayı 3, No 1, s. 16.

⁵ Y. Ziya Özcan, “İç Göçün Nedenleri ve Verileri ile İlgili Bazı Sorunlar, *Türkiye’de İç Göç*”, *Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı*, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran 1997, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 80.

⁶ Ahmet Türkylmaz, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Ankara, Başbakanlık Aile Kurumu Yayını, 1998, s. 25.

göç; bir mekândan başka bir mekâna bireysel ya da toplu olarak yer değiştirme olarak ortak bir noktada tanımı yapılmıştır.

Göçün Nedenleri ve Türleri

Göçleri iç ve dış göçler olmak üzere iki ana başlıkta toplamak mümkündür. İç göçler de kendi içerisinde “mevsimlik göçler, sürekli göçler, emek göçleri ve zorunlu-gönüllü göçler” diye ayrılabilir. Dış göçler ise, “beyin göçleri, işçi göçleri ve mübadele göçleri” diye adlandırılmaktadır.⁷ Araştırmamıza konu olan göç türünü zorunlu göçler kapsamında değerlendirebiliriz. Zira Osmanlıların Kafkasları kaybetmesiyle bölgenin Müslüman ahalisi zorunlu olarak yaşadıkları yurtlarını terk edip tebaası olan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır.

Kafkas halkının yaşamış olduğu bu göç ne ilk ne de sonudur. İnsanoğlu tarihi boyunca birçok nedenle yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Göçün e tek bir sebebi ne de tek bir nedeni vardır. Göçlerin oluşmasında siyasi, sosyal, ekonomik, güvenlik ve doğa olayları gibi birçok etken rol oynamıştır. Ancak bazı nedenler daha baskın olabilir. Örneğin Kemal Karpat’a göre göçün ana nedeni ekonomik olarak görülmektedir. Nüfus oranı arttıkça besin üretimi de artmadığı için insanlar ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. İnsanlar besin ihtiyaçlarını karşılayacak daha verimli başka yerlere göçe zorlanmakta ve bir göçler zinciri meydana getirmektedirler. Şüphesiz ki göçün ekonomik nedenleri tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Eski tarihi göçlerin ana nedeni, iklimde meydana gelen geçici veya sürekli değişim ve kullanma sonunda toprakların insan ve hayvan besisini yeterli miktarda üretememesi sonucunda açlığın baş göstermesidir.⁸

İnsanların ülkelerini terk etmelerinin nedeni sadece ekonomik sorunlardan dolayı değil kültürel, siyasi, ülke içindeki iç savaş, iç çatışma vb. konularda ekonomik nedenler kadar etkilemiş ve bu durum göç hareketlerine neden olmuştur. Göçün sebepleri arasında kişilerin kendini güvenlik altında

⁷ Yüksel Koçak ve Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, s.3, 2012, S. 169.

⁸ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 75.

hissetmemeleri hususu da yer almaktadır. Bir bölgede kişilerin güvenliği tehdit altındaysa ve kişiler kendilerini koruyacak durumda değil ise mecburen göçe yöneleceklerdir.⁹ Kafkasya bölgesinden Anadolu'nun dört bir yanına yerleştirilen Kafkas göçmenleri emniyet ve güvenlik sebebiyle göç etmek zorunda kalmışlardır.

Göçün nedenleri arasında sayılabilecek diğer bir etken ise, savaş, çatışma ortamı ve devletlerarası gerginliklerdir. Savaşlar Osmanlı coğrafyasında özellikle 17. yüzyıl sonlarında itibaren kitlesel boyutta göçlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devletinin yenilgisi ile sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yani 93 Harbi'nin ile birlikte Kafkasya bölgesinden kitlesel göç hareketi başlamıştır.¹⁰ Savaşın sebep olduğu yıkımla birlikte zorluklara dayanamayacağını veya değerlerini sürdüremeyeceğini düşünen insanlar çareyi savaş alanı dışına çekilmekte veya göç etmekte bulmuşlardır.¹¹

Savaş ile ilintili bir başka göç sebebi ise, savaş sırasında yaşanan insanlık dışı muamelelerle alakalıdır. Özellikle savaş esnasında veya sonrasında, bölgede bulunan ahaliye uygulanan baskı ve zulmün yanı sıra yapılan katliamlar göçün önemli sebeplerinden biridir.¹²

Göçe neden olan bir diğer etken ise tarımda yaşanan değişim ve dönüşümdür. Tarımda yaşanan teknolojik gelişmeler ve yöntemlerin yanı sıra tarımda makineleşme ile birlikte insan gücüne duyulan ihtiyaç azalmış için insanlar işsiz kalmış ve bulunduğu bölgeden göç etmiştir.¹³ Ayrıca, ebeveynlerin çocuklarına iyi bir eğitim imkânı verebilmek istemeleri, bireylerin refah hayat yaşamak istemeleri, akrabalar arasındaki kan davaları, başlık parası sorunu ve insanların dini ve kültürel değerlerin değiştirmeye zorlanması sosyal boyutta göçün sebeplerindendir.

⁹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 7.

¹⁰ Faruk Taşcı, "Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç", *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. 10, S. 4, Yıl 2009, s. 187.

¹¹ Nedim İpek, "Kaynakların Dilinde Göç Kavramı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S. 17, Güz 2014, s. 15.

¹² Taşcı, *Bir Sosyal Politika*, s. 187.

¹³ Mustafa Şen, "Türkiye'de İç Göçlerin Neden ve Sonuçları Kapsamında İncelenmesi", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2014/1, s. 241.

Kafkasya'nın Coğrafi Durumu

Kafkasya Adı

Kafkas kelimesi “Kaf’ın Dağı” anlamına gelmekte olup Farsça “Kahkah” kelimesinden türemiştir. Yunanlıların, Bölgenin tarifi için kullandıkları “Caucasus” isminin kökeni Latince “Kaukasos”tur ve etimolojik olarak “buzla kaplı parlaklığıyla göz kamaştıran” anlamına gelen Farsça “Kraukasis”ten türemiştir. Türkçe “Kafkas” ve Rusça “Kavkaz” kelimeleri de aynı kökten türemiştir.¹⁴ Eski Yunan yazarlarından olan Aiskhylos M.Ö 490 tarihinde Zevk ve Eğlence adlı romanında Kavkasos deyimini kullanmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise Ahmet Cevdet Paşa Paris Barış Konferansı için hazırladığı raporda Cebel-i Kafkas deyimini kullanmıştır.¹⁵ Layihasında Kafkaslardan şöyle bahsetmiştir; “*Cebel-i Kaskas Karadeniz’de vâki’ Anapa kal’asında bed’ ile şimal-i garbdan cenub-ı garbe doğru mümted ve bahr-ı Hazar sahilinde bulunan Baku kal’asına müntehi olan cibal-i müteselsileden ibarettir ki bir ucundan öbür ucuna dek iki yüz doksan saatlik mesafedir.*”¹⁶ Yine Rus İlimler Akademisi ve Coğrafya Cemiyeti ile resmi yayınları, Kafkasya adını ve sınırlarını, idari ve siyasi manada durmadan genişleterek Rus istilasına uygun davranmışlardır. Örneğin, 1878 Osmanlı-Rus Savaşından mağlup olan Osmanlı Devleti’nden savaş tazminatı yerine Anadolu topraklarından Kars, Ardahan (Oltu, Şenkaya ve Olur dahil), Batum (Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka dahil) sancakları (Elviye-i Selese/Üç Sancak) bölgelerini bile, (1878-1917 arasında), Tiflis’teki Namestnik idaresine bağlandığından, buraları Kafkasya’dan saymışlardır.¹⁷

¹⁴ Mehmet Furkan Çelik, “Türkiye’de Kafkasya İle İlgili Yapılan Dil ve Kültür Konulu Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslar arası Kafkasya Kongresi, Uluslar arası Kafkasya Kongresi Bildirileri Kocaeli (26-27 Nisan 2012), Bildiriler Kitabı*, Kocaeli 2012, s. 231.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. Önsöz-XVI.

¹⁶ Cavid Baysun, *Cevdet Paşa Tezâkir 1-12*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 1953, Layiha 11’ inci Tezkire, s. 94.

¹⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların*, s. Önsöz-XVI.

Coğrafi Yapısı

Kafkasya, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyinde yer almaktadır. Doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirleri yer almaktadır.¹⁸ Kafkasya coğrafi konum itibarıyla Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasına girmiş olan ve 5000 km uzunluğunda bulunan Akdeniz, Ege Denizi, Boğazlar ve Marmara Denizi, Karadeniz, Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin birleştiği bir noktadadır. Ayrıca Hazar Denizi aracılığıyla Doğu'ya ve Orta Asya'ya bağlanmış durumdadır.¹⁹ Rusya Federasyonunun Güneyinde yer alan Kafkasya, coğrafi olarak Avrupa toprağı sayılmaktadır. Kafkasya'da bulunan dağlar Kafkasya'yı Kafkas Ötesinden ayırarak Avrupa sınırını belirlemektedir.²⁰

Kafkasya, birbirine geçmiş çok sayıda vadiden oluşan dağlık bir alandan oluşmaktadır. “Bölge etrafında Kafkas sıradağlarının yer aldığı kuzeyde Don Ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma Ağzı hattından, Güneyde Aras Nehri ve Kars Platosu'na kadar uzanmaktadır.”²¹ Uzunluğu 1200 km'ye varan Kafkas Dağları, genel olarak, bölgeyi Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayırmaktadır.²² Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kafkasya'yı “Kuzey Kafkasya” olarak adlandırarak Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan “Güney Kafkasya” olarak ayırmak doğru değildir. Kaynaklarda Güney Kafkasya olarak adlandırılan yer Kafkas Ötesi olarak geçmektedir. Rusların bu bölgeye verdikleri “Zakavkaz” İngilizlerin verdikleri “Transcaucasus” Osmanlı ve

¹⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 14.

¹⁹ Ruhi Ersoy, “Kafkasya'nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15 (2018), s. 799.

²⁰ Ufuk Tavkul, “Linguistik ve Genetik Yapı etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, *Kafkasya Özel Sayı*, Temmuz-Aralık 2015, s. 46.

²¹ Demet Şefika Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004, Yüksek Öğretim Kuumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 148341), s. 7.

²² Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 14.

Arapların verdikleri “Mavera-i Kafkasya” adları Güney Kafkasya olarak değil, Kafkas Ötesi anlamında kullanılmıştır.²³

Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet bulunmaktadır. Bunlar Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’dan oluşmakta ve Nahçıvan Azerbaycan’a, Abhazya ve Acaristan Gürcistan’a ve Adıgey, Dağıstan, İnguşya, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya ve Çeçenistan Rusya Fedarasyonu’na bağlı olarak özerk bir yapıdadırlar. Ancak, fiziki olarak Kuzey Kafkasya’da yer alan, Abhazya Özerk Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi siyasi olarak, Gürcistan’a bağlıdır.²⁴

Esas itibariyle dağlık bir ülke olan Kafkasya’da yerleşim bölgeleri genellikle dağ ve tepelerden oluşmaktadır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi burada yaşayan insanların kendine has karakter ve kültür oluşmasını sağlamıştır. Askeri açıdan savunma imkânı sağlayan bu dağlar aynı zamanda bölgede hâkimiyetin sık değişmesine sebep olmuştur.²⁵

Etnik Yapısı

Kafkasya coğrafyasına hâkim olan dağlık yapı, tarih boyunca bölgenin siyasi ve etnik yapısının şekillenmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bunun sebebi ise yüksek dağlar ve derin vadilerle çevrili olmasından kaynaklıdır.²⁶

Etnik yapı ve çeşitlilik bakımından dünyanın önde gelen bölgelerden biri olan Kafkasya’da yaşayan grupları genel anlamda üçlü bir sınıflandırma ile verilmektedir. Bunlar:²⁷

- Türk Kökenli
- Hristiyanlar
- Müslüman olan Kafkaslar

²³ Ufuk Tavkul, *Linguistik ve Genetik*, ss. 45-46.

²⁴ Hakan Kantarcı, *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 27.

²⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, ss. 14-15.

²⁶ Savaş Yanar, *Türk-Rus ilişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 28.

²⁷ Kantarcı, *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, s. 38.

Kafkasya'nın Türk Kökenli olan etnik yapısı: Azeriler, Kalmuklar, Kumuklar, Kara papaklar, Kundurlar, Nogaylar ve Türkmenlerden Karaçay ve Balkarlar oluşmaktadır.²⁸

Kafkasya'nın Türk ve Müslüman Olmayan, Hristiyan etnik yapısı: Ermeniler, Abhazlar, , Assuriler, Gürcüler, Udinler oluşmaktadır.²⁹

Kafkasya'nın Türk olmayan Müslüman etnik yapısı: Acaralar, Lezgiler, Osetler, Çeçenler, Kabardaylar, Abazalar, Tatlışlar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Dargınlar, Laklar, Rutullar, Agullar, Sokurlar, Tabarasanlar oluşturmaktadır.

Yerli milletlerin büyük çoğunluğu Azeri, Çeçen, Gürcü ve Ermenilerden oluşmaktadır. Kafkasya'nın en eski halkları Gürcü ve Çeçenlerdir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da eski zamanlardan beri yaşayan etnik gruplarda vardır. Bu etnik gruba Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstandaki diğer gruplar dâhildir.³⁰

Kafkasya'nın asıl yerlileri yüksek tepelerdeki dağlık alanlarda ve insanlarla iletişimin daha az olduğu bölgelerde yaşarken, Kafkasya'ya sonradan gelen Türkler ve İranlılar ise ekseriyetle güney ve kuzeydeki dağların eteklerinde yaşamışlardır. Nüfus bakımından az olan topluluklar ise ulaşılması güç, savunulması kolay bölge olan Orta Kafkasya'da yaşamışlardır.³¹

Dil Yapısı

En eski yerleşim yerlerinden sayılan Kafkasya bölgesi çok çeşitli etnik yapıyı bir arada barındırdığı için dilin kullanımı açısından heterojen bir yapıya sahiptir.³² Bu konuda bilgileri olan Yunan coğrafyacı Timosthenes Kafkasya bölgesinde neredeyse 300 dilin konuşulduğunu iddia etmektedir.³³ Arap coğrafyacılar ise Kafkasya'ya Cebelü'l El sine (Diller Dağı) adını vermişlerdir.³⁴ Çok sayıda kendine özgü dil ve kültürün bir arada yaşandığı

²⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 18.

²⁹ Yanar, *Türk-Rus İlişkileri*, s. 29.

³⁰ Yanar, *Türk-Rus İlişkileri*, s. 30.

³¹ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 18.

³² Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği*, s. 19.

³³ Osman Tekir, "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları", *Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2 S. 3, 2016, ss. 24-25.

³⁴ *Kafkasya'daki Rus İşgali ve Kafkasya'nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor*, s. 6. <https://www.imkander.org.tr/resim/file/2013/kafkasya.pdf> (Erişim: 20. 05. 2019)

Kafkasya bölgesinde dağın bir yamacında yaşayan insanların yaşantısı ile diğer yamacında yaşayan insanların yaşantısı birbirinden çok farklıydı. Netice olarak Kafkasya sadece “Dillerin Dağı” olarak değil, aynı zamanda “Kültürlerin Dağı” olarak da anılmaktadır.³⁵ Kafkasya’da konuşulan diller şu şekilde tasnif edebiliriz:³⁶

Kafkas Dilleri

Abhaz-Adige Dilleri (Batı Kafkasya’da): Abhaz Abaza, Şapşığ, Bjeduğ, Jane, Besleney, Abzeh, Hatkoy, Temirgoy (Kemirguey), Natuhay, Kabardey halkları tarafından konuşulur.

Çeçen-Lezgi Dilleri (Doğu Kafkaslar’da): Çeçen-İnguş, Lezgi, Avar, Lak, Dargı, Tabasaran, Rutul, Tsahur, Agul halkları tarafından konuşulur.

II. Türk Dilleri

Karaçay-Malkar (Orta Kafkaslar’da)
Kamuk (Dağıstan’da)

III. İran Dilleri

Oset (Orta Kafkaslar’da)
Tat (Dağıstan’da)

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Abhaz diliyle ilgili olarak “sanki saksığan kuşu dili gibidir, gayet zeki tabiatlı, akıllı, kıvrak ve taklitçi adam gerektir ki Abaza kavmiyle sohbet ede” der.³⁷ Buda Kafkas dillerinin ne kadar gelişmiş ve karmaşık bir yapıda olduğunu gösterir.

Kafkas dilleri dışında bölgede kullanılan diğer diller, tarih boyunca bölgeye yapılan akınlar sonrasında oluşmuştur Yerel dilleri olarak kabul edilen Kafkas dilleri yaklaşık olarak altı milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu diller içerisinde Gürcüce daha yaygın kullanıldığı için kendine has yazı ve edebiyatı oluşmuştur.³⁸

³⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 19.

³⁶ Çelik, *Türkiye’de Kafkasya*, s. 232.

³⁷ Yücel Dağlı ve Seyit Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Cilt 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 133.

³⁸ Acar, *Kafkasya’nın Güvenliği*, s. 20.

Sovyet Rusya'daki Türk ve Müslüman kökenli olan insanlar için 1935 yılında resmi alfabe olarak Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Ancak günümüzde birçok Türk ve Müslüman grup hem Türkçe yazılmış Latin alfabesini isterken, hem de Türkiye Türkçesini öğrenmeye çalışmışlardır. Etnik bilincin gücü sayesinde Kafkasya'da Rusça ikinci bir dil olarak büyük bir kitle tarafından konuşuluyor olsa da yerel dillerini konuşmayı sürdürmüşlerdir.³⁹

Din Yapısı

Kafkasya'da dil ve kültür ve etnik yapının çeşitlilik gösterdiği gibi dini inançları da çok çeşitlilik göstermektedir. Şamanist Pagan inançlarının yanı sıra çok fazla kişi tarafından benimsenen semavî dinler Kafkasya halklarının sosyal kültürel yaşamları üzerinde etkili olarak günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁰ Kafkasya bölgesinin ilk semavi dini Hristiyanlıktır. Gürcü ve Ermeniler IV yüzyılda, Abhazlar VI. Yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmiştir. Osetler de önemli oranda Hristiyan nüfusa sahip bir bölge halkıdır. Hristiyanlığın bölgede yayılmasında Bizans İmparatorluğunun etkisi olmuştur.⁴¹ Hristiyanlık gibi İslamiyet de bölgede çok etkili olmuştur. Bölgenin İslamlaşması VIII. yüzyılda başlamış XVII. yüzyılda da devam etmiş ve halen de sürmektedir. Bu kapsamda Azerilerin bir kısmı Sünni iken, çoğunluğu Şii'dir. Kuzey Kafkasyalıların ekseriyeti de Müslümandır. Genelde Kuzey Kafkasya'da, İslami duygular ve adetler doğuda daha güçlü olup, batıya doğru bu bağlılık azalmaktadır.⁴² Bölge halkının %55,9'u Müslüman, %43,6'sı Hristiyan ve %0,4'ü ise Musevi'dir

Günümüzde ise Kafkasya bölgesinde Hristiyanlık ve İslamiyet'in hâkim olduğunu görüyoruz. Din unsuru bölgeye hâkim olmak isteyen güçler tarafından bir araç olarak kullanılmıştır.

Kuzey Kafkasya'da, tarikat olarak Nakşilik ve Kadirilik benimsenmiştir.⁴³ Nakşibendî tarikatını Çeçen-Dağıstan bölgesinde yayan İmam Mansur Uşurma'nın vaazları hızlı bir başarı elde etmiş ve Dağıstan halkı onun birlik

³⁹ Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde*, s. 34.

⁴⁰ Ufuk Tavkul, Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (128), 2000, s. 101.

⁴¹ Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği*, s. 21.

⁴² Kantarcı, *Kıskaçtaki Bölge*, ss. 46-47.

⁴³ Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde*, s. 36.

çağrısına koşmuşlardır. Kafkasya tarihinde önemli yer tutan Nakşibendî tarikatını disiplininin kuvvetli olması, riayet ve tarikatın oluşturduğu sıkı hiyerarşi sayesinde Kafkasyalıların 1824'ten 1859'a kadar süren Rus istilasına karşı mücadele vermelerini sağlamıştır. Kadiri tarikatı ise, Kafkasya'da Nakşibendî tarikatından çok daha sonra 19. yüzyıl ortalarına doğru, Nakşibendîler tarafından yönetilen Dağıstanlıların Rusya'ya karşı verdikleri mücadelenin mağlubiyetle sonuçlanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu tarikatı Kafkasya'da yayılmasını sağlayan kişi Kamuklu Kunta Hacı'dır. Bu tarikat daha çok Çeçenistan ve Dağıstan'da Rus baskısının daha şiddetli olduğu bölgelerde direniş göstererek başarı elde etmiştir.⁴⁴

Kafkasya özgürlük ve direniş mücadelesinde din faktörünün etkili olduğunu gören Rusya, din adamlarına karşı temkinli davranmıştır. Böylece dini hüviyete sahip olan kişilerin sosyo-ekonomik ve manevi otoritelerini engelleyerek ortadan kaldırmıştır. Rusya'ya göre inanç ve şeriat, Kafkasya'da Rus işgaline karşı mücadeleyi kuvvetlendirerek direniş göstermelerinde etkili olan çok kuvvetli bir faktördü.⁴⁵

Rusya'nın Kafkasya'yı işgaline karşı büyük bir direniş gösteren Şeyh Şamil, Kafkas halkları arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak ortak düşmana karşı birlik ve beraberlik içerisinde dağlı halkı birleştiren ve bölgesel gelenek ve kültür ile desteklenen “*Müridizm*” hareketini İslamiyet çevresinde kurmuş ve bu çerçevede hareket etmiştir.⁴⁶

İslamiyet Batı Kafkasya'da aristokrasinin zayıflayarak sınıfsal farklılıkların ortadan kalkmasına ve sosyal tabakalar arasında eşitlik düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirerek Kafkas halkları arasında birlik ve dayanışmanın oluşturulmasına vesile olmuştur.⁴⁷

⁴⁴ Ufuk Tavkul, “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, C. 7, S. 25, 1998, ss. 9-10

⁴⁵ Tavkul, *İslamiyetin XIX. Yüzyılda*, ss. 5-6.

⁴⁶ Kantarcı, *Kıskaçtaki Bölge*, s. 47.

⁴⁷ Tavkul, *İslamiyetin XIX. Yüzyılda*, s. 10.

1. BÖLÜM

KAFKASYA’NIN TARİHİ VE HÂKİMİYET MÜCADELESİ

1.1. Kafkasya’nın Tarihçesi

Tarih boyunca Kafkasya bölgesi üzerinde devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesi hiç eksilmemiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti ve Rusya’nın kuruluşundan çok evvel başlayan ve Kafkasya’yı uzun müddet etkisi altında tutan akınlar kuzeydoğudan yapılmıştır. Özellikle Hazar Denizi’nin doğusundan gelen milletlerin etkisi daha büyük olmuştur. Arilerle, Turan kavimlerinin yaptığı bu akınlar iki grup halinde olmuştur. IV. asra kadar devam eden birinci grubu Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler teşkil eder. IV. asırda son bulan bu Hint-Avrupa grubu akınlarından sonra, aynı asırda başlayan Türk ve Moğol akınları asırlarca aralıklı olarak devam etmiştir.⁴⁹

1.2. Rusya’nın Kafkasya Politikası

Kafkasya bölgesini Rusya için önemli kılan unsurlardan biri bu bölgenin Karadeniz, Hazar ve Azak Denizi arasında Asya ve Avrupa kıtaları için geçiş noktası olmasındandır.⁵⁰ Rusya’nın Kafkasya’daki amaçlarından biri Hazar Denizini iç deniz haline getirerek Kafkasya bölgesinde tam anlamıyla hâkimiyet sağlamaktır. Bu anlamda Kafkasya, Rusya açısından güneye doğru ilerlemek ve Orta Asya’da hâkimiyet kurabilmenin dayanak noktasıydı.⁵¹ Ayrıca, Kafkasya Orta Doğu yolu üzerinde bulunması yönüyle de Rusya için önemliydi.⁵²

Rusya’nın doğu, kuzey ve batı sınırları zor iklim şartları ile çevrilidir. Bundan dolayıdır ki, Rusya güney sınırını genişleterek bir güvenlik çemberi oluşturmak ve sıcak denizlere inmek istemiştir. Bilindiği gibi Rusya, büyük bir dünya gücü olmaya başladığı yıllardan beri sıcak denizlere inme hayalini üç

⁴⁸ Saydam, *Kırım, Kafkasya*, s. 25.

⁴⁹ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1979, s. 11.

⁵⁰ Gökçe, *Kafkasya*, s. 10.

⁵¹ Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan ve Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars, 2011, Kafkas Üniversitesi Yayınları, s. 7.

⁵² Yanar, *Türk-Rus*, s. 56.

yoldan gerçekleştirmek istemiştir. Bunlardan birincisi, Balkanlar yoluyla İstanbul ve Boğazlar bölgesine inerek Ege Denizi ve Akdeniz’e açılan kıyılara hâkim olmak, ikincisi Kafkasları bir hareket üssü olarak kullanıp Doğu Anadolu’yu ele geçirerek İskenderun Körfezi’ne ve dolayısıyla Akdeniz’e inmek ve üçüncüsü yine Kafkasları hareket üssü olarak kullanıp İran üzerinden Hint Okyanusu’na kadar ulaşmaktır.⁵³

Rusya’nın Karadeniz kıyısında küçük bir çıkış noktasının bulunması sebebiyle, Kafkasya’da etnik Rus nüfusunun çoğunlukta olduğu Krasnodar, Rostov ve Stavropol bölgelerinden istikrarlı yapının korunması Rusya’nın menfaatleri için önem taşımaktaydı. Kafkasya’da meydana gelebilecek olası bir savaşta Rusya’nın bu çıkış noktasını kaybetmesi durumunda Karadeniz-Boğazlar, Akdeniz-Süveyş kanalı yolu ile sıcak denizlere inme ihtimali ortadan kalkacaktı. Ancak Rusya Kafkasya’yı ve Karadeniz’e çıkış noktasını elinde tutması ona büyük kolaylıklar ve imkân sağlayacaktır.⁵⁴

1.3. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası ve Hâkimiyeti

Kafkasya bölgesi konumu itibariyle Osmanlı Devleti ile aynı coğrafyanın uzantısı olmasından dolayı bir bütün olarak görülmektedir. Anadolu ve Kafkasya bölgesi için “Küçük Asya ve Ön Asya” tanımları bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kafkasya Bölgesinin Osmanlı Devleti’ne olan yakınlığı Osmanlının demografik, kültürel ve siyasi gelişimlerini etkilemiş ve belirlemiştir. Doğu Anadolu bölgesinin savunma ve güvenliğinin sağlanması, Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki Türk ve Müslüman ülkelerle arasındaki ilişkilerinin geliştirilmesi gibi sebepler Osmanlı Devleti’nin Kafkas politikasının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ile olan ilk münasebeti XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından Trabzon ve çevresinin fethedilmesi ve Karadeniz’e tek başına hâkim devlet olma fikri Osmanlı Devleti’nin Kafkasya politikasında önemli rol oynamaktadır.⁵⁵ Yeni başkent olan İstanbul ve Boğazların güvenliğinin sağlanması, savaş sırasında harap olan İstanbul’un

⁵³ Yanar, *Türk-Rus*, s. 56.

⁵⁴ Yanar, *Türk-Rus*, s. 58.

⁵⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 6.

inşası, imar ve iaşesi için Karadeniz bölgesinin kaynakları üzerinde siyasi ve ekonomik kontrolün sağlanmasını hedefliyordu. Fatih Sultan Mehmed, İran ve Türkistan'dan gelen kervan yollarının denize çıkış noktası olan Trabzon ve çevresini, Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları ile Kırım'ı Osmanlı Devleti topraklarına katarak, Karadeniz'i Osmanlı gölü haline getirmiştir.⁵⁶

Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti doğrultusunda Kafkasya bölgesinde ilk fethedilen yer Abhazya'dır. Daha sonra Kırım'ın 1430 yılında bağımsız olmasından sonra başa geçen Hacı Giray Han'ın ölümünden sonra işgale açık hale gelen Kırım üzerine Fatih Sultan Mehmed Mayıs 1475 tarihinde Osmanlı donanmasını gönderdi. Bölgeye gönderilen Gedik Ahmet Paşa komutasındaki ordu 5 Haziran 1475'tarihinde Kefe'yi, sonra Azak'ı ve Aralık 1475'te de Menkü'ü fethetmiştir. Kırım'ın tahtına çıkan Mengli Giray Han Fatih Sultan Mehmed'e tâbi olmasıyla birlikte Kırım Hanlığı hukuken bağlanmış oldu. Böylece Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Kırım, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarına doğru ilerleyip genişlemesi için önemli bir kilit noktadır.⁵⁷

Fatih Sultan Mehmed hâkimiyeti sırasında Kefe, Taman, Kuban ve Anapa gibi yerleri de hâkimiyeti altına almıştır. Taman ve Azak kazaları sonrasında Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.⁵⁸ Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed zamanında ele geçirdiği bölgeler Kafkas politikası açısından önemli birer adımdır.

Trabzon Sancağı'nın başında bulunan Yavuz Sultan Selim daha şehzadeliği sırasında Anadolu'dan gaza dileyen gönüllüleri de yanına alıp Gürcistan'a akınlar (1508) yaparak fetihlerde bulunmuştur.⁵⁹ Safevîler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde siyasi hâkimiyet ve nüfuz girişimleri elde etmek için bölgedeki halkı propagandaya teşvik etmesinden dolayı Yavuz Sultan Selim, 20 Mart 1514 tarihinde Çaldıran Seferi'ne çıktı. Yavuz Sultan Selim bu sefer sırasında 6 Eylül 1514 tarihinde Tebriz'i ele geçirmiştir. Ancak

⁵⁶ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005. s. 33.

⁵⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 36.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas*, ss. 65-81.

⁵⁹ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas*, ss. 83-85.

Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra Gürcistan tekrardan Safevilerin eline geçmiştir.⁶⁰ Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise seleflerinin başarılarını 1533-36 tarihleri arasında yaptığı İrakeyn Seferi ile devam ettirmiştir. Bu sefer ile İran kontrol altına alınarak ve Kars platosu da ele geçirilmiştir. Bu dönemde Kafkasya'nın geri kalan kısmı Safevilerin toprakları içerisindeydi.⁶¹ Daha sonra ikinci İran seferi esnasında Osmanlı Devleti, Gürcistan'a doğru ilerleyerek etkilerini bu bölgelere yaymışlardır. 1578 tarihinde Osmanlılar belki de ilk defa çok iyi düşünülp planlanmış askeri harekâtla Kafkaslara egemen olma politikalarını ortaya koymuşlardır. Bu harekâtla Şirvan ve Gürcistan'da genişleyerek Hazar kıyılarına kadar ulaşılmıştır. Revan, Tebriz, Gence ve Karabağ da hâkimiyet altına alınmıştır.⁶² 1588 tarihinde ise Şirvan Osmanlı topraklarına katılmıştır. Acara yöresi de merkezi Ahıska olarak belirlenmiş ve Çıldır Eyaleti'ne bağlamıştır. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz ile Hazar denizi arasında kalan tüm Kafkasya bölgesi Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.⁶³ O ana kadar Kafkasya bölgesi için Osmanlı Devleti ile İran arasında mücadele yaşanmıştı ancak bundan sonra bu mücadeleye Rusya da dâhil olacaktır.

1.4. Kafkasya'daki Hâkimiyet Mücadelesi

Tarih boyunca Kafkasya bölgesi üzerinde devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesi hiç eksilmemiştir.⁶⁴ Osmanlı Devleti ve Rusya'nın kuruluşundan çok evvel başlayan ve Kafkasya'yı uzun müddet etkisi altında tutan akınlar kuzeydoğudan yapılmıştır. Özellikle Hazar Denizi'nin doğusundan gelen milletlerin etkisi daha büyük olmuştur. Arilerle, Turan kavimlerinin yaptığı bu akınlar iki grup halinde olmuştur. IV. asra kadar devam eden birinci grubu Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler teşkil eder. IV. asırda son bulan bu Hint-Avrupa grubu akınlarından sonra, aynı asırda başlayan Türk ve Moğol akınları

⁶⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 39.

⁶¹ Enis Şahin, "Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 71/2015, s. 471.

⁶² Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 41.

⁶³ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 7-8.

⁶⁴ Saydam, *Kırım, Kafkasya*. 25.

asırlarca aralıklı olarak devam etmiştir.⁶⁵ Moğol akınları ise, Osmanlıların Kafkasya'ya nüfuz edişine kadar aralıklarla bölgeyi etkisi altına almıştır.

Kafkasya bölgesine Rusların gelişi M.S 914 yılına kadar uzanmaktadır. Dinyeper ırmağı ağzından yola çıkan Verangian kolu Don ve Volga ırmaklarını geçerek Hazar'a kadar inmişlerdir. Tekrardan bu tarihten üç yıl sonra başka bir Verangian kolu İran bölgesini ele geçirmiş ve Araplardan da Arran'ın başkenti olan Berdaa şehrini ele geçirmişlerdir.⁶⁶ Ruslar, 943-944 yıllarında Kuban nehrini üzerinde Kuzey Kafkasya'ya, sonrasında da Hazar Denizi'ne ulaşmışlar⁶⁷ ve 964 yılında Güney Kafkasya'ya doğru ilerleyen Ruslar, As, Osetler ve Çerkeslerle karşılaşarak onları mağlup etmişlerdir. Ancak daha sonra Doğu Avrupa'yı ele geçiren Peçenek, Uz ve Kumanlar gibi Türk kavimleri Rusları kuzeye doğru çekilmeye mecbur etmişlerdir.⁶⁸ Cengiz Han'ın orduları Güney Rusya'ya saldırdı ve Avrupa'da Karpatlar'a kadar devam edip Volga nehri üzerinde Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Altın Orda Devleti Kazan, Astrahan ve Rus hanlıklarından oluşmaktadır.⁶⁹ Daha sonra XV. yüzyılın ikinci yarısında III. İvan Rus birliğini Moskova Büyük Knezliği etrafında toplamak ve Altın Orda Hanlığı'na karşı bağımsızlığını kazanmak için mücadeleye başlamıştır. Altın Orda'nın Moskova Knezliği'ni tehdidi ve Osmanlı Devleti'nin eline geçen Kırım'ı tekrar almak istemesi Osmanlı Devleti ile Moskova Knezliği'ni birbirine yakınlaştırmıştır. Altın Orda Devleti'nin giderek zayıflaması üzerine Ruslar, 1480 yılında Altın Orda hâkimiyetinde kurtulmuştur. 1487 tarihinde de Ruslar, Kazan şehrini işgal etmiştir. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği siyasi dengeleri değiştirebilecek bir güce ulaşmıştır.⁷⁰ Bundan sonra

⁶⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1979, s. 11.

⁶⁶ Berdaa şehri daha sonraları Karabağ adını almıştır. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayman Yayınları (3. Baskı), İstanbul, 1995, ss. 35-36.

⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 23.

⁶⁸ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, (2005), İstanbul, s. 25.

⁶⁹ Yanar, *Türk-Rus*, s. 38.

⁷⁰ Yanar, *Türk-Rus*, s. 38.

Rusya, Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalacaktır.

Kazan Hanlığı'nın zaptı Osmanlı açısından bir yankı uyandırmamıştır. Ancak Rusların Astrahan'ı alarak Terek boyuna kadar gelmesi ve Türkistan'dan gelen hacılara Astrahan yolunu kapatması Osmanlı başkentinde Rus emelleri hakkında endişelere neden olmuş ve 1569'da Ejderhan Seferi adıyla bilinen ilk Rus-Türk çatışması meydana gelmiştir.⁷¹ Osmanlı Devleti, Ejderhan Seferi ile Don ile Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapılacak ve bunun arasında bir kanal açılarak bu iki nehir birleştirilecekti.⁷² Ancak Osmanlı Devleti'nin çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı bu sefer yapılamamıştır. Tüm bunlardan sonra I. Petro'ya kadar ufak tefek gelişmelerin dışında önemli bir hadise olmamıştır. Bu safhada Kazaklar, Terek nehrinin kuzey, Kuban nehrinin doğu sahillerine ve Kuma kıyılarına hâkim köyler olacak şekilde yerleştirilmiştir. Uzun yıllar Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında savaşıyan Osmanlı ve İran ordularının zayıf düşmesi ve bunu fırsat bilen Rusya I. Petro'dan sonra saldırılarını sistemli bir şekilde başlatmıştır.⁷³

Yıllar süren Osmanlı-İran mücadelesinin bıraktığı tahribattan yararlanmak isteyen I. Petro, Rusya'yı dünya çapında önemli bir konuma getirmek için girişimlerde bulunmak istemiştir. Emellerini gerçekleştirmek için İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile az nüfuslu ülkeleri ele geçirmek arzusundadır. Buralar alındıktan sonra diğer hedefleri gerçekleştirmek mümkün hale gelecektir.⁷⁴

Kazan ve Astrahan Hanlıklarını yıkarak Azak'a inen Ruslar Kuzey Kafkasya'nın Merkezi olan Kabartay'a doğru ilerleyerek akınlar düzenlemiş ancak 1556-1666 tarihleri arasında Kafkasya'ya girememişlerdi. Ruslar, I. Petro devrine kadar Kırım Hanlığı'na vergi de vermekteydiler. Ruslar 1683 Viyana Bozgunu'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan Kutsal

⁷¹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s. 31.

⁷² Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 567.

⁷³ Yanar, *Türk-Rus*, s. 40.

⁷⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 31.

İttifak'a girerek güçlenmelerini takiben 1700 yılındaki İstanbul Anlaşması ile Azak'ı alarak Kafkasya'yı kuzeyden çevirmiş oldu. Azak Denizi'ne indikten sonra Kuban vadisine doğru yöneldiler. Ancak 1711'de Prut'ta yenilerek Azak bölgesini kaybettiler ve 1712 de imzalanan Prut Anlaşması ile Osmanlı Devleti Gürcistan ve Dağıstan'ın bağımsızlığı kabul etti ve Hazar Denizi'nin kuzey sahilleri de Ruslara bırakıldı.⁷⁵

Rusya'nın Kafkasya'ya doğrudan ilk inişi 1720 yıllarına denk gelmektedir. Bu tarihte İran ile anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey kesimlerini ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Rusların bu ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti de Gürcistan hareketini genişleterek Gence, Kumanaşah, Hamedan, Revan ve Tebriz'i ele geçirmiştir. Bunun üzerine Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1724 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması ile bu yerler iki devlet arasında paylaştırılmıştır. Bu antlaşmayla Rusya'nın bölgedeki varlığının da meşrulaştığını görmekteyiz.⁷⁶

Daha sonra Osmanlı Devleti Eylül 1724 yılında Revan⁷⁷'i almış ve Nahçıvan'da teslim olmuştur. Ağustos 1725'te Lori, Eylül ayında da Gence alınmıştır. Rusların İran topraklarına yaptığı işgale karşı başlayan bu hareket daha sonrasında İran'ın birliğini sağlamasıyla Osmanlı-İran savaşına dönüşmüştür. Bu esnada Avusturya ile birleşen Ruslar Osmanlı Devleti'ne saldırmış ve yapılan savaşlardan sonra 1739'ta imzalanan Belgrad Antlaşması'yla barış sağlanmıştır. Bu antlaşmayla Kabartaylar Osmanlı ve Rusya arasında sınır olacaktır.⁷⁸ Yine bu antlaşmayla Ruslara Karadeniz'de ticaret yapma yasağı getirilmiştir.⁷⁹ Her ne kadar bu yasak getirilmiş olsa da Rusya amaçlarını gerçekleştirmek için Karadeniz'e inmiştir ve Kuzey Kafkasya'nın Kabartay bölgesini işgal etmiştir. Böylelikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı başlamış oldu. Bu savaş Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıdır.

⁷⁵ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, 1. Baskı, s. 31.

⁷⁶ Yanar, *Türk-Rus*, ss. 40-41.

⁷⁷ Revan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Raif İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 21490).

⁷⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 39.

⁷⁹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 32.

Çünkü bu savaşla ilk kez tek bir devlete karşı yaptığı mücadelede yenilmiş olacaktı. Rusya'nın üstün gelmesiyle savaşta yenilen Osmanlı Devleti, Rusya ile 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmayla Kırım bağımsız oluyor, Kafkasya bölgesinde bulunan Küçük ve Büyük Kabartaylar Ruslara, Bağdadçık, Şehriban ve Kutais Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu.⁸⁰ Kırım'ın bağımsız olmasından sonra Osmanlı Devleti Kafkasya bölgesinde takip ettiği politikanın yetersiz ve hatalı olduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti bu bölgenin halkıyla daha az ilgilenmiş ve iyi bir politika yürütememiştir. Bu sebepten dolayı bu bölgede mevcut olan manevi ve hukuki bağı daha kuvvetlendirmek amacıyla Ferah Ali Paşa'yı Soğucak muhafızlığına tayin etmiştir.⁸¹

1.4.1. Ferah Ali Paşanın Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri

1781 tarihinde Soğucak muhafızlığına tayin edilen Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki ilk faaliyetlerinden birisi Taman ve Kırım'dan Kafkasya'ya gelen göçmenleri yerleştirmeye başlamasıdır. Bu yerleştirme işlemini yaparken de aslen onlardan biri olan Tamanlı Serdengeçti Ağası Mehmet Ağa'dan yardım istemiştir ve Mehmet Ağa dağınık bir şekilde olan yirmi kadar göçmen hanesini Soğucak'a yerleştirmiştir.⁸²

Ferah Ali Paşa kabilelerin beylerini Soğucak'ta toplayarak onlarla bir toplantı yapmaya karar vermiştir. Ancak kabilelerle işbirliği yapmak çok zordu, çünkü kabilelerin kendilerine has örf ve adetleri vardı bu yüzden Ferah Ali Paşa işi kolaylaştırmak ve kabilelerle ortak hareket edebilmek için bu kabileler arasında birinin kızını almak suretiyle akrabalık kurularak mümkün olabilirdi. Kabileler arasında hatırı sayılır bir konumda olan Sabsığ kabilesi beylerinden Hacı Hasan Ağa'nın kızına talip olmuştur. Hacı Hasan Ağa bir Osmanlı paşasına kız vererek memnuniyetini dile getirmiş ve düğün hazırlıklarına başlanmıştır. Ferah Ali Paşa bu düğün sırasında ve sonrasında İslam dinini yaymak ve halka Türk milletinin iyi idaresi ve İslam dininin faziletleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kabilelerin Osmanlı Devleti'ne

⁸⁰ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 43-44.

⁸¹ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 38-39.

⁸² Gökçe, *Kafkasya*, ss. 51-52.

bağlılıklarını ve desteklemesini istemiştir. Böylece kabilelerle sıkı bir bağ kurulmuş ve Şabsığ kabilesinin Osmanlı Devleti'ne sıkıca bağlanması sağlanmıştır. Diğer kabilelerinde Osmanlı Devleti'ne bağlanması için emrindeki askerlerin de aynı şekilde kabilelerin kızlarını alarak ilişkilerin kurulmasını emretmiştir. Böylece çoğu kabile Osmanlı Devleti'ne karşı sadık kalacağını ve destekleyeceği konusunda söz vermişlerdir.⁸³

Daha sonra bu bölgede halk arasında İslamiyet'i yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur. İslamiyet'in yayılmasında kabileler arasında kurulan akrabalık bağı büyük rol oynamıştır. Çünkü kızlarını ziyarete gelen misafirler İslam dinini merak etmiş ve ezanın okunuşu ilgilerini çekmiştir. Bu kabilelerin kızları aracılığıyla İslam dinini öğrenmişlerdir. Ferah Ali Paşa İstanbul'dan hocalar getirtmiş ve bu hocalar kabileler arasında İslamiyet'i yaymaya başlamıştır. Bu hocalar sayesinde Osmanlı Devleti kendi propagandasını yapma fırsatını bulmuş ve kabileler toplu şekilde İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet'in yayılmasıyla bölgedeki Osmanlı nüfuzu da artmaya başlamıştır.⁸⁴

Ferah Ali Paşa bir yandan İslam'ı yayarken diğer yandan da Soğucak'ın korunaklı hale gelmesi için tamire başlamıştır. Böylece Karadeniz'in doğusunda gemilerin barınması için Gelincik limanını ve Anapa Kalesi için Sinop'tan inşaat malzeme getirilerek tamir ve inşa edilmiştir. Bu kalede top ve cephane olmadığı için İstanbul'dan mühimmat getirilmiştir. Soğucak'da bulunan 100 askerin yeterli olmadığı için Sivas, Tokat, Amasya, Gerze ve Sinop'tan 10.000 nefer getirtilmiştir.⁸⁵ “*Öküç diline*” benzeyen üç taraftan denizle çevrili olan Anapa burnunda sağlam ve güvenli tabyaların yapılması ve buraya askerlerin yerleştirilmesiyle düşmana karşı büyük bir engel olunacaktı. Ferah Ali Paşa tarafından “*Anadolu'nun Kilidi*” olarak tabir ettiği Anapa Kalesi'ni inşa etmiştir.⁸⁶

⁸³ Gökçe, *Kafkasya*, s. 53-54.

⁸⁴ Gökçe, *Kafkasya*, ss.54-56.

⁸⁵ Gökçe, *Kafkasya*, s.56.

⁸⁶ Cengiz Fedakâr, *Anapa Kalesi: Karadeniz'in Kuzeyinde Son Osmanlı İstihkâmı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 71961). ss. 43-49.

Soğucak halkının yiyecek ihtiyacını karşılamak için halka buğday ekmeği yemelerini ikna ederek Samsun'dan 2500 kilo tohumluk buğday getirilmiştir. Soğucak etrafında ekilen bu buğdayla halkın ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sinop'tan getirilen inşaat malzemesiyle bir camii ve paşa konağı yapılmıştır.⁸⁷

1782 tarihine gelindiğinde büyük ve sağlam bir kale, askeri teçhizat ve paşa konağı yapımı temin edilmiş oluyordu.⁸⁸ Ferah Ali Paşa bu faaliyetleriyle Kafkasya'daki durum iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Ferah Ali Paşa Kafkasya'da bu faaliyetleri yaparken Rusya'da Kırım'ı ilhak etmek için hazırlanmaktaydı. 1778'den beri Kırım Hanlığı'nın başında olan ve Rus elçisinin istediklerini yerine getiren Şahin Giray 1781 tarihinde halkın kararıyla tahttan indirilmiş ve yerine Bahadır Giray tahta getirilmiştir. St. Petersburg'a kaçan Şahin Giray, Rus kuvvetleri ile Nisan 1782 tarihinde Kırım'a döndü ve Bahadır Giray'ı devirerek tekrar Kırım Hanı olarak tahta çıkmıştır. Rusların Kırım'a girmesinden dolayı Kuban Nehri kıyısında bulunan Ferah Ali Paşa savaş hazırlıklarına başlamış ve Kethüda Hasan Efendi'yi Taman'ı işgal etmesi için göndermiş ve bunun üzerine Şahin Giray bu işgalin Kırım'ın topraklarına müdahale olarak gördüğünü bildirmiş ve Rusların Taman'ı işgal etmesine izin vermiştir. Rusya 9 Temmuz 1783 tarihinde Kırım, Kuban ve Taman'ın Rusya tarafından ilhak edildiğini ilan etmiştir.⁸⁹ Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesi ve Ferah Ali Paşadan sonra gelen valilerin liyakatsizliği sebebiyle Rusya Kafkasya bölgesine iyice yaklaşmıştır.⁹⁰ Kırım'ın ilhakından sonra yeni bir Osmanlı-Rus harbinin başlama ihtimalide ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti Kırım'ı Rusya'dan geri almak için Fransa'dan yardım talebinde bulundu. Bu esnada İngiltere ile savaşmakta olan Fransa yardıma cevap veremeyecek haldeydi. Ayrıca Fransa olası Osmanlı-Rus savaşında Avusturya'nın Rusya'yı destekleyeceğini Osmanlı Devleti'ne

⁸⁷ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 56-57.

⁸⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 51-58.

⁸⁹ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.140.

⁹⁰ Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 26289). s. 11.

bildirmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti, iki büyük devlete karşı savaştığında bu ülkenin yok olma tehlikesiyle karşılaşması demektir. Bu yüzden Rusya ile 8 Ocak 1784 tarihinde “*Kırım Senedi*” denilen üç maddelik antlaşmayı imzalayarak Kırım’ın Rusya tarafından ilhakını kabul ettiğini onayladı. Bu antlaşmayla; Soğucak kalesi tamamen Osmanlı’nın toprağı olarak kalacak, Kuban Nehri iki ülke arasında hudut kabul edilecek ve Kuban ile Karadeniz arasındaki bütün Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti’ne bırakılacaktır.⁹¹

1.4.2. Kafkas Halkının İstiklal Mücadelesi ve Müridizm Hareketi

Kafkas halkları özgür yaşamaya alıştıklarından kimsenin emri altına girmemişlerdir. Gürcistan’ın mücadelesinde Kafkasyalı halkın üzerinde büyük rolü olan İmam Mansur büyük etkisi vardır. İmam Mansur Kafkas halkına vaazlar vererek onları Ruslara karşı mücadele etmeleri konusunda teşvikte bulunuyordu. Kafkas halkının İmam Mansur’un etrafında toplanması Rusları endişelendirmekteydi. İmam Mansur, Rusya’ya karşı Kafkas halkını toplamış bütün Kafkas halkının birlikte hareket etmesi sağlanmıştır.⁹² İmam Mansur’un başlattığı *müridizm* hareketi ile ulaşmak istediğı hedef⁹³ Kuzey Kafkasya halkı ile birleşip Ruslara karşı ortak bir mücadele vermektir.

Bu hareket ulusal ve dini olup amacı Kafkasya halkının bağımsızlığını ve özgürlüğünü sağlamaktır.

İmam Mansur’un Kafkas halkları mücadeleye teşvik ettiğini öğrenen Ruslar, 1785 tarihinde Albay Piyer komutasında bir buçuk alay piyade, bir süvari alayı ve topçudan oluşan bir müfrezeyle bölgede keşif yapmak için göndermişlerdir. Bu kuvvet Sunja vadisine kadar ilerleyip Aldı köyünü işgal etmişlerdir. Bunun üzerine İmam Mansur, elindeki 15.000 kişi ile taarruza başlamıştı. Böylece Ruslar, Maniç gölüne kadar geri çekilmek zorunda

⁹¹ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 141

⁹² Gökçe, *Kafkasya*, s. 121. İmam Mansur’un asıl adı Uşurma’dır. 1722 yılında Çeçenistan’ın Alda köyünde doğmuştur. Orta halli bir ailenin oğludur. Kendisinin daha önce çobanlık yaptığı bilinmektedir. Yüksek tahsilli olmamasına rağmen ahlakı ve düzgün karakteriyle Dağıstanlı halk onu çok sevmiştir. Her taraftan halk onu görmeye gidiyorlardı. Osmanlı Devleti de İmam Mansur hakkında bilgi toplamak için Gazi oğlu Mehmet Ağa’yı Ferah Ali Paşanın yanına gönderilmiştir. Hatta Anadolu’dan birçok kimsede onu görmeye gitmiştir.

⁹³ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 39.

kalmışlardır. Osmanlı Devleti ilk başta İmam Mansur'un Kafkasya'daki Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne itaat etmekten vazgeçireceğini sandığı için onun bu başarılarına şüphe ile bakmıştır. Bu yüzden Osmanlı Devleti İmam Mansur'un faaliyetlerini yakından takip ediyordu.⁹⁴ Dağınık ve düzensiz hareket eden İmam Mansur ve Kafkas halklarının başarısının ardında, Ruslara karşı duydukları nefret ve düşmanlık duygusu yatıyordu.

1.4.3. 1792 Osmanlı-Rus Savaşı

Çariçe II. Katerina, 1787 tarihinde Kırım'a 50-60.000 askeri kuvvet sevk etmiş ve ardından Avusturya İmparatoru II. Joseph ile Osmanlı Devleti'ne karşı Rus-Avusturya ittifak antlaşmasını imzalamışlardır. Böylece iki hükümdar Kırım'ı işgal etmeye başlamışlardır.⁹⁵ 1787 tarihinde Osmanlı-Rus savaşı başlayınca Osmanlı Devleti İmam Mansur'u ve diğer hanları Ruslara karşı savaşa teşvik etti. Kendilerinden sayı ve mühimmat açısından üstün olan Rus kuvvetlerine karşı başarı ile mücadele verdiler. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu savaşa plan ve programlı hazırlanmayışı zaferi engellemiştir.⁹⁶ Bu savaşta Anapa Kalesi 22 Haziran 1791 tarihinde Rus kuvvetlerine teslim olmuştur. Bu sırada İmam Mansur esir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İmam Mansur'u ısrarla istemesine karşın 13 Nisan 1794 tarihinde şehit edilmiştir. Bu savaş sonrasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 9 Ocak 1792 tarihinde Yaş Antlaşması imzalanmıştır.⁹⁷ Bu antlaşmaya göre Kırım ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğunu Osmanlı Devleti tekrar onaylayacaktır. Tiflis'e Osmanlı Devleti akınlarda bulunmayacak ve yapılması durumunda da bunu durdurmakla sorumlu olacaktır. En Önemlisi de Kafkas kabileleri Rusya'ya akınlar yapmaları önlenecek eğer yaparlarsa da Osmanlı Devleti bu zararı karşılayacaktır.⁹⁸

⁹⁴ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 121-122.

⁹⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 151.

⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 39.

⁹⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti*, ss.151-157.

⁹⁸ Gökçe, *Kafkasya*, s. 171.

1.4.4. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

Rusya'nın, Kafkasya bölgesine yerleşmesi 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı ile olmuştur.⁹⁹ Bu savaşın çıkmasında sebep olan olayların başında Yunan isyanı gelmektedir.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti milliyetçilik akımlarından çok fazla etkilenmiştir. Milliyetçilik akımı sonucunda 1804 tarihinde bağımsızlık amacıyla Sırpalar Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişti. Sonrasında 1820 Tepedenli Ali İsyanı ve 1821 tarihinde de Mora Rumlarının isyanları Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşürmüştü. Tüm bunları fırsat bilen Rusya, Osmanlı Devleti'ni daha da zorlayarak 17 Mart 1826 tarihinde Bâbıâli'ye verdiği notada Sırlara özerklik tanınmasını ve Eflak-Boğdan'a ayrıcalık verilmesini istiyordu.¹⁰¹ Baskılar sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya ile 7 Ekim 1826 yılında sekiz maddeden oluşan Akkerman Muahedesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmayla Rusya savaşa kalkışmadan amacına ulaşmış oluyordu.¹⁰² Böylece Eflak-Boğdan beyleri Rusların yönetimine geçiyor. Sırbistan özerk oluyor ve Rus gemileri Osmanlı sularında rahatça ticaret yapma hakkı kazanıyordu.¹⁰³ Rusya'nın Osmanlı denizlerine kadar inmesi demek İstanbul Boğazı'nın her an işgal edilmesi demekti. Savaş öncesinde Rusya tarafından Navarin'de Osmanlı donanması yakılmış ve Osmanlı donanması yok olmuştur. Buna karşılık Rus filosu 16 kalyon, 6 fırkateyn ve 7 korvet donanmasıyla Karadeniz'e egemen bir konumdaydı. Osmanlı Devleti'nin şark hududundaki kara kuvvetleri toplamda Karsta 11.000, Erzurum'da 15.000 ila 20.000 kişiydi. Şark kısmındaki diğer askerleri de bu sayıya katacak olursak toplam Osmanlı kuvveti 30.000 ila 35.000 kişiydi. Buna karşılık Rusların ise Kafkaslarda 49.000 kişilik askeri kuvveti vardı.¹⁰⁴

Rus birlikleri Mayıs 1828 tarihinde Kafkasya cephesinde saldırıya geçtiler. Rusya'nın ilk planı Çoruh Nehri'nden Kuban Nehri'ne kadar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Batı Kafkasya bölgesini ele geçirmektir.

⁹⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 11.

¹⁰⁰ Gökçe, *Kafkasya*, s. 224.

¹⁰¹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 35.

¹⁰² Gökçe, *Kafkasya*, s. 225.

¹⁰³ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 35.

¹⁰⁴ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 205.

Osmanlı Devleti Yeniçeri Ocağını ilga ettiği için Rusya kuvvetleri karşısında istenilen mukavemet gösterilememiştir. Amiral Greig komutasındaki Rus filosu 6 Mayıs 1828’de Anapa Kalesi’ni kuşattı. Anapa Muhafızı Şatıroğlu Osman Paşa bu kalenin savunulması için Babiâli’den büyük toplar ve askeri kuvvet gönderilmesini istemiştir. Ancak beklenen yardımın gelmemesi ve kabile beylerinin geri çekilmesi yüzünden 17 Haziran 1828 tarihinde Anapa Kalesi Rusların eline geçmiştir.¹⁰⁵ Anapa Kalesi Osmanlı Devleti’ne Kafkasya sıradağları üzerindeki kabileler üzerinde hâkimiyet kurma olanağı veriyordu. Ferah Ali Paşa zamanından beri Osmanlı Devleti’ne büyük askeri faaliyetler sağlamış bir şehir ve Türk’ün Kafkasya’daki meşhur bir limanıydı. Hatta Osmanlı Devleti’nin doğu Karadeniz’deki egemenliği Anapa Kalesi ile sağlanmıştı.¹⁰⁶ Anapa Kalesi’nin elden çıkmasıyla Osmanlı Devleti, Kafkas politikasını yerinde yürütme olanağını sonsuza dek kaybetmiş oldu.¹⁰⁷

Ruslar Anapa Kalesi’ni ele geçirdikten sonra Faş Kalesi’ni de ele geçirmek için faaliyetlere başlamışlardı. Ruslar, Gürcülerle birleşip sınıra 15. 000 asker yığmışlar ve 22 Haziran 1828 tarihinde Faş Kalesi’ne saldıracaklarını bildirmişlerdi. 27 Haziran 1828 tarihinde Ruslar Faş Kalesi’ni işgal etmişlerdir. Kalenin teslim edilmesinin sebeplerden biri Batum ayânı olan Arslan Bey’in Faş Kalesi’ni para karşılığında Ruslara teslim ettiği ve bu yüzden de Arslan Bey’in idam edildiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁸ Faş Kalesi’nin ele geçirilmesiyle Rusya böylece Kırım ile Azak denizi ve Transkafkasya arasındaki deniz hattını da elde etmiş oluyordu.¹⁰⁹ Bundan sonra Rusya 23 Haziran’da Kars’ı, 27 Haziran’da da Erzurum’u işgal etmiştir. 14 Eylül 1829 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın 4. Maddesine göre belirlenen doğu sınırı, Gürcistan, İmeretya, Gürya ve Kuban Nehri’nin azgından olan Sank Nikola dâhil Bütün Karadeniz sahili Rusların topraklarına dâhil edilmiştir. Rusya ise Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum’u

¹⁰⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti*, ss. 190-191.

¹⁰⁶ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 230-231.

¹⁰⁷ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 220.

¹⁰⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 220-221.

¹⁰⁹ W. E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Kısa Tarihi*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1966 s. 30.

Osmanlı Devleti'ne bırakacaktır.¹¹⁰ Sonuç olarak Osmanlı Devleti 1828-1829 Rus Savaşı ile doğuda büyük kayıplar yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin doğuda bir güven ve kuvvet kaynağı olan Kafkasya bölgesindeki egemenliğini önemli ölçüde kaybetmiştir.¹¹¹

İstanbul'a doğru ilerleyişine devam eden Ruslar, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanını fırsat bilerek Boğaza inmişler ve geri çekilmeden önce Osmanlı Devleti'ni antlaşmaya zorlamışlardır. Sonuçta Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Temmuz 1833 tarihinde Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yardımlaşmaya dayanmaktadır. Böylece herhangi bir savaş çıkması durumunda Boğazlar sadece Rusya'ya açık kalacak diğer devletlerin geçişine izin verilmeyecekti. Sekiz yıl sonra İngiltere'nin devreye girmesiyle Hünkâr İskelesi Antlaşması geçersiz sayılıp onun yerine 1840 yılında Londra Mukavelenamesi imzalandı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, başka devletlerin koruması altında varlığını devam ettirir duruma gelmiştir.¹¹²

Rusya savaş bahanesi aramaktaydı ve buna sebep olarak Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoksların himayesinin tamamen kendisine bırakılmasını istiyordu. Ancak Osmanlı Devleti bunu kabul etmedi. Bunu bahane eden Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Rusya ilk olarak Eflak-Boğdan'ı, daha önceki konumlarının değiştirilemeyeceği vaadiyle, işgale başladı. Romen prensleri Osmanlı Devleti'ne vergi vermeyecek ve İstanbul ile ilişkileri kesilecekti. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere Çanakkale Boğazı'na donanma göndermişti. Rusların Balkanlar ve Kafkaslardaki işgal faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına başladı. 30 Kasım 1853 tarihinde Osmanlı donanmasının Sinop'ta yakılması üzerine Fransa ve İngiltere Ruslara karşı savaş açtı. Karşısında Osmanlı Devleti dışında başka devleti almak istemeyen Rusya geri çekilmek durumunda kalmıştır. Fransa, İngiltere ve Osmanlı donanmaları Sivastopol'ü işgal etmeye başladılar. Sivastopol ve Kırım Osmanlı Devleti ve diğer devletler nezdinde çok önemliydi çünkü Osmanlı

¹¹⁰ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 229.

¹¹¹ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 144-145.

¹¹² Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, ss. 37-38.

Devleti için Boğazların, İngiltere için Hint Denizi yolunun ve Fransa içinde Akdeniz ticaretinin güvenliğini sağlanması için Kırım'ın alınması gerekmekteydi. Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile birlikte savaşta galip geldi. Bu savaş sonrasında 30 Mart 1856 yılında Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma gereğince Islahat Fermanı'yla Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan halka müdahalesi önlenmiş olacaktır. Karadeniz bütün devletlere açık hale getirilecektir.¹¹³ Karadeniz'in tarafsız olması Rusya'yı memnun etmemiştir çünkü çıkarlarına ters düşmektedir. Bundan sonra Rusya Balkan bölgesinde yaşayan Ortodokslar karşısında zedelenen itibarını toplamak için Panslavizm hareketine başlayacaktır.¹¹⁴

1.4.5. Kafkas Halklarının Rusya'ya karşı Mücadelesi

Rusya Kafkasya bölgesini fiilen ele geçirerek egemenliğini acımasız bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Kafkasya halkı ise Osmanlı Devleti'nden yardım alamamalarına rağmen İmam Mansur'un yolundan giderek ve Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine girişeceklerdir. Rusya ilk olarak faaliyetlerine Kafkas halkını bölmekle başladı. Kafkasya'da bulunan zengin ve mülk sahibi kişileri kendi tarafına çekerek bu kişiler aracılığıyla Kafkas halkları üzerinde otoritesini kurmaya çalışmıştır.¹¹⁵ Kafkas halklarını mücadeleye teşvik eden İmam Mansur'dan sonra bu kez *Müridizm* hareketinin başında İmam Gazi Muhammed vardı. Dağıstan halkı tarafından İmam olarak tanınan Gazi Muhammed Ruslara karşı mücadele için ilk konuşmasını Gimri köyünde yapmıştır. Bu konuşmada herkesi mücadeleye çağırmış ve mücadeleye katılmak istemeyenleri cezalandırmıştır. Daha sonra topladığı kuvvetle Çeçenistan'daki Rus kuvvetlerine saldırılar düzenlediler ve ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kalelerini kuşattılar. Bu durum karşısında Rusya kuvvetli bir ordu ile hareketi geçip Çeçenistan'da çok fazla insanı katlederek Gazi Muhammed üzerine yürüdü ve çetin geçen savaş sonrasında Gazi Muhammed şehit oldu.

¹¹³ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, ss. 39-40.

¹¹⁴ Salih Yılmaz, Abdullah Yakşı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, S. 17, Mayıs 2016, s. 16.

¹¹⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 46.

Gazi Muhammed'de sonra imamlığa Hamzat Bey geçmiştir ancak pek bir faaliyet gösteremeden şehit olmuştur.¹¹⁶

Şeyh Şamil¹¹⁷ Hamzat Bey'in ölümünden sonra yeni imam seçildi ve Kafkasya'daki ilk faaliyeti Bulaç Han'ı öldürmek oldu. Daha sonra Hunzak'ın üzerine doğru yürüyerek Avaristan'ı ele geçirdi.¹¹⁸ I. Nikola Kafkasya'daki bu mücadeleyi bitirmek için ciddi önlemler alınması gerektiğini düşünüyordu. Şeyh Şamil'e Tiflis'teki imparator sarayına gelmesi için davet etti. Ancak Şeyh Şamil bu daveti reddetmiştir.¹¹⁹ I. Nikola tekrar mektup göndererek davet etmiştir. Şeyh Şamil Çar'ın egemenliğine girmeyeceğini şu sözlerle ifade etmiştir. *“Ben Kafkasya'nın hürriyeti için silaha sarılan Murahiplerin en hakiri Şamil, Tanrının himayesini çarlığın efendiliğine feda etmemeğe ahteden özü, sözü doğru bir Müslüman'ım. Bu davete asla icabet etmeyeceğimi şu mektubumla size bildiriyorum. Bu yüzden fani vücudumun parça parça kıyılacağını ve sırtımı verdiğim şu vatan topraklarında taş üstünde taş bırakılmayacağını bilsem bu kat'i kararımı asla değiştirmeyeceğim”* cevabını vermiştir.¹²⁰

1853 yılında Kırım Savaşı'nın çıkması İmam Şamil'de sadece Dağıstan ve Çeçenistan'ın değil tüm Kafkasya'nın özgürlüğe kavuşacağı ümidi doğmuştu.¹²¹ İmam Şamil 1853 tarihinde topladığı askeri kuvvetle Gürcistan'a doğru saldırıya geçmiş ancak olumsuz kış şartlarından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti Şeyh Şamil'den Rus kuvvetlerini meşgul etmesini istemiştir. Osmanlı Devleti ve Müttefikler bu bölgede etkili bir hareket yapılabileceğine inanmıyorlardı ve Kafkasya bölgesi fethedilse bile Ruslara karşı burayı muhafaza edilebileceğine inançları yoktu. Müttefiklerin

¹¹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 48.

¹¹⁷ Şeyh Şamil, 1797 yılında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğmuştur. Anne ve Babasının soyu Avarlara dayanmaktadır. Şamil'e doğduğunda dedesinin adı Ali verilmiştir. Çocukluğunda sürekli hastalandığından dolayı isim değiştirmenin faydalı olacağı düşüncesiyle Şamil adı verilmiştir. Ed. Mehmet Ali Bozkuş, Hakan Yazar, *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 90.

¹¹⁸ Budak, *Rusya'nın Kafkasya'da*, s. 23.

¹¹⁹ Saydam, *Kırım, Kafkas*, ss. 49-50.

¹²⁰ Budak, *Rusya'nın Kafkasya*, s. 25.

¹²¹ M. Murat Yeşil, “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2682.

Kafkasya'yı önemsememesi Kafkas halkını ve Şeyh Şamil'i şaşkınlığa uğratmıştır.¹²² Çember her geçen gün daralıyordu. Rus orduları sürekli ilerliyor ve dağları ele geçirmeye devam ediyorlardı. Argun Geçidi'ni ele geçiren Rus kuvvetleri 1858 tarihinde İmam Şamil'in kuvvetlerini bozguna uğrattı ve 1859 tarihinde de İmam Şamil'in ordu karargâhını ele geçirmişlerdir. Uzun mücadele sonrası daha fazla dayanamayan İmam Şamili destekleyen kabileler Rus kuvvetlerinin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Gunip Kalesi'ne çekilen İmam Şamil ise on iki silah arkadaşıyla Ruslara teslim oldu. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması, Kafkasya özgürlük mücadelesinin sonu olmuştur.¹²³ Rusya'nın yıllar süren mücadele sonrası sonunda Kafkasya bölgesini ele geçirmişti.

Bundan sonra Rusya ele geçirdiği Kafkasya'yı hazmedebilmek için yürüttüğü acımasız politikasıyla buradaki halkın ya Rus hâkimiyetine ya da dışarıya göç etmek zorunda kalmasına neden olmuştur.¹²⁴ Böylece Kafkas halklarının Anadolu ve Rumeli'ye doğru kitlesel göçü başlamış oldu.

1.4.6. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)

Rusya, Kırım Savaşı ile Kafkasya'da tam hâkimiyet sağlayamadığı için bu isteğini gerçekleştirmek için Paris Antlaşması'ndan sonra sesini yükseltmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu antlaşmanın ardından Islahat Fermanı ile bütün halka yenilikler getireceğini duyurmuştur. Bunun üzerine, Paris Antlaşması maddesi gereğince Hristiyan halkın bazı haklarının Avrupalı devletlerin garantisi altında olmasından dolayı, bunu fırsat bilen Rusya ve Fransa harekete geçerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Rusya ve Fransa gayrimüslim halkın rahatı için değil kendi çıkarları için bu halkı kullanıyordu. Eflak ve Boğdan'ın birleşerek Romanya'nın kurulması, Sırbistan'daki isyan ile buranın bağımsız olması için faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹²⁵

¹²² Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, ss. 58.59.

¹²³ Yeşil, *Batılı Kaynakların Penceresinden*, ss. 2682-2683.

¹²⁴ Saydam, *Kırım, Kafkasya*, s. 62.

¹²⁵ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.134-139.

Nihayet Rusya, Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere birer nota göndererek, Rusya'nın Karadeniz'deki haklarını yasaklayan karara artık bağlı kalmayacağını, Karadeniz'deki deniz gücü için getirilen sayı ve büyüklük kısıtlamasını kabul etmediğini ilan etti ve bu şartları görüşmek üzere 17 Ocak 1871 tarihinde Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya elçiliklerini Londra'da toplamıştı. Uzun tartışmalar sonrasında, Karadeniz'in tarafsız hale getirilerek hiçbir devletin tersane kurmaması ve donanma bulundurmaması şartı kaldırılmış, Boğazlar barış zamanında savaş gemilerine geçişi serbest olacak, Karadeniz bütün ticaret gemilerine açık olacaktır. Sonuç olarak Rusya bu şartların kabulüyle hükümrancılık haklarını tehdit eden şartlardan kurtulmuş oluyordu.¹²⁶

Rusya bundan sonra Panslavizm projesini hayata geçirmeye başlayacaktır. Bu proje doğrultusunda hareket eden Rusya, Balkanlardaki Slav halkın başına geçerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya başlamıştır.¹²⁷ Bu doğrultuda 1875 yılında Bosna-Hersek eyaletinde Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma meydana gelmiştir.¹²⁸ Osmanlı Devleti bu ayaklanmada Rusya'ya müdahale fırsatı tanımamak için isyancılara karşı yumuşak davranması, olayın giderek büyümesine neden olmuştur. Bunu, Ruslar tarafından teşvik edilen Bulgarların ayaklanması izledi. Osmanlı Devleti isyanları bastırmakla uğraştığı esnada bunu fırsat bilen Karadağ ve Sırbistan bağımsızlığını kazanmak için Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Bu savaş sonrasında Karadağ kısmi bir zafer elde etmişse de Sırbistan için mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan karmaşıklık görüşmek üzere 1876 yılının sonunda İstanbul'da Tersane konferansı toplanmıştır. Bu toplantı da Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yapacağı reformlar görüşülmüştür. Osmanlı Devleti bu toplantı öncesi, Avrupalı devletlerin Balkanlarda yaşanan olayları bahane ederek iç işlerine karışmalarını engellemek için Meşrutiyeti ilan ederek önlem almaya çalışmıştır. Fakat bu hamle Avrupalı devletlerin nezdinde pek etkili olmamış,

¹²⁶ Saray, *Türk-Rus*, S. 139-140.

¹²⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 18.

¹²⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı 103, Ankara 1962 s. 567.

Balkanlardaki reformlar konusunda ısrarcı olmuşlardır. Ancak Tersane Konferansı bir sonuca varılamadan dağılmıştır.¹²⁹

Rusya 19 Nisan 1877 tarihinde Avrupalı devletlere gönderdiği bir nota ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığını şu sözlerle açıklamıştır: “*Bab-ı Ali Avrupa'nın nasihatlerine saygı duymamıştır, Hristiyan halkın durumunun düzeltileceğine dair artık kendisine emniyet ve itimat gösterilemez. Balkanlardaki devamlı kargaşalık hali güvenliğini bozmuş ve Rusya'nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple Rusya, Avrupa tarafından da takdir edileceğine emin olunarak Bab-ı Ali'ye karşı harb açmıştır.*”¹³⁰

Osmanlı Devleti Rusya'nın savaş çıkaracağına dair emareler ortaya çıktığı zaman Tuna, Batum ve Erzurum sınırında Rusya'ya karşı 278.000 ordu kuvveti ve İstanbul ihtiyat kuvvetleriyle birlikte 298.000 civarındadır. Ancak bu kuvvetin içinde iyi askeri eğitim görmüş kişilerin sayısı 150.000 ulaşmadığı gibi silah altına alınabilecek kişiler 50-60 yaşına gelmiş ve askerliği unutmuş kimselerden oluşuyordu.¹³¹

Rumeli'de Cephesinde başkumandanlık görevine Çırpanlı Abdi Paşa, ordu kumandanlığına ise Ahmed Eyüp Paşa getirilmiştir. Anadolu Cephesi kumandanlığına Ahmed Muhtar Paşa, Batum Ordu kumandanlığına ise müşirlik rütbesi ile Ferik Hasan Tahsin Paşa getirilmiştir. Karadağ Fırkası kumandanlığına Ferik Süleyman Paşa, Ruscuk bölgesi kumandanlığına da Müşir Eşref Paşa getirilmiştir. Bu kumandanların içinde Abdi Paşa sakat ve ihtiyar, Tahsin ve Eşref Paşalar ise savaş tekniği açısından zayıftı. Ayrıca İstanbul'dan Tuna'ya ve Anadolu'ya gönderilen birlikler dağınık halde alay, fırka, kolordu düzenine uyulmadığı için nasıl hareket edecekleri belirsiz halde gidiyorlardı. Cephelere gönderilen askerlerin kaydı tutulmadığından asker miktarı, firar edenler ve ölenlerin sayısı kesin ve doğru olarak bilinmemektedir.¹³² Tuna Cephesi'ndeki hazırlıkların istenilen düzeyde olmaması üzerine Anadolu'daki hazırlıkların durumunu araştırmak üzere

¹²⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 19.

¹³⁰ Saray, *Türk-Rus*, s. 147.

¹³¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, ss. 294-295.

¹³² Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 296.

Erzurum Valisi İsmail Paşa ile Mabeyn Başkâtibi Said Paşa memurlar görevlendirmiştir.¹³³ Araştırma sonucunda edinilen bilgiye göre Erzurum'da dört tabur nizamiye ve redif, üç tabur mustahfız askeri, iki bölük kadar süvari, dört batarya top ve yüz yirmi kadar Çerkes atlısı mevcut idi. Kars'ta kırk iki tabur piyade ve bir alaydan fazla süvari vardı. Bayezıd'da on iki tabur piyade, dört bölük muvazzaf askeri ve iki alay aşiret atlısı mevcut idi. Pasinler çevresinde de altı tabur seyyar birlik mevcut idi. Erzurum ve Bayezıd tarafına ilave on beş tabur askeri birlik, cephane ve savaş mühimmatı istenilmiştir.¹³⁴

Donanmanın durumu ise Abdülaziz Han'ın çabasıyla oluşmuş yirmiden fazla zırhlı gemi ile o zaman Avrupa'da ikinci sırada deniz devleti konumundaydı. Bundan dolayı Rusya Osmanlı'nın donanma gücüne yetişemeyeceği için Hocabey gibi önemli limanlara mayın döşeyerek denizde Osmanlı Devleti'nin gücünü kırmaya çalışmıştır.¹³⁵

Ruslar Anadolu da Erzurum'u birinci hareket noktası olarak belirlemişler ve askeri kuvvetin büyük kısmını Erzurum'a sevk etmişlerdi. Bayezıd ve Ardahan ikinci hareket noktası olarak belirlemişlerdir. Rus ordusu dört kola ayrılmıştır. Otuz bin asker General Loris Melikof kumandasında Gümrü'den Kars üzerine gönderilmiş. Sol kolu teşkil eden yirmi bin kişilik Revan kolu General Tergukasaf kumandanlığında Ezbahir'den Beyazıd'a doğru gönderilmiş. Sağ kolu oluşturan on beş bin kişilik Ahalcık kolu da General Devel Kumandasında Ahılkelek'den Ardahan üzerine gönderilmiş. Yirmi bin kişilik ordu da General Oklobico kumandanlığından Batum üzerine gönderilmiştir. Rus Harb ordusu Grandük Mişel'in emri altında gözüke de aslında General Loris Melikof'un kumandanlığında bulunuyordu.¹³⁶

24 Haziran 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki ayrı cephede meydana gelmiştir.¹³⁷ Anadolu kumandanlığına tayin edilen Ahmet Muhtar Paşa ve arkadaşları Kars, Erzurum, Ardahan ve Batum'u Rus kuvvetlerine karşı savunmakla

¹³³ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 199.

¹³⁴ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 299.

¹³⁵ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 300.

¹³⁶ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 333.

¹³⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

görevlendirilmişlerdir. Ruslar, Kars ve Erzurum'a saldırmışlar ve Kars'ı kuşatmışlardır.¹³⁸ Rus kuvvetleri ilk olarak Ardahan ve Bayezid'i ele geçirmişlerdir. Ahmet Muhtar Paşa Zivin'de Ruslara karşı başarı elde etmiş ve Rusları bir süreliğine de olsa durdurmayı başarmıştır. Ancak yeni saldırılara karşı koyamamıştır.¹³⁹ Ahmet Muhtar Paşa'nın Gedik ve Yahniler meydan savaşında başarılar kazanmış olsa da Rusların ilerleyişini durduramamıştır. Rus Kuvvetlerinin Alacadağ ve Deveboynu savaşlarında galip gelmeleri üstünlüğün kendi lehine olmasını sağlamıştır.¹⁴⁰

Tuna cephesinde ise Abdülkerim Nadir Paşa'nın umursamaz tavırlarından dolayı Rus kuvvetleri Tuna'yı geçmişler ve Balkanlarda Şipka Geçidi'ne kadar gelmişlerdir. Böylece Ruslar için Edirne ve İstanbul yolu açılmış oluyordu. Alalecele Plevne'ye gelen Osman Paşa burada tabyalar inşa ederek burayı bir kale haline getirip Rus kuvvetlerini direnişini kırmıştır. Osman Paşa'nın ordusunda yemek ve mühimmat kalmadığından 5-6 ay kadar kuşatmaya direnmiş ve Rus kuvvetini yarmaya çalışmıştır. Ancak zor şartlarda daha fazla dayanamayan Osman Paşa yaralanarak Ruslara esir düşmüştür. Ruslar Plevne'yi sonra Sofya, Niş, Vidin'i de ele geçirdikten sonra Edirne'ye yönelmişlerdir. Edirne'yi de ele geçiren Rus Kuvvetleri Yeşilköy'e ulaşmışlardır. Sonuç olarak Tuna Cephesi'nde Rusya galip gelmiştir.¹⁴¹

Sultan II. Abdülhamid, Çar'a bir telgraf çekerek barış istemek zorunda kalmıştır.¹⁴² 9 ay 7 gün süren Osmanlı-Rus savaşı 31 Ocak 1878 tarihinde imzalanan Edirne Mütarekesi ile son bulmuştur.¹⁴³ Bu mütarekede barış şartları görüşülmüş ve şartlar o kadar ağırdır ki 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'da Hariciye Nazırı Safvet Paşa bu antlaşmayı imzalarken gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın en ağır şartları şunlardı: Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsız olacak ve Karadağ'ın sınırları Adriyatik

¹³⁸ Saray, *Türk-Rus*, s. 156.

¹³⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

¹⁴⁰ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

¹⁴¹ Nühket Eltut Kalender, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları", *ICANAS (International Congress Of Aian Nort African Studies) Türkiye Bildirileri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, ss. 125-126.

¹⁴² Saray, *Türk-Rus*, s. 159. Telgrafın sureti için bkz. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, ss. 617-618.

¹⁴³ Kalender, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 126.

Denizi'ne kadar uzanacaktır. Niş, Sırbistan'a bırakılacaktır. Romanya, Basarbya'yı Rusya'ya verecek bunun karşılığında Rusya'dan Dobruca'yı alacaktır. Bulgaristan ise Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak ancak vergi ödeyerek Prenslik haline gelecektir, sınırları ise Kuzeyde Tuna nehri, doğuda Karadeniz, Güneyde Ege denizi ve Batıda Arnavutluk'a kadar oluyordu. Bosna Hersek ise Avusturya ve Rusya'nın denetiminde Ermeni halkını da kapsayacak şekilde ıslahatlar yapacaktır. Rusya, Kars, Batum, Ardahan, Eleşkirt ve Bayezid'i ilhak edecek ayrıca 400 milyon ruble savaş tazminatı alacaktı.¹⁴⁴

Rusya'nın lehine şartlar içeren ancak diğer devletlerin aleyhine olan ve onların amaçlarına ters düşen bu antlaşma, İngiltere, Avusturya gibi devletlerce protesto edildi ve yeni bir savaşın çıkması yüksek bir ihtimaldi. Rusya, Avrupalı devletlerin karşısında yeni bir savaşı göze alamadığı için Ayastefanos Antlaşması'nın yerini tutacak yeni bir antlaşma olan Berlin Antlaşmasını 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşmanın şartlarına göre: Bulgaristan Ayastefanos'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne vergi veren bir prenslik haline dönüşüyordu. Prensi Bulgar halkı seçecek ve bu Prens büyük devletlerden olmayacaktı. Bulgaristan'dan ayrılan Doğu Rumeli Osmanlı Devleti'ne bağlı bir muhtar bir eyalet haline gelecek. Avusturya Bosna-Hersek'i işgal edebilecek ve Yenipazar'da askeri kuvvet bulundurabilecek. Sırbistan ve Karadağ bağımsız oluyor, Sırbistan Niş ve çevresini topraklarına katıyordu. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılıyor, Eleşkirt ve Bayezid Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu. Osmanlı Devleti Ermeni milleti için ıslahat yapacak ayrıca onları Kürt ve Çerkeslere karşı koruyacaktı. 400 milyon ruble olan savaş tazminatı 802 milyon Mark'a yükseltiliyordu.¹⁴⁵

Ayastefanos Antlaşması'yla Kafkasya'da yaşayan halka bulunduğu yerleri terk etmeleri için üç yıl süre tanınmıştı ancak imzalanan Berlin antlaşmasıyla bu süre uzatılmıştır. Rusya için bu süre bir anlam ifade etmiyor ve bu sürenin bitiminde Anadolu'ya göç etmeyenlerin Rusya'nın hâkimiyetinde kalacağını

¹⁴⁴ Saray, *Türk-Rus*, s. 160.

¹⁴⁵ Saray, *Türk-Rus*, s. 160.

belirtmiştir.¹⁴⁶ Bundan sonra Rusya Kafkasya’da hâkimiyetini güçlendirmek için buradaki halka siyasi, dini ve ekonomik baskılar uygulayacaktır.

¹⁴⁶ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 35.

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ’NİN MUHACİR İSKÂN POLİTİKASI

2.1. İskân politikası

İskân kelime anlamıyla yerleştirme ya da bir kurum tarafından yerleştirilmedir.¹⁴⁷ Geniş anlamda ise insanların bir toprak üzerinde sürekli ya da geçici olarak yerleşmeleridir.¹⁴⁸ Çok uluslu bir yapıdan oluşan bir toplumda merkezi idarenin gücü uyguladığı iskân politikası ile doğru orantılıdır.¹⁴⁹ Yani iskân politikasını ne kadar doğru yönetirse merkezi otoriteyi de o derece iyi yönetir. Bu sebeple Osmanlı Devleti kuruluştan başlayıp her dönemde iskân politikasına büyük önem vermiş ve yerleştirmelerini titizlikle uygulamıştır.

Osmanlı Devleti’nin yerleştirme politikası şu iki esas üzerinde şekillenmiştir. Bunlar Türk ve İslam kültürüdür. Şöyle ki Türkler yeryüzünü bir Türk devleti ve Hanlarını da tüm insanların hükümdarı olarak görmüşler. Bu yüzden hiçbir halk arasında ayrım gözetmemişlerdir. Ayrıca halkı hiçbir şeye zorlamayarak İslam kültüründeki hoşgörü kavramına uygun hareket etmişlerdir.¹⁵⁰ Nitekim Osmanlı Devleti kuruluş, yükselme ve gerileme dönemlerinde birbirinden farklı iskân politikası uygulamıştır. Kuruluş ve Yükselme döneminde “dışa dönük” gerileme döneminde ise “içe dönük” bir iskân politikası uygulamaya koymuşlardır.¹⁵¹

Kuruluş devrinde Osmanlı Devleti yerleştirme ve sürgün olmak üzere iki iskân politikası uygulamıştır. Yeni fethedilen yerlere henüz yerleşik hayata geçmemiş Türkmen aşiretlerini yerleştirerek fethedilen topraklarda devlet

¹⁴⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 2017, s. 518.

¹⁴⁸ Yunus Koç, “İskân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, ss. 650-651.

¹⁴⁹ Yusuf Halaçoğlu, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 581.

¹⁵⁰ İsa Kalaycı ve Oktay Kızılkaya, “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, C. 9, S. 18, 2012, Hatay, s. 562.

¹⁵¹ Halaçoğlu, *Kolonizasyon*, s. 581.

düzenini kurmaya çalışmıştır. Böylelikle hem nüfusu arttırmayı hem de tarımı canlandırmayı hedeflemiştir. Sürgünlerle de devlet hâkimiyetinin bölgede gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵²

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti eski gücünü kaybetmeye başlayınca kaybedilen topraklardaki ahaliyi mevcut olan topraklara yerleştirmeye başlamıştır.¹⁵³ Bu yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti daha kapsamlı ve kalıcı önlemler alarak iskân politikasında değişikliğe gidilmiştir.¹⁵⁴ Bu dönemde toprak kaybetmeye başlayınca o topraklarda yaşayan Müslüman halk daha iç bölgelere iskân ettirilerek tekrardan yerleştirilmiştir. Osmanlı Devleti bu topraklarda yaşayan halka karşı kayıtsız kalamazdı ve tüm Müslümanların halifelliğini de temsil ettiği için başka ülkelerde yaşayan Müslümanlara kapısını kapatamazdı.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin kaybedilen topraklardan gelen Müslüman halk ile ilk karşılaşması 1783 tarihinde Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle başladığı görülür. İkinci göç olayı ise 1828-29 Osmanlı-Rus harbi sonrası olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin göç ile yoğun bir şekilde uğraştığı dönem 1856 Kırım Savaşı sonrası olmuş ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçler büyük boyutlara ulaşmıştır.¹⁵⁶

2.2. İskân Politikasında Dikkate Alınan Hususlar

Osmanlı Devleti eski gücünü yitirmesiyle birlikte girdiği savaşlarda mağlup olması ve toprak kaybetmesi sonrası kitlesel göç hareketi başlamıştır. Bu göçmenleri yerleştirmede sorun yaşayan Osmanlı Devleti bir politika doğrultusunda göçmenleri yerleştirmeye ihtiyaç duymuştur. Bu sebepten dolayı da hangi göçmenleri nereye, neye göre ve ne kadar göçmen yerleştireceğini belirleyip ona göre bir plan doğrultusunda göçmenleri iskân etmesi

¹⁵³ A. Latif Armağan, “Osmanlı Devleti’ne Konar-Göçerler”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 143.

¹⁵⁴ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan Dergisi*, S. 6, 1999/1 İstanbul, s. 99.

¹⁵⁵ Mehmet Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacir-i İskân Politikası”, *Osmanlı*, Cilt 4. Ed. Güler Eren, Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 587.

¹⁵⁶ Yılmaz, XIX. Yüzyılda Osmanlı, s. 587.

gerekiyordu. Bunun içinde iskân politikasını uygularken şu hususlara dikkat etmiştir.

2.2.1. Güvenlik Sorunu ve Arazi Darlığı

Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirirken öncelikle demografik yapıyı dengede tutmaya ve güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bunun için Kırım Savaşı sonrası göçmenleri Anadolu ve Rumeli olarak iki ayrı kısımda yerleştirmiştir. Rumeli’de gayrimüslim halkın yoğunlukta olması ve bağımsızlık maksadıyla ayaklanmaya kalkışmalarını önlemek için buralara göçmenler yerleştirilmiştir. Aynı doğrultu da Anadolu’da da ülkenin güvenliğini ve huzurunu bozacak aşiretlerin hareketlerini önlemek için göçmen iskânını uygulamıştır.¹⁵⁷

Diğer taraftan Osmanlı Devleti iskân politikasında ekonomik hedeflerini de göz önünde tutmuştur.¹⁵⁸ Örneğin göçmenleri yerleştirirken boş ve bakımsız arazilerin imar edilmesi hedeflenmiş olduğu için iskânı da ona göre planlamıştır.¹⁵⁹ Osmanlı Devleti ilk göç dalgası başladığında boş arazi sıkıntısı olmamış ve ailelere geniş alanlar verilmiş ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kitleler halinde gelen göç dalgasından dolayı arazi sıkıntısı yaşamıştır.¹⁶⁰

2.2.2. Dış müdahaleler

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrası Kafkasya ve Kırım’dan yoğun miktarda muhacirlerin gelmesi üzerine Doğu Anadolu bölgesi haricindeki diğer bölgeler neredeyse dolmuş artık göçmenleri yerleştirecek arazi kalmamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Müslüman nüfusun arttırılması, göçmenleri yerleştirecek başka arazinin kalmaması, kolay ve daha az masraflı olmasından dolayı Çerkes göçmenleri Rusya hududuna yakın olan Doğu Anadolu bölgesine yerleştirmek istemiştir.¹⁶¹ Ancak Rusya, Çerkes milletinin asi ve savaştırmacı olmasından dolayı ve Rusya’ya karşı tehlike oluşturduğu için hududa

¹⁵⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁵⁸ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁵⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 169.

¹⁶⁰ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁶¹ Süleyman Erkan, XIX. Yüz Yıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 620.

yakın iskân ettirilmesine karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerilmemesi için Rusya'nın bu isteğini yerine getirmek zorunda kalmış ve bu doğrultuda bir iskân politikası uygulamıştır.¹⁶²

Rusya'dan başka İngiltere de göçmenlerin iskânına müdahale eden devletlerden biri olmuştur. Rusya ve İngiltere'nin tepkisi Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmış ve iskân konusunda sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur.¹⁶³ Örneğin İngiltere, Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklediği için ilk başta göçmenleri Rumeli taraflarına yerleştirilmesine karşı çıkarak Doğu Anadolu bölgesine iskân ettirilmesini istemiştir. Ancak ilerleyen tarihlerde Ermeni Meselesi'nin de ortaya çıkmasından dolayı Doğu Anadolu bölgesine göçmenlerin yerleştirilmesine de karşı çıkmıştır.¹⁶⁴ Çünkü Doğu Anadolu bölgesine Müslüman muhacirlerin iskânı ilerde Ermenistan planlarına zorluk çıkartabilirdi. Zira Ermeniler karşısında Müslümanların çoğunlukta olmasını istemiyordu. İngiltere, Ermenistan fikrini desteklediği için göçmenlerin Doğu Anadolu bölgesine yerleştirmemesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyordu. Bu baskılara dayanamayan hükümet boyun eğmek zorunda kalmış ve muhacirleri Adana, Bursa, Aydın gibi vilayetlere yerleştirmek zorunda kalmıştı.¹⁶⁵

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti iskân politikasını uygularken sadece ülke içi duruma göre değil, yabancı devletlerin politik çıkarlarını gözetecek bir iskân politikası uygulamak zorunda kalmıştır. Tüm bunlar, Osmanlı Devleti'nin iskân politikalarını planlama ve uygulamada büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri yerleştirirken iskân politikasına uygun olarak yerleştirmeyi amaç edinmişti. Çünkü göçmenleri alışık olmadığı bölgenin iklimine göre yerleştirmek zorlanmalarına sebep olacaktı. Bu yüzden göçmenleri yerleştirirken bölgenin iklimini göz önünde bulundurması

¹⁶² Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 123.

¹⁶³ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, 124.

¹⁶⁴ Hakan Asan, Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914), *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 2016, s. 43.

¹⁶⁵ Erkan, *XIX. Yüz Yıl Sonlarında*, ss. 622-623.

gerekiyordu. Ayrıca iç güvenliğin sağlanması için de göçmenlerin kalabalık gruplar halinde iskân olmasını da göz önünde bulundurması gerekiyordu.¹⁶⁶

2.2.3. Göçmenlerin Taşraya Yerleştirilme Zorunluluğu

Osmanlı Devleti'nin iskân politikasında dikkat ettiği diğer bir husus, göçmenleri şehirlere yerleştirmekten kaçınmış, köylere ve taşraya yerleştirmiştir. Göçmenlerin çoğunlukla köy ve kasabalara yerleştirmedeki amaç şehir hayatının pahalı olmasıyla göçmenlerin geçim sıkıntısı çekmeleridir. Göçmenlerin çoğunlukla tarım alanlarına yerleştirilerek hem geçimlerini sağlamalarını hem de üretime katkıda bulunmaları hedeflenmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti şehirlerde kalabilecek göçmenlerin sarraflık, sanat ve ticaret ile uğraştığı takdirde izin verileceğini şart koşmuş bunların dışında kesinlikle şehirlerde iskân etmelerini yasaklamıştır.¹⁶⁸ Ayrıca göçlerle gelen bazı eşkıya karakterli kişilerin şehir hayatında taşkınlık çıkartıp huzursuzluk yaratacağı için bunun önüne geçilmek de istenmiştir.

2.3. Göçmenlerin İskânı İle İlgili Kurulan Kuruluşlar

Osmanlı Devleti göçmenlerin ilk gelmeye başladığı XVIII. yüzyılın başlarından göçmenlerin iskânı için herhangi bir birim kurmamıştır, göçmenleri merkezden gelen emirnameler doğrultusunda yerleştirmişlerdir. II. Mahmut'un tahta olduğu tarihlerde de gelen göçmenler bizzat Babiâli tarafınca sınırdaki vilayetlere gönderilen talimatnamelere göre veya göçmenlerin devlete bizzat başvurmaları doğrultusunda yardımlar yapılıyordu.¹⁶⁹ Tanzimat Devri'nde göçmen meselelerini Şehremaneti yürütmekteydi. Şehremaneti bu görevini 1859 yılına kadar ifâ etmiştir bu tarihten sonra göçmen sayısındaki artıştan dolayı yetersiz gelmiştir. Göçmenlerle ilgili ilk yönetmelik 3 Mart 1856 tarihinde oluşturulmuştur. Bu yönetmelikte göçmenlere yapılacak 2000 akçe yardım, 10 yıl boyunca vergiden muaf olmaları, onlara iyi muamele edilmeleri ve askerlik görevinden muaf tutulmaları gibi konuları

¹⁶⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, 125.

¹⁶⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 125.

¹⁶⁸ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 126.

¹⁶⁹ Yılmaz, *XIX. Yüzyılda*, s. 588.

içermektedir.¹⁷⁰ 93 Harbi sonrası Kafkaslardan gelen göç artınca Şehremaneti bu yoğunluğu karşılayamaz hale gelmiş ve bunun için bir muhacir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir.

2.4. Muhacirini Komisyon'un Kurulması

Şehremaneti göçmen işleri ile ilgili yetersiz kalınca bu işleri devam ettirmek maksadıyla 5 Ocak 1860 tarihinde Hamidiye Vakıf Dairesi'nde bir göçmen komisyonunun kurulmasına karar verilmiştir. Komisyonu yürütmek için başına Trabzon Valisi Hafız Muammer Paşa getirilmiştir. Komisyonun üyeleri ise Ticaret Muavini Remzi Efendi, Askeri üyelerden Refik Bey, ulemadan İsmail ve Hacı Pir Efendiler ve Şehremaneti'nin ikinci muavinlerinden Asım Beydir. Ayrıca komisyon işlerini yürütmek için yeterli sayıda memur görevlendirilmiştir.¹⁷¹ Komisyonun her gün toplanması, denize yakın konumundan dolayı da Hamidiye Vakıf Dairesi, komisyon binası olarak belirlenmiş ve Padişahın da onayıyla 5 Ocak 1860 tarihinde Göçmen Komisyonu'nun kurulması teklifi uygun görülerek kabul edilmiştir.¹⁷² Bu komisyon Osmanlı tarihinin ilk muhacir komisyonudur.¹⁷³ Bu göçmen komisyonun görevi muhacirleri yerleştirmektir ayrıca muhacirlerin tüm masrafları devlet tarafından sağlanıyordu.¹⁷⁴ Osmanlı Devleti göçmenlerin yerleştirilmesi için yeni bir komisyon kurmuş olsa da sosyal bir dava olan göç meselesi ile baş edememişti. Çünkü göçmenlere birçok yardım yapılmış olması, çoğu vergilerden muaf tutulmaları, arazi ve inşaat malzemelerinin temin edilmesi gibi yardımların yapılmasına rağmen bu meseleyi çözmekte çok zorlanmıştı.¹⁷⁵ Göçmenler süratle Osmanlı topraklarına akın ediyorlardı, bu göçmenlerin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamak ve onları iskân ettirmek

¹⁷⁰ Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul 1980, s. 158.

¹⁷¹ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 128-129.

¹⁷² Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 129.

¹⁷³ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966, Nurgök Matbaası, s. 58.

¹⁷⁴ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 158.

¹⁷⁵ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, s. 67.

pek mümkün değildi. Ancak her şeye rağmen göçmenlerin daha büyük sorunlara neden olmadan iskân ettirilmeleri bu komisyon sayesinde olmuştur.¹⁷⁶

1875 yılında komisyonun başkanı olan Hafız Muammer Paşa vefat edince komisyonun görevinin devam etmesine gerek görülmedi ve fazla giderlerin kısılması nedeniyle bu komisyonda bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikte göçmen işlerini yürütmesi için bir müdür ve beş üye tayin edilmiştir. Birer tane Başkâtip, kâtip, muhasebe kâtibi, nüfus kayıt memuru, evrak müdürü, üç tane tercüman, bir sevk memuru, bir kapıcı ve bir odacıdan meydana gelen bir kadro oluşturulup Zaptiye Nezareti'ne bağlanmıştır.¹⁷⁷ Yapılan bu düzenleme ile önceleri 40.627,5 kuruş maaş gideri 18.800 kuruşa inerek ciddi oranda bir tasarruf sağlamıştır.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin hızla toprak kaybetmesi bu göç dalgaları daha da arttığı için bu komisyonunun yanında daha birçok göçmen komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. İstanbul'da biri özel biri resmi olmak üzere iki kurum kurulmuştur. Bunlar İaneyi Muhacirin Komisyonu ve Göçmenlere Uluslararası Yardım Komitesidir.¹⁷⁹

2.4.1. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası artan göçmen meseleleri ile ilgilenmek ve oluşan sorunlara çözüm geliştirmek için 18 Haziran 1878'te kurulmuştur. Bu komisyonun kuruluş amacı, teşkilatı ve görevleri için bir nizamname oluşturulmuştur.¹⁸⁰ 1878'de kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'na bağlı iki ayrı şube olacaktı, bunlar: İdare-i Umur-ı Hesabiye ve İdare-i Umur-ı İskâniye'dir. Bu iki şubenin dışında vazifesi ayrı olan ve giderleri Genel Göçmen İdare Komisyonu tarafınca karşılanıp göçmenlerin sağlık sorunlarıyla ilgilenecek Muhacirin Umur-ı Sıhhiye Dairesi de kurulmuştur.¹⁸¹ Genel Göçmen İdare Komisyonu'nun sadece İstanbul'daki yirmi belediye dairesinde bir birimi olacaktı. Bu şekilde kurulması planlanan

¹⁷⁶ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, ss. 68-74.

¹⁷⁷ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 158.

¹⁷⁸ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, ss. 158-159.

¹⁷⁹ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 159.

¹⁸⁰ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, Ekler.

¹⁸¹ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, Ekler, (2. Madde).

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu, uygulanırken küçük değişiklikler söz konusu olsa da genel olarak yukarıdaki şekli itibarıyla kurulmuştur. Ancak zaman zamanda olsa bazı değişikliklere uğramıştır. Bunun sebebi ise beklenilmeyecek oranda göç akınının gelmesi ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti çaresiz kalmıştır.¹⁸²

Komisyonun görev ve çalışmaları şu şekildedir. Öncelikle Dersaadet Muhacirin İdaresi Talimatname'sinin kararları doğrultusunda gelen göçmenlerin tüm ihtiyaçlarına gidermek, diğer göçmen daireleriyle iletişim halinde olmak, göçmen işleriyle ilgili konuları tespit etmek ve önlemleri almak. Umur-ı Hesabiye ve Umur-ı İskâniye şubeleriyle toplanıp gerekli kararların alınması için cuma günü hariç haftanın altı günü toplanmasına karar verilmiştir.¹⁸³

Komisyonun üyeleri şu şekildedir: Başkan, başkâtip, üç kâtip, evrâk memuru ve yeterli sayıda hademe, zaptiye ve çavuş verilmiştir. Ancak göçmen akınının zaman zaman artıp azalmasına bağlı olarak bu üyelere değişiklik olmuştur.¹⁸⁴

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu başkanlığına kuruluşundan itibaren, 1894 yılına kadar sırasıyla, Sadık Paşa (1877-1878), Naşit Paşa (1878), Fevzi Paşa (1878), Emin Paşa (1878-1879), İsmail Paşa (1879), Mazhar Paşa (1879), Rıza Bey (1879-1894) bulunmuşlardır.¹⁸⁵ Komisyonun ilk başkanı olan Sadık Paşaya, ilk göçmen kafilesini sorunsuz yerleştirdiği için II. Abdülhamit tarafından enfiye muhafazası verilmiştir. Ancak başarısının kutlanmasına rağmen komisyon başkanları sürekli değişmiş ve göçle ilgili sorunlar başkanlardan aranmıştır.¹⁸⁶

¹⁸² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, 160.

¹⁸³ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722), ss. 103-104.

¹⁸⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 104.

¹⁸⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 141.

¹⁸⁶ Tarık Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre, Doksan Üç Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri (1877-1878)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 25790), s. 17.

2.4.1.1. İdare-i Umur-ı Hesabiye Şubesi

İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonun bir alt şubesi olarak şube başkanı, başveznadar, muhâsib, veznadar ve yeteri kadar üyelerden oluşmaktaydı. Şubenin görevi ise, muhacirler için toplanan meblağları vezneye teslim etmek, muhacirlere verilen yevmiye ve tayinatlar gibi her türlü hesap işlerinin kaydını defterlere tutmaktır. Veznedarların görevi ise muhacirlere dağıtılan yevmiyelerin yevmiye koçanı karşılığında dağıtmak ve bu koçanları toplayıp başveznadara teslim etmektir. Başveznadar da bu koçanları deftere kaydedilmek üzere İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye Şubesi'ne teslimini sağlıyordu. Yevmiyenin veriliş tarihi, miktarı, kaç muhacire verildiği gibi yapılan yardımların kaydı gerekli mercilerce mühürlenip yevmiye muhasebe defterinde tutuluyordu.¹⁸⁷

2.4.1.2. İdare-i Umur-ı İskâniye Şubesi

Şube, Şeyh Süleyman Efendi'nin başkanlığında ve üye sayısı 4 ila 5 kişiden oluşmaktaydı. Görevi ise göçmenlerin yerleştirilmesi ile ilgili işleri planlayıp İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'nun vereceği karar doğrultusunda iskân işlerini yürütmektir. İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilecek göçmenlerin hangi vapurlarla saat kaçta ve hangi limanlara varacaklarını duyurmaktır. İstanbul'a gelen göçmenlerin uygun yerlere iskânını gerçekleştirmek ve Anadolu'ya iskân olunacak göçmenler için de tayinât vermektir. İstanbul'a kadar gelip ancak geri dönmek isteyen göçmenlere, yerleşim konusunda tereddüt yaşayan göçmenlere ve misafirhanelerde geçici kalan göçmenlere tayinât vermek yine bu şubenin göreviydi. Ayrıca akrabasının yanına gitmek isteyen muhacirlere sevk vermek ve tüm bunların kaydını deftere tutup idareye vermek bu şubenin başlıca göreviydi.¹⁸⁸

2.4.1.3. Devair Şubeleri

Payitaht İstanbul'da Şehremaneti'ne bağlı olarak Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıd, Beyoğlu, Eyüp, Samatya, Hasköy, Arnavutköy, Beşiktaş, Tarabya,

¹⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 106-107.

¹⁸⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 107.

Yeniköy, Beykoz, Büyükdere, Kadıköy, Anadoluhisarı, Üsküdar Yeni Mahalle, Beylerbeyi, Üsküdar Doğancılar, Adalar ve Bakırköy belediyeleri komisyona bağlı olarak bu ilçeler Devâir Şubeleri olarak belirlenmiştir.¹⁸⁹ Bu şubeler bir şube başkanı ve iki üyeden oluşmaktaydı. Devâir Şubelerinin görevi işe şu şekildeydi: Komisyon ile ortak çalışarak göçmenlerin yeme-içme ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, durumu iyi olmasına rağmen komisyondan maddi yardım alanları tespit edip idareye bildirmek, çok kalabalık hale gelen göçmen mahallelerini tespit edip bu mahalleleri seyrekletmek ve yerleşime uygun ve muhacir az olan yerlere göçmenleri yerleştirmek, komisyondan alınan emirleri yerine getirmek ve göçmenlerin huzur ve rahatını sağlamak ve son olarak acil bir durum olduğunda tüm sorumluluk şubede olmak kaydıyla komisyona danışmadan karar almak ve bu kararı uygulamaktır.¹⁹⁰

2.4.1.4. Sevk-i Muhacirin Komisyonu

İdre-i Umumiyye Muhacirin Komisyonu'na bağlı olarak çalışan bu komisyonun görevi İstanbul'a kara ve deniz vasıtasıyla gelen göçmenlerin belirlenip kaydı tutulduktan sonra belirlenmiş olan yerleşim yerlerine sevkini sağlamak eğer bu göçmenlerden İstanbul'da kalacak olanlar ise soruşturulmak üzere polis idarelerine göndermek ve bu kişilerin “tezkire-i Osmaniye” ve “hicret tezkire”lerini vermekle görevliydi. Ayrıca 1878-1885 tarihleri arasında göçmenlerin yoğunluk durumuna göre üye sayısı 5 ila 9 arasında değişiklik olmuştur.¹⁹¹

2.4.2. Muhacirin Umur-ı Sıhhiye Komisyonu

Muhacirlerin uzun yolculuk sonrası sağlık durumlarının bozulması hatta kimisinin sağlık problemlerinden dolayı hayatını kaybetmesi, İstanbul'un salgın tehlikesi ile karşı karşıya kalması sonucu gerekli tedbir ve önlemlerin alınması zorunlu hale gelmiş ve bunun üzerine Nasuhi Bey'in başkanlığında

¹⁸⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 107

¹⁹⁰ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

¹⁹¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

Ocak 1878 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye’de, Muhacirin Umur-ı Sıhiyye adıyla bir komisyon oluşturulmuştur.¹⁹²

Göçmen hastanelerinin düzenlenmesi ile ilgilenen komisyon sadece İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’deki 16 hastaneden sorumluydu.¹⁹³

Bu hastanede tedavi edilmekte olan göçmenlerin günlük nakdi yardımları, tayinât ve kullanılan ilaçların giderleri ve göçmenlerin sağlık problemleri ile ilgilenen doktor, eczacı, memur ve hizmetlilerin maaş ve giderleri komisyon tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca bu masraflar için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de 10.500 liralık bağış yapmıştır. Sonrasında bu komisyon masraflarının çok olmasından dolayı Aralık 1879 tarihinde kaldırılmıştır.¹⁹⁴

1878 yılında kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu artık göçmenlerin azalması üzerine 1894 yılında kaldırılmıştır. Bu komisyonda çalışan memurlar bu görevi ilaveten yaptıkları için komisyonun kaldırılması sonrası herkes asıl görevine dönmüştür. Azda olsa gelen göçmenlerin işlerine Dâhiliye Nezareti’nin bakmasına karar verilmiştir. Bu komisyondaki evrak ve işlerde yine Dâhiliye Nezaretine devr edilmiştir.¹⁹⁵ Böylece eski uygulamaya tekrar dönmüş oldu.

2.4.3. Umum Muhacirin Komisyonu

Bu komisyon 1878 yılında Sultan II. Abdülhamid başkanlığında kurulmuştur. Komisyonun kuruluş amacı muhacirlerin yerleştirilmesi ve iaşe meseleleri ile ilgilenmek ve kararlar almaktı. Ayrıca göçmenlerin memleketlerine sevkini sağlamaktı. Bunların yanı sıra Anadolu’ya yerleştirilecek göçmenlerin nerelere yerleştirileceği ve bunun için gerekli önlemleri almaktı.¹⁹⁶

Bu komisyona bağlı olarak bir de Nakliye Komisyonu oluşturulmuştur. Bunun için Sevk Komisyonu’ndan iki Şûrâ-yı Bahriye’den de bir kişi

¹⁹² İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹⁴ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 161.

¹⁹⁶ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 110.

görevlendirilmiştir. Bu komisyonun görevi ise muhacirler için gemi kiralayıp getirmektir ve bunun içinde Osmanlı Bankası'ndan kredi çekilmiştir.¹⁹⁷

Umum Muhacirin Komisyonu, padişahın himayesi altında kurulup ve başkan yardımcılığına Hazine-i Hâssa Nâzırı Said Paşa getirilmiştir. Komisyon on kişiden oluşmaktaydı. Komisyonun yapılan bütün toplantılarının kaydı tutulacak ve bu kayıtlar her gün padişaha sunulacaktı. Sonrasında padişah tarafından verilen iradeler deftere kayıt edildikten sonra bu defterlerin birisi Mabeyne gönderilecek diğeri de komisyonda kalacaktır. Bu komisyon çok geçmeden Nisan 1878 yılında kaldırılmıştır.¹⁹⁸ Bu komisyonun başkanlığını bizzat padişahın yapmış olması, göçlerin büyük bir titizlikle ve nizamla yürütüldüğünü ve göçmenlere büyük önem verildiği şeklinde de yorumlanabilir.

2.4.4. Muhacirin İâne Komisyonu

Göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için halktan kendi arzusu ile yaptığı ayni ve nakdi yardımların toplanıp ihtiyaçların giderilmesi için 13 Ağustos 1877'de Hacı Mehmed Tahir Efendi başkanlığında kurulmuştur. 10 üyeden ibaret olan muhacirin iane komisyonu sonraki yıllarda Şehremanetine bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Göçmenlerin çoğalması ve işlerin artması üzerine üye sayısı 19'a çıkarılmıştır. Komisyonun görevi şu şekildedir.¹⁹⁹

- Muhacirlerin ister Müslüman isterse de Gayrimüslim olsun din ayrımı gözetmeksizin refahını sağlamak.
- Göç etmiş ya da göç edecek halkın nerelere yerleştirileceğini araştırmak ve ihtiyaçlarını gidermek.
- Muhacirlerin bulunduğu sokaklara birer aza tayin edilecek ve göçmenlerin ihtiyaçlarının komisyona bildirilmesinde bu azalar sorumlu olacaktır.

¹⁹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

¹⁹⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 110.

¹⁹⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 159-160.

➤ Komisyon azaları sorumluluğu altında bulunduğu bölgedeki göçmenlerde herhangi bir sağlık sorunu tespit ederse oraya bir doktor çağırıp yerinde tedavi edilmesini sağlamak, eğer yerinde tedavi imkânı olmuyorsa hastanın Gureba Hastanesi'ne ulaştırılmasını sağlamak.

➤ Muhacirlere yapılan yardım giderlerinin tutanakları tutulacaktır.

➤ Muhacirlerden bir işte çalışacak kadar durumu iyi olanlara iş sağlanacaktır.

➤ Sanatla uğraşan muhacirler için belirli bir miktar sermaye sağlamak.

Komisyonadaki azaların maaşlarını karşılamaktan muhacirlere verilecek yevmiye kalmadığı için Encümen-i Ali ile Muhacirîn İâne Komisyonu 4 Ağustos 1878'de birleştirilip azaların sadece maaş karşılığında çalışmaya devam etmesine karar verilmiştir.²⁰⁰

2.4.5. İâne-i Muhacirin Encümeni ya da Muhacirine Muavenet Cemiyeti

Göçmenlerin İstanbul'a gelmesi üzerine meclisteki vekiller harekete geçerek Bursa Vekili Rıza Efendi başkanlığında 20 üyeden oluşan Muhacirine Muavenet Cemiyeti'nin kurulmasını kararlaştırmışlardır. Cemiyetin amacı hem göçmenler için maddi yardım toplayıp hem de her gün sırasıyla 4 üye Sirkeci İskelesi'nde geceli gündüzlü göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Cemiyet, Meclis kapandıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in himayesinde İâne-i Muhacirin Encümeni adı altında çalışmalarına devam etmiştir. İsim değişikliği sonrası Cemiyetin vekili de değişmiş olup Hasan Fehmi Efendi getirilmiştir. Cemiyetin görevi ise göçmenler için maddi yardım toplamak, sıhhiye masraflarını karşılamak ve iâşe meselelerini karşılamaktır. İstanbul'a gelen göçmenlerin neredeyse tüm ihtiyaçları bu cemiyet vasıtası ile karşılanmaktaydı.²⁰¹ Bu komisyon 14 Mayıs 1878 tarihine kadar 5.772.534 kuruş 15 para nakdi yardım toplamış ve bu meblağın 5.454.324 kuruş 22 parası

²⁰⁰ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 160.

²⁰¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 111-112.

göçmenlerin ihtiyaçlarına harcanmıştır.²⁰² Cemiyet Ağustos 1879 yılında İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu ile birleştirilmiştir.²⁰³

2.4.6. Muhacirlere Uluslararası Yardım Komitesi

İstanbul'daki göçmenlerin durum ve vaziyetleri yerli ve yabancı yani tüm insanları derinden etkilemişti. Göçmenlerin bu durumu karşısında harekete geçen İstanbul'daki ecnebi, banker, gazeteci ve konsolosluklar²⁰⁴ 22 Ocak 1878 tarihinde, Avusturya Macaristan Konsolosluğu başkanlığında kurulmuştur.²⁰⁵ Bu komitenin kurulma amacı gerek ulusal gerekse de uluslararası göçmenlere gerekli yardımın toplanmasıydı. Komite 83 azadan oluşmaktaydı. Avrupa'dan Yardım Toplama Komitesi, İstanbul'dan Yardım Toplama Komitesi ve son olarak Yürütme Komitesi olmak üzere üç ayrı komiteden oluşmaktaydı. Komite başkanı, 24 Ocak 1878'de İstanbul'daki göçmenlere yardım toplamak için tüm dünyaya bir çağrıda bulunmuştur.²⁰⁶ Nihayetinde yapılan çağrı sonuç vermiş ve Avrupa'dan yardım gelmiştir. Hem Avrupa'dan yardım hem de yabancı gazetecilerden toplanan yardım miktarı 30.204 lira 61 kuruş olarak kayda geçmiştir.²⁰⁷ Toplanan bu yardımlarla 14 fırın çalıştırılmış, göçmenlere üç milyon tayın dağıtılmış, 770 kapasiteli 9 hastane açılmış, göçmenlere maddi para yardımı yapılmıştır. Hali hazırdaki yardımların tükenmesi ve yardım kaynaklarının azalması üzerine sadece hastane masraflarını karşılayan komite yardım kaynaklarının bitmesi üzerine 9 Nisan 1879 tarihinde kapatılmak zorunda kaldı.²⁰⁸

²⁰² Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 20.

²⁰³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 111-112.

²⁰⁴ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 18.

²⁰⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 113.

²⁰⁶ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. II, Ankara, 1970, ss. 202-204.

²⁰⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 161.

²⁰⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 161-162.

2.4.7. Sermaye-i Şefkat-ı Osmaniye (Turkish Compassionate Fund)

Göçmenlerle ilgili mektup ve çıkan gazete haberleri İngiltere’de büyük bir yankı uyandırması üzerine²⁰⁹ Londra’da Baronne Bourdett tarafından Şubat 1878 tarihinde kurulmuştur.²¹⁰ Komisyon tarafından İngiltere’de toplanan tüm yardımlar İstanbul’daki İngiliz Büyük Elçiliğine gönderiliyordu. Toplanan bu yardımlarla göçmenler için ekmek dağıtımı yapıp bir günde 10.000 göçmene tayinât dağıtılmıştır. Bunun dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulan Darphane Muhacir Nisa Hastanesi’nin giderlerini ve yetim olan göçmen çocuklarının masrafları da bu komisyon tarafından karşılanmıştır.²¹¹

2.4.8. Muhacirin Komisyonu Alisi

1897 tarihinde Osmanlı-Yunan Savaşı sonrası göçlerin tekrar yoğunlaşması üzerine Padişahın başkanlığında Muhacirin Komisyon Alisi kurulmaya karar verilmiştir. Komisyonu yönetecek kişiyi bizzat padişah tayin edecekti buna göre Erkân-ı Harbiye’den dört kişi, Dâhiliye Nezareti’nden iki kişi, Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden bir kişi ve son olarak Orman İdaresi’nden de bir kişi olacak şekilde toplam on üyeden oluşmaktaydı.²¹² Bu komisyonun çalışma ve görevi şu şekildeydi: ²¹³

➤ Bir kısım memurların görevi, göçün kolay olması için önlem almak, bir kısım memur da Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin iskânıyla alakadar olacaklardı. Bu göreve tayin edilen memurlar önceki görevlerinden ayrılmayarak görevlerini de vekâleten yürüteceklerdi.

➤ Taşraya görevlendirilen memurlara ayrıca harcırah verilecekti.

²⁰⁹ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 19.

²¹⁰ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, ss. 114-115. Büyük bir servet elde eden Baronne Bourdett, ünlü yazar Charles Dickens’in bu serveti hayır işlerinde kullanmasını tavsiye etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri* C. I.

²¹¹ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, ss. 114-115.

²¹² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu’ya*, s. 157.

²¹³ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu’ya*, s. 161.

➤ Komisyonun göç için hazırlamış olduğu önerileri önce Meclis-i Mahsus-i Vükelâya gönderilip burada verilen kararlar komisyonca uygulanacaktır.

➤ Bu komisyon göçün yoğunluğu devam ettiği sürece görevini ifa edecek ve haftada üç kez olmak üzere toplantı yapılacaktır.

➤ Hükümetin bu komisyon için vermiş olduğu bütçe ile birlikte tüm gelir ve giderlerin hesabı bir deftere yazılarak kaydı tutulacaktır. Buna ek olarak her altı ayda bir olmak üzere nerelere ne kadar göçmen yerleştirildiği ilan edilecekti.

➤ Göçmenlerin geldikleri yerlerdeki taşıyamadığı eşya veya malların getirilmesi gibi vs işleri yürütmek ve dava vekillerinin tayinâtını sağlamak.

➤ Göçmenlerin taşınması için vapur, gemi gibi vasıtaların giderleri vilayetlerce ödenecek ve göçmenlerin kalacağı hanelerin düzeni, bakım ve onarımı yapılacaktır.

➤ Göçmenlerin mağdur olmaması için tarım toprakları ve besleyeceği hayvan verilecekti. Anadolu'ya yerleşecek göçmenler içinde uygun arazilerin tespit edilip gerekli önlemler alınacak.

➤ Göçmen taifesinin geldikleri iskelelerde yoğunluk oluşmasını engellemek için önceden arazilerin yerleşime uygun hale getirilmesini sağlayacak.

➤ Göçmenlerin yerleştirilmesine yardımcı olmak için her vilayetteki vali, mutasarrıf ve kaymakam da sorumlu tutulacak ve buna itiraz eden, istenilen görevi yapmayan memurlar hakkında soruşturma açmak komisyonun göreviydi.

Muhacirin Komisyon Ali'si, gelen göçmenlerin hangi arazilere yerleştirilip rahatını sağlamak için 22 Şubat 1899 tarihinde Meclis-i Mahsus'a başvuru yapmıştır. Ancak Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın mazbatasını Padişah tarafından 1 Mayıs 1899 tarihinde onaylandı ve dört kişiden oluşan üyeler ile komisyonun bir alt komisyonu kurulmuştur.²¹⁴

²¹⁴ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, ss. 157-158.

2.4.9. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu yalnız Müslüman muhacirlere yardım etmek amacıyla 23 Kasım 1905 tarihinde kurulmuştur. Padişahın başkanlığında dört üyeden oluşmaktadır. Hesap ve yazışma işlerini yürütmek için dört kâtip görevlendirilmiştir. Göç akını devam ettiği sürece komisyon görevini devam ettirecek ve haftada üç gün olmak üzere toplanacaktır.²¹⁵

Komisyonun görev ve çalışmalarına bakacak olursak, çeşitli ülkelerden gelen Müslüman muhacirlerin yerleşmesi için araziler belirlemek, bu arazilere yerleştirilecek muhacirlerin refahını sağlamak ve buraya harcanacak gider kaynakları bulmak yer alıyordu. Ayrıca komisyon, muhacirlerin yerleştirilmesi için alınan karaları doğrudan kaymakam, vali ya da mutasarrıfa iletebilecekti. Burada ulaşılmak istenen amaç ise zaman kaybına uğramadan göçmen yoğunluğunu dağıtmak ve hızlıca yerleştirilmesini sağlamaktır.²¹⁶

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti Muhacirler için birçok Komisyon kurmuş hatta anında sorunun çözümü için bazı komisyonlar bizzat Padişahın himayesinde kurulmuş ve göçleri büyük bir titizlikle yönetmeye çalışmıştır.

2.5. Komisyon Ve Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar

Muhacirlere yardım amaçlı gerek İstanbul'da gerekse taşrada hayırsever kişiler tarafından cemiyetler kurulmuştur. Vatandaşlardan toplanan ayni ve nakdi yardımlar komisyonlara teslim ediliyordu. Hatta yardımda bulunan vatandaşların isimleri gazetelerde paylaşılarak diğer insanlar da yardım etmesi için teşvik ediliyordu. Vatandaşlar tarafından yapılan yardımların yanı sıra resmi kurum ve daireler tarafından da ayni ve nakdi yardımlar yapılmıştır. Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeri'deki kişiler ayni yardımda bulunmuş Asâkir-i Şahâne'deki subay ve memurlar maaşlarının % 15'ni, Evkaf-ı Hümâyûn'da çalışan memurlar ise maaşlarının % 10'unu muhacirlere yardım için bağışlamışlardır.²¹⁷

²¹⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 158.

²¹⁶ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 158.

²¹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 117.

Bunların yanı sıra 1878 yılında varlıklı Müslüman ahali tarafından düzenlenen ramazan ayı için verilen iftar yemeklerinin yerine topladıkları bağışlarla muhacirlere yardım yapmışlardır. Tüccarlar da erzak yardımında bulunmuşlardır. Sadece ahali ve memurlar değil Sultan II. Abdülhamid de yardımda bulunmuştur. Örneğin Bolu Sancağı'ndaki muhacirler için pirinç, bulgur, yağ, kesilmesi için büyük ve küçükbaş hayvan göndermiştir.²¹⁸

İstanbul'a çok fazla yardıma muhtaç göçmenlerin gelmesi üzerine yerli kaynaklar kısa sürede tükenmiştir. Bunun üzerine Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi Avrupa'daki kurumlara yardım çağrısında bulundu. Neyse ki çağrı olumlu karşılandı ve hayırsever kişilerce bağış toplandı.²¹⁹ En çok yardım yapan ülkelerin başında İngiltere ve Fransa gelmektedir. İngiltere 9.286.30 lira Fransa ise 5.061.08 lira nakdi yardımda bulunmuşlardır.²²⁰

Muhacirlere yardım toplamak için maddi yardımların yanı sıra kültürel faaliyetlerde düzenlenmiştir. Örneğin 15 Mayıs 1878 tarihinde Gedik Paşa Tiyatrosu'nda "Bir Yeni Facia" adıyla bir piyes sahne almıştır. Ayrıca Sir A. Sandison başkanlığında bir oyun düzenlenmiş. Kurban derilerinden elde edilen gelirlerde muhacirlere yardım olarak gönderilmiştir. Örneğin Malatya ve Karahisar-ı Sahip sancakları ile Diyarbekir vilayetince kurban derilerinden elde edilen gelirler göçmenlere harcanmak üzere Şehremaneti'ne gönderilmiştir.²²¹

Her sene muharrem ayında İmârât-ı Âmire'de aşure dağıtımı, konser, fitre, mevlid, müruriye düzenlenmekteydi. 1878-1879 yıllarında aşure yapımında 34.641 kuruşluk tasarruf yapılmış ve bu meblağ muhacirler için bağışlanmıştır. İstanbul'daki cami ve tekkelerde de kandiller sebebiyle dağıtılan şeker ve şerbetin dağıtılmayıp 49.364 kuruşluk meblağ toplanarak göçmenlerin ihtiyaçları için komisyonlara bağışlanmıştır.²²² Adalarda Temmuz 1877 tarihinde konser düzenlenmiştir. Bu konserde sadece bilet ücreti olarak 50.000 kuruş toplanmış aynı şekilde Heybeliada'da bir konser düzenlenmiş ve burada 35.320 kuruş yardım toplanmıştır. Bu yardımların bir kısmı doğrudan

²¹⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 117.

²¹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 118.

²²⁰ Şimşir, *Göçler*, s. 205.

²²¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 122.

²²² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 122.

muhacirlere harcanırken bir kısmı da komisyonlara teslim edilmiştir. Bunların dışında bizzat padişahın himayesinde Fünûn-ı Harbiyye’de iki ayrı konser düzenlenmiştir.²²³ Konserlerin Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye’deki Daire-i Hümayunda gerçekleşmiş ve konser biletleri 300 kaimeye satılmıştır. Bu konserlerin ilki II. Abdülhamid’in adına düzenlenerek marş ve piyanolar çalmıştır. İkinci konserde de sazlar ve yerli yabancı şarkılar çalmıştır.²²⁴ Muhacirlere yardım geliri sağlamak amacıyla Karaköy Köprüsündeki müruriyelere zam yapılmış ve günlük 12 bin kuruş toplanmıştır. Ancak burada toplanan gelir küçük miktarda olduğu için kayda değer bir gelir elde edilememiştir.²²⁵

Ayrıca her Müslüman tarafından verilen fıtır sadakası 1878 yılı Ramazan ayında muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplanmasına karar verilmiştir. Muhacirler için toplanan diğer bir yardım ise I. Abdülhamit tarafından düzenlenen Mevlid-i Şerifin okutulmasıydı. 1878 yılının Mart’ın 20,22 ve 24. Günlerinde Bayezıd Camii’nde okutulacak Mevlid için 10, 20,50 ve 100’er kuruşluk davetiyeler basılarak devlet dairelerine dağıtılmıştır. Bu sayede muhacirler için pek çok kurum ve kişiler tarafından yardımlar toplanmıştır.²²⁶ Yine aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid kendisine ait olan paradan 41.690 kuruş 5 para göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için bağışlamıştır. 21 Şubat 1880 tarihinde dul, yetim ve kimsesiz olan göçmenler için yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması için Hazine-i Evkaf’dan 150.000 kuruş alınmıştır.²²⁷

Göçmenlerin giderleri sürekli artması toplanan yardım kaynaklarının bitmesi ve yeni kaynak bulmakta zorlanan devlet artık hazineden de yardım alamamaktaydı. Bu soruna bir çözüm olarak Dersaadet halkından her ay olmak üzere aidat alınması kararlaştırıldı. Mayıs 1878 tarihinde uygulanmaya başlanan bu kararla İstanbul’da ikamet eden hanelerden kişi başına aylık 1 ila 5 kuruş yardım toplanacaktı. Toplanan meblağ, yardıma muhtaç göçmenler için

²²³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 120.

²²⁴ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 32.

²²⁵ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 31.

²²⁶ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, ss. 30-31.

²²⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 123.

ekmek parası olarak ve hastane giderlerinin karşılanması için Şehremaneti'ne teslim edilecekti.²²⁸

2.5.1. İskân-ı Muhacirin İâne Pulları

93 Harbi sonrası muhacir sayısında inanılmaz artış olmuş ve artık yurt içi ve yurt dışında toplanan yardımlar yeterli gelmemeye başlamıştır. Ülke genelinde gerek hayırsever vatandaşlardan toplanan yardımlar gerekse kültürel etkinliklerle toplanan yardımlar muhacirler için yetmemeye başladı. Bunun üzerine devlet yeni bir gelir kaynağı oluşturmaya yani yeni bir vergi sistemini uygulamaya koymaya başlamıştır. Belgelere pul yapıştırılacak ve bu pullardan belirli miktarda ücret alınacaktı. Temmuz 1899 tarihinde iki sene uygulanmak üzere bir irade yayınlanmış ve bu tarihten itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu iradeyle göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılanması amaçlanmıştır.²²⁹

Bu uygulamanın tüm sorumluluğu ise Dâhiliye Nezareti'ne verilmiştir. Uygulamanın yürütülmesi Maliye Nezareti'ne taşralarda ise Defterdarlar sorumlu tutulmuştur. 20 paralık, 1, 10 ve 50 kuruş olmak üzere basımı yapılmış ve damga pulları bayilerce satışa sunulmuştur.²³⁰

“Değeri beş bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, emre yazılı senetler, poliçeler, taahhüt senetlerinin her bin kuruşu için, faturalar, gümrüklerden verilen makbuz senetleri, özel ve ticari eşyalar için gümrüklerde karşılıksız olarak verilen eda tezkireleri, tiyatro ve oyun kumpanyalarının her bir bilet için yirmişer pare; nüfus tezkireleri, pasaport, mürûr tezkireleri, protesto nameler, şehbender hanelerden verilen diğer evrak, ilmühaberler, evlilik belgeleri, arzuahaller, istifa evrakı ve izin talebine dair her türlü belgeler, değeri beş binden on bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, bordrolar, çekler, koşmentolar, yük senetleri, bonolar, bin ve daha yukarı olan maaş ve harcırahların her bin kuruşu için, memuriyet ve maaş zammı evrakı için birer kuruş; her türlü sözleşmelerde değeri bin kuruştan fazla olan kefâletler, nişan

²²⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 124.

²²⁹ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “İskân-ı Muhacirîn İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 606.

²³⁰ Sarıcaoğlu, *İskân-ı Muhacirîn Pulları*, s. 606.

olarak verilen gümüş madalyalar ve rüştiye mekteplerinden verilen diplomalardan beşer kuruş; şer'î ve hukûkî ilamlar, değeri bin kuruşun üzerinde olan hüccetler, gümüş iftihar ve liyakat madalyaları, taş ocağı ruhsatnameleri, matbu kitap ve risâleler, emlakın ferağ ve intikalinde kıymeti beş binden yirmi beş bine kadar olanlar ve idâdiye mekteplerinin diplomaları için onar kuruş, özel işler ve imtiyazlar için Şûrâ-yı Devlet'ten verilecek mazbatalar, değeri yirmi beş binden yüz bin kuruşa kadar olan emlâkin ferâğ ve intikali ve mekteb-i âliye diplomaları için yirmişer kuruş, üçüncü rütbe nişan beratları ve yüz bin kuruştan fazla kıymeti olan emlâkin ferâğ ve intikâli için elli kuruş; rütbe ve ruûs fermanlarından mütemayizle ikinci rütbe nişan beratları, kaymakamlık ve miralaylık, maden araştırma ruhsatları ve resmi ruhsatla kurulacak fabrika ve diğer sanayi kuruluşları için yüzer kuruş; mülkiyenin ûlâ sâni ve ilmiyenin haremeyn payeleri, askeriyenin mirlivalık rütbeleri için ikişer yüz kuruş, Rumeli Beyler Beyliği ve İstanbul payesi için dörder yüz kuruş, askeriyenin feriklik rütbesi ve birinci derece nişan beratları için beşer yüz, mülkiyenin bâlâ rütbesi altışar yüz, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği payesi için yedi yüz ellişer; vezirlik ve müşirlik ve murassa' nişanları için biner kuruş değerinde iskân-ı muhâcirîn iane pulları yapıştırılmıştır.”²³¹ Bu miktarın aşağısında olanlar bu uygulamadan muaf sayılmıştır.

Bu uygulamanın sorunsuz aksamadan yapılması için büyük titizlik gösterilmiş hatta pulusuz olan evraklardan ceza olarak pul ücretinin iki katı kadar ücret alınmıştır. Göçmenlerin ihtiyaçları için bu meblağlar hazineye aktarılıyordu. Komisyonlar göçmenler için ihtiyaç duyulan ücreti Emvâl-i Umûmiye'den alması gerekiyordu.²³² Böylece gereksiz harcamalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Sadece iki yıl uygulanmak üzere yürürlüğe girmiş ve 5 Şubat 1899 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.²³³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti muhacirler için hem komisyonları kurmuş hem de ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli yardımları toplamıştır.

²³¹ Sarıcaoglu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, ss. 606-607.

²³² Sarıcioğlu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, s. 607.

²³³ Sarıcaoglu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, s. 608.

Ancak tüm bunlara rağmen çok fazla göçmenin gelmesi zaman zaman devleti zor duruma sokmuştur. Tüm bu zorlanma ve eksikliklere rağmen göçmenlerin her sorununu çözmeye çalışmış, gayret göstermiştir ve bu gayreti de takdire şayandır. Halkın yaptığı yardımlar da devlete büyük destek sağlamıştır.

3. BÖLÜM

KAFKAS MUHACİRLERİNİN HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİNE YERLEŞTİRİLMESİ

3.1. Göç Öncesi Alınan Tedbirler

Osmanlı topraklarına göç etmek üzere Kafkaslardan yola çıkan göçmenler İstanbul ve Rumeli sahillerinde yığılmaya neden olmuştu. Bunun üzerine göçmenlerin Anadolu ve Akdeniz sahillerindeki vilayetlere sevk edilmesi için hükümet tarafından dört adet vapur tahsis edilmiş ve yabancı kumpanyalarından da vapur kiralanmıştı.²³⁴

Kiralanmış gemilerle göçmenlerin Anadolu'ya sevk edilmesi ve şu tedbirler doğrultusunda yerleştirilmeleri uygun görülmüştür:²³⁵

➤ İstanbul ve Rumeli sahillerinden diğer vilayetlere yerleştirilecek göçmenlerin miktarı, hangi gün sevk olunacakları ve yolculuğun kaç gün süreceği ile ilgili bilgiler ve sevk olunacak kişiler arasında her hangi bir karışıklık olmaması için sevkten beş gün önceden hem göçmenlere hem de komisyon tarafından görevlendirilen memurlara bilgi verilecektir.

➤ Yüz ve daha fazla haneden oluşan göçmen kafilesine, nizam ve huzuru sağlamak için görevli memur eşlik edecektir. Göçmen kafilesinin geçeceği güzergâhtaki köylere yiyecek gönderilerek göçmenlerin sıkıntı çekmemesi için tedbir alınacaktır.

➤ Göçmenler yerleşim bölgelerine vardıklarında hüviyetini ve nereden geldiğine dair bilgileri görevli memurlara vereceklerdir.

➤ Sevk sırasında yolculuğa çıkamayacak kadar hasta olan göçmenler yanlarındaki refakatçileri ile birlikte sağlığına kavuştuktan sonra sevki yapılacaktır. Bu konuda herhangi bir sorun çıkmaması için ailesinin sevk bilgilerini içeren bir pusula verilecektir.

²³⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 232.

²³⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 232.

➤ Sevk bölgelerine ulaşan göçmenler, komisyon tarafından belirlenen vasıtalarla iskân olunacak vilayetlere gönderilecektir. İskân yerlerine ulaşan göçmenlerin barınacağı evlerin inşası bitene kadar, o bölgedeki her on haneye bir muhacir ailesi olacak şekilde göçmenler misafir edileceklerdir.

➤ İskân olunan göçmenler, tarım araç gereçlerine ve diğer ihtiyaçlarına sahip olana kadar ortakçılık ve tarım işçisi olarak çalıştırılacak, durumu iyi olanlar göçmenlere yardım edeceklerdir. Ayrıca çiftlik hayvanı ve tohumluk gibi malzemeler verilecek ve bir defaya mahsus olmak üzere göçmenlerin arazileri ahali tarafından sürülecektir. Bu şekilde göçmenler hem ihtiyaçlarını karşılayacak hem de tarıma katkıda bulunarak devletin yükünü hafifletmiş olacaklardır.

➤ Sadece göçmenlerden meydana gelen yeni bir köyün oluşturulmasına izin verilmeyip, her köye iki ya da dört hane göçmen yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Yine de yeni bir köyün kurulması zorunluluk halinde olursa yer için sulu, ormana yakın ve yüksek tepeler tercih edilmelidir. Ayrıca göçmenlerin ekip biçmesi için boş arazilerin verilmesi kararlaştırılmıştır.

➤ Şehir ve kasabaya yakın yerler de göçmen iskânı için uygun görülmüştür. Ayrıca göçmenlerin arasında sanatkâr ve belirli bir işle meşgul olanlar bu işlerini icra etmek için şehirde iskânını istedikleri takdirde izin verilecek hatta bu konuda kolaylık sağlanacaktır.

➤ Osmanlı topraklarında akrabası bulunan göçmenlerin akrabalarının yanında kalmalarına izin verilecektir. Ayrıca işe ihtiyaç duyan ve komisyon tarafından belirlenen göçmenlere resmi dairelerde çalışmaları konusunda yardımcı olunacaktır.

➤ Belirlen vilayet, köy ve kasabalara iskânı yapılan göçmenler buralarda aileleri ile birlikte başka bir vilayet ve köye göç etmeleri izin verilmeyecektir. Sadece iş ve ticaret amacıyla başka bir yere gitmek isteyenlere “mürûr tezkiresi” verilecektir. Sonuç olarak göçmenlere iş ve ticaret amacıyla yer değiştirmelerine izin verilip, hane olarak ikametgâh değiştirmelerine izin verilmemiştir.

İstanbul ve Rumeli sahillerinden sevk edilip vilayetlere iskân olunacak göçmenler bu hususlar doğrultusunda iskân ettirmeye çalışılmıştır.

3.2. İskân İçin Boş Arazilerin Belirlenmesi

1878'den önceki tarihlerde göçmenleri yerleştirmek için yer sıkıntısı yaşanmamış ve göçmenlerin istedikleri bölgeye yerleştirilmesi daha kolay olmuştu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kafkasya bölgesindeki toprakların kaybedilmesi, yeni göç hareketine sebep olmuştu. Hal böyle olunca da Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirecek verimli arazi bulmakta zorlanmaya başlamıştı. Bu sebeple hükümet, vilayetlerdeki boş arazilerin tespiti için komisyon tarafından memurlar görevlendirmiştir. Buna göre, muhacir iskân olunacak yerlerin Şer'i Mahkemesinden, Defter-i Hakani'den, Meclis-i İdare'den, Muhacirîn Komisyonu'ndan temsilcilerin oluşturduğu komisyon, yol mühendisi ve tapu kâtibi gibi görevlilerin de katılımlarıyla, civar köylerdeki muhtar ve önde gelen kişilerin de gözetiminde boş arazileri tespit etmekteydi. Daha sonra ilgili mühendis tarafından arazinin haritası, liva Defter-i Hakani memuru tarafından da arazinin müfredat defteri hazırlanarak ilgili mercilere gönderilmekteydi. Böylece kimsenin kullanımında olmadığı tespit ve tescil edilen arazi, muhacirlere kişi ve hane sayısı esas alınarak dağıtılmaktadır.²³⁶

Komisyon memurları tarafından göçmen iskânına uygun araziler aşağıda tabloda gösterildiği gibidir:²³⁷

Tablo 3. 1: Hudâvendiğâr Vilayetindeki Boş Araziler

Vilâyet	Sancak	Kaza	Nahiye	Atik Dönüm	Açıklama
Hüdavendiğâr		Etranos		8.900	
		Pazarköy		250.000	

²³⁶ Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran 2014, s.430.

²³⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 236-238.

	Karahisar-ı sahip			74.000	Ayrıca toplu olarak 125, müteferrika n 130 hâne göçmen iskânına kâfi arazi mevcud
	Ertuğrul		Lefke	31.000	
Toplam				363.900	

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 12722), ss. 236-238.

Tablodan da görüleceği üzere komisyon memurları tarafından Hudâvendiğâr vilâyetindeki göçmen iskânına uygun 363.900 dönümlük arazi tespit edilmiştir.

Hudâvendiğâr vilâyetine ek olarak Edirne, Kastamonu, Aydın ve Ankara vilayetlerindeki elverişli araziler de tercih edilmiştir. Bu vilayetlere her ne kadar göçmen yerleştirilmeye başlansa da çok fazla yoğunluk ve yığılma oluşmuş, bunun üzerine Sadaret'ten yeni arazilerin belirlenmesi için Anadolu içlerine hususi memurlar görevlendirmiştir. Yeni bildirilen rapora göre Hudâvendiğâr vilâyetindeki iskâna elverişli arazi aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:²³⁸

²³⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 236-240.

Tablo 3. 2: İskâna Uygun Araziler

Vilâyet	Sancak	Kaza	Nahiye	Dönüm	Açıklama
Hüdavendiğâr	Kütahya			30.000	
	Bursa	Kirmasti	Sincan		15 Hânelik yer vardır.
			Gölpazarı	2.000	
			Sanduklu	20.500	
		Aziziye		42.000	
	Ertuğrul	Ertuğrul		3.000	
	Karesi				300 Hânelik yer vardır.
	Karahisar			16.000	
Hüdavendiğâr				278.000	Şimendüfer hattı güzergâhınd a Ferik Muzaffer Paşa tarafından tesbit edilen hâli arâzîdir.
Toplam				391.500	

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 12722), ss. 236-240.

Hususi memurlar tarafından belirlenen bu boş araziler göçmenlerin yerleştirilmesi için uygun görülmüştür. Memurların tespitinin haricinde Süleyman Paşa, Mihaliç kazâsı dâhilinde 1000 hanenin yerleşeceği alan belirlenmiştir. Bu belirlenen alana Çerkes göçmenleri yerleştirilecektir.²³⁹

Tablo 3.3: Demiryolları Çevresindeki Araziler

Eskişehir-Ankara demir yolu güzergâhındaki iskâna ve tarıma uygun olan arazinin miktarını gösterir rapor.			
Kazâ veya Nâhiye İsmi	Tarıma elverişli boş arazi miktarı	İskâna uygun olan arazide yerleşecek hane ve kişi sayısı	
Aziziye	154.000	16	2.000
Hanbarcık	31.000	7	400
Seyidgazi	63.000	10	800
Eskişehir	38.000	10	420
Sivrihisar	404.500	35	3.000
Haymana	263.000	20	4.000
Bala	30.000	8	500
Ankara	8.340	-	91
Zir	200.000	4	582
Yaban-âbad	20.000	1	150
Çubuk-âbad	20.000	1	150
Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan	2.500	-	171
Mihaliççık	64.000	8	610

²³⁹ BOA, İ, DH. No. 69365.

Toplam	1.298.340	120	12.874
--------	-----------	-----	--------

BOA, *İ, DH.* No: 69365.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilindeki demiryolları çevresinde bulunan alanlar iskân ve tarım arazisi için tespit edilmiştir.²⁴⁰ Hudâvendiğâr vilâyetinde bulunan ovalardaki mîrî çiftlikler de iskâna açılmış ve göçmenlerin bu çiftliklerde geçimlerini sağlamaları için çalışmalarına izin verilmiştir.²⁴¹ Ayrıca yerli ahalinin elinde bulunan araziler de göçmenlerin yerleştirilmesi için satın alınmıştır.²⁴²

Sadâret tarafından Hudâvendiğâr vilayetindeki iskâna uygun arazilerin tespiti için görevlendirilen hususi memurlar, bu vilayette 391.500 dönümlük arazi tespit etmişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladıktan sonra Rusların Kafkas ahalisine şiddet uygulaması, evlerini yakması gibi çeşitli mezalim sonrası binlerce Kafkas ahalisi Osmanlı topraklarına göç etmek üzere Karadeniz sahillerine yığılmıştır.²⁴³ Çoğunlukla deniz vasıtası ile İstanbul'a ulaşan göçmenler, burada kurulan geçici göçmen yerlerinde toplanıyor, buradan da daimi iskân bölgelerine sevkı yapılıyordu. Ne yazık ki sevk işlemleri bu kadar sorunsuz ilerlemiyordu, çünkü göçmenlerin iskân yerini beğenmemeleri işleri aksatmaktaydı. İstanbul'daki yığılmaların önüne geçebilmek ve sevk işlemlerini hızla gerçekleştirmek amacıyla Kafkaslardan gelen göçmenlerin komisyon tarafından kontrolü sağlandıktan sonra, karaya çıkarılmadan veya vapurla aktarımı yapılarak iskân olunacak bölgeye sevkı yapılmaya başlandı.²⁴⁴

3.3. Muhacîrlerin Hudâvendiğâr Vilâyetine İskânı

Hudâvendiğâr vilâyeti, Kafkas göçmenlerinin en yoğun yerleştirildiği yerlerden birisidir. İstanbul'dan Hudâvendiğâr vilâyetine sevkın başlamasıyla birlikte burada Mahalli Göçmen Komisyonu kurulmuştur. Sevk işlemlerinin

²⁴⁰ BOA, *Y.PRK. KOM*, No. 1/57.

²⁴¹ BOA, *MM.* No. 5257.

²⁴² BOA, *MM.* No. 4386.

²⁴³ Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, s. 472.

²⁴⁴ Tepekaya, 19. Yüzyılın, s. 472.

yürütülmesi için önceden Aydın Vilayeti Mektupçusu olan Halim Bey tayin edilmiştir.²⁴⁵ Hudâvendigâr vilâyetine muhacir iskânı 1878 tarihi itibarıyla başlamıştır. Rusçuk limanından İstanbul'a, İstanbul'dan da Hudâvendigâr vilayetine iskân edilmek üzere kalkan vapurlar Mudanya, Gemlik ve Ilıca iskelelerinden sevkiyatları gerçekleştirmiştir. Sadece Ilıca iskelesinden 10.000 göçmen sevki yapılmıştır.²⁴⁶ 1877-1891 tarihleri arasında Hudâvendigâr vilayetine 162.028 İstanbul'dan, 27.000 ise doğrudan veya diğer illerden olmak üzere toplamda 189.028 muhacir sevki gerçekleştirilmiştir. Bu muhacirlerden 151.787'sinin vilayetteki iskânı tabloda gösterildiği gibidir:²⁴⁷

Tablo 3. 4: Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde İskân

Sancak	Kaza	Miktarı	Toplam
Bursa	Bursa	27.312	66.350
	Kirmasti	19.161	
	Gemlik	3.749	
	Mihaliç	19.161	
Kütahya	Kütahya	1.547	9.330
	Simav	80	
	Eskişehir	7.641	
	Uşak	62	
Karesi	Bandırma	14.585	48.652
	Gönen	3.769	
	Balıkesir	20.465	
	Bigadiç	136	

²⁴⁵ BOA, *İ, MM*, No. 2786.

²⁴⁶ BOA, *AD*, No. 1052/56-3.

²⁴⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendigâr*, 1307, s. 232.

	Edremid	1.766	
	Sındırgı	335	
	Aziziye	482	
	Bolvadin	557	
	Sandıklı	607	
	Karahisar	786	
	Kemer	164	
Ertuğrul	İnegöl	9.229	27.455
	Yenişehir	6.521	
	Bilecik	7.220	
	Söğüd	4.485	

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendiğâr, 1307, s. 232.

Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde iskân edilen Kafkas göçmenlerinin dağılımı tabloda gösterildiği gibidir:²⁴⁸

Tablo 3. 5: Hudâvendiğâr Vilayeti Göçmenlerin Dağılımı

Kazâ	Göç ettiği yer	İskân edildiği yer	Hane	Nüfus	Toplam
Kirmasti	Çerkes	Söğütalanı	44	145	242
	Batum	Karapınar	29	97	
	Batum	Teşvikiye	32	130	
	Batum	Süleymaniye	73	290	
	Batum	İhsaniye	65	333	
	Batum	Soğançayırı	12	43	

²⁴⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90.*

Gemlik	Batum	Feyziye	105	335	3.873
	Batum	Hadimiye	95	330	
	Müteferrik	Pazarköy	188	758	
	Batum	Şükriye	81	253	
	Batum	Adliye	50	175	
	Batum	Pirgece	9	39	
	Batum	Haydariye	59	225	
	Batum	Eldere	19	71	
Mihaliç	Türk ve Çerkes	CanbazMerası	30	157	3.723
	Çerkes	Arap Çiftliği	40	161	
	Çerkes	Hayırlı	50	226	
	Çerkes	Karaçaylak	40	169	
	Tatar ve Nogay	Bey	41	181	
	Türk ve Tatar	Keremyener	75	351	
	Türk ve Tatar	Okçugünü	50	263	
	Çerkes ve Tatar	Canbali	80	343	
	Çerkes	Akçasıgırlık	100	318	
	Çerkes	Haydar	10	44	

	Çerkes	Etmekçi Merası	59	193	
	Çerkes	Göbel	225	1.317	
Kütahya	Tatar	Kızılcaviran	7	39	39
Pazarcık	Çerkes	Çeşitli Karye	135	400	604
	Tatar	Arapdede	51	204	
Yenişehir	Çerkes	Kavaklı	66	378	378
Merkez	Tatar	Namazgâh	60	255	3.620
	Tatar	Nazarlık	97	361	
	Tatar	Melârab	102	414	
	Tatar	İhsaniye	17	72	
	Batum ve Rumeli	Yıldırım	110	385	
	Tatar	Mecidiye	100	443	
	Tatar	Alacahırka	15	65	
	Tatar	Vakfiye	84	325	
İnegöl	Batum	Muratbey	41	173	
	Batum	Kadı	18	87	
	Batum	Hayriye	88	475	
	Batum	Hasanpaşa	63	334	
	Müteferrik	Çeşitli	703		

		karyeler		3.153	4.425
	Batum ve Rumeli	Hamidiye (Merkez)	167	203	
Karahisar	Batum	Beşçeşme	12	55	
	Kafkas-Çerkes	Yenice	30	178	233
	Çerkes	Tandırılı	23	83	
	Çerkes	Asuhalık	25	119	
	Çerkes	Nemli	30	150	
	Çerkes	Kabanalan	33	89	
Seyitgazi	Çerkes	Gökçekısıık	37	132	
	Tatar ve Rumeli	İhsaniye Mahallesi	189	646	1.977
	Tatar ve Rumeli	Akçağlan Mahallesi	44	194	
	Tatar	Mecidiye	47	297	
	Tatar	Hamidiye	59	267	
Bursa Vilayeti	Batum		630	2.211	
	Müteferrik		2.339	28.695	33.378
	Tatar		591	2.467	
Bursa	Batum		1.102	3.775	

Vilayeti	Müteferrik		6.609	39.886	47.367
ve Kazalar	Tatar		789	3.706	

Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90.

1303 tarihli Hudâvendiğâr Vilâyet Salnâmesi'ne göre yukarıdaki tabloda Kafkas göçmenlerinin iskân edildikleri yerler, isimleri ve nüfusu verilmiştir. Buna göre bu vilayete toplamda 50-60 bin Kafkas göçmeni yerleştirilmiştir.²⁴⁹ Ayrıca 1892 tarihli arşiv belgelerine göre Hudâvendiğâr vilâyetine iskân ettirilen toplam muhacir sayısı 162.028'dir.²⁵⁰ Bu verilerden yola çıkarak 1878 tarihinden sonra Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlerin %34'ünü Kırım ve Kafkasya muhacirleri oluşturmaktadır.²⁵¹

3.4. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler ve Yeni Kurulan Göçmen Köyleri

Komisyonlar tarafından iskâna uygun olarak belirlenen arazilerde kurulacak göçmen köy ve nahiyeler için idari işlemler şu şekildedir: yeni kurulan köyün sınırı, iskân olunacak arazinin miktarı ve ismi ilk olarak Dâhiliye Nezaretine, buradan da Şura-yı Devlet kararıyla irade-i seniyye istenmektedir. En son olarak da padişah tarafından uygun görülürse gerekli mühürler hazırlanıp vilayete gönderilmekteydi. Ayrıca gerekli işlemler için de Defter-i Hakani Nezareti Maliye Nezareti, Vergi Emaneti, Sicill-i Nüfûs İdare-i Umumiyesi gibi ilgili makamlara konuyla ilgili bilgi verilmekteydi.²⁵²

(Tablo 3.5. *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr*, 1303, ss. 78-90.)

²⁴⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90. Bu Salnâme'de 1887 tarihine kadar Hudavendiğâr vilayetine gelen tüm göçmenlerin dokümanı ayrıntılı olarak verilmiştir. Konumuz itibarıyla tabloda sadece Kırım ve Kafkas göçmenlerinin iskân ve nüfusunu verdik. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hudavendiğâr Vilayet Salnâmesi* 1303.

²⁵⁰ BOA, Y. HUS. 255/64

²⁵¹ Raif Kaplanoğlu ve Ozan Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013, Bursa, s. 40.

²⁵² Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran 2014, s. 430.

Hudâvendiğâr vilâyetine Kafkasya muhacirlerinin iskânı öncelikli olarak yukarıda tespit edilen boş arazilere olmuştur. Buna göre iskân yapılan ve yeni kurulan köyler şu şekildedir:

93 harbi sonrası Hudâvendiğâr vilayetine ilk göçmenler 1881 tarihinde geldiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1881 tarihinde Mihaliç kazasına bağlı Atık Çiftliği'ne Çerkes göçmeni yerleştirilmiştir.²⁵³

1883 tarihli arşiv belgesine göre Yıldırım Bayezıt Camii etrafındaki bahçe, ahaliden 12.500 kuruşa satın alınarak 60 hanelik Batum göçmeni uygun yer bulunana kadar geçici olarak buraya iskân edilmiştir.²⁵⁴ Dere kazık, Gözde ve Çatal Tepe karyelerindeki iskâna uygun arazilere Osmaniye ve Orhaniye adında iki yeni köy kurulmuştur. Bu iki köyden Orhaniye'ye 30, Osmaniye'ye 50 olmak üzere toplam 80 hane Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Aynı şekilde bu iki köyün yakınına ayrıca Şevketiye isminde yeni bir köy kurulup göçmenler iskân edilmiştir.²⁵⁵

1884 tarihinde Ertuğrul sancağına Kafkas göçmenleri yerleştirilmiştir. Buraya kendi imkânlarıyla camii ve mektep yaptırdıkları için iki yıl süreyle vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdir.²⁵⁶ 1883 ve 1885 tarihlerinde Karesi sancağının İvrindi nahiyesinde yeni bir köy kurularak göçmenler yerleştirilmiş ve burası Soğucak olarak adlandırılmıştır.²⁵⁷

1886 tarihinde Gemlik kazasında Mahmudiye adında yeni bir köy kurulmuş ve buraya Batum muhacirleri yerleştirilmiştir. Ayrıca 7 bin kuruşluk masraf yapılarak buraya camii yapılmıştır.²⁵⁸ 1886 tarihinde Yenişehir kazasına bağlı Elmaçukuru denilen karyeye Batum göçmenleri iskân edilerek bu köye "Sultaniye" ismi verilmiştir.²⁵⁹ Derekazık köyü civarındaki Gâvuralanı diye bilinen araziye 24 hane Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Ayrıca bu muhacirlerin konaklaması için 12 dönümlük arazi, çiftlik hayvanları için 7 dönüm, ekip-biçimleri için 260 dönüm, 500 dönümde yakacak için baltalık

²⁵³ BOA, *İ.DH*, No. 67593.

²⁵⁴ BOA, *İ. ŞD*, No. 63/3666.

²⁵⁵ BOA, *DH, MKT*, No. 1546/54.

²⁵⁶ BOA, *MV, Defter*, 17 No. 70.

²⁵⁷ BOA, *İ. ŞD*, No. 5618.

²⁵⁸ BOA, *İ. DH*, No. 800/84.

²⁵⁹ BOA, *İ. DH*, No. 86931.

orman, mektep, camii ve meydanlık alan için 2 dönüm arazi yani toplamda 781 dönümlük arazi göçmenler için verilmiştir.²⁶⁰ Ayrıca Karacabey ilçesinde de 8-10 tane Çerkes köyü bulunmaktadır. M. Kemalpaşa'ya ise ilk olarak sadece iki Çerkes köyü kurulmuşken, sonraları bu sayı yükselmişti. Orhangazi'de iki Gürcü, Yenişehir'de ise sadece bir Çerkes köyü vardır. Orhaneli, Keles, Harmancık ve Büyükorhan gibi dağ ilçelerinde bir iki göçmen köyü bulunmaktadır. Bursa merkez ile bazı kasabalara da Kafkas göçmenleri yerleştirilmiştir.²⁶¹ İnegöl'ün Kadı karyesine 87 kişiden oluşan 18 hane, Hasanpaşa karyesine 234 kişiden oluşan 63 hane ve Murad Bey karyesine de 173 kişiden oluşan 41 hane iskân olunmuştur.²⁶² İnegöl'de Hazine-i Hassa'ya ait olan araziye Batum muhacirlerinden oluşan yeni bir köy kurulmuştur. Bu köye padişaha izafeten Hamidiye olarak isimlendirilmiştir.²⁶³

1886 tarihinde Bavurdu ve Doğanlar köyü civarındaki Sarıçayır yaylasındaki 5801 dönümlük iskâna uygun araziye Selimiye ismi verilerek 35 hane Ahıska muhaciri yerleştirilmiştir.²⁶⁴ 1890 tarihinde Uludağ civarındaki Elmaçukuru ve Soğukpınar'a Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Yine burada *Süleymaniye* ve *Cihangir* adında yeni iki köy kurulmuştur.²⁶⁵ Gözdede köyü civarındaki iskâna uygun araziye 40 hane Batum göçmeni yerleştirilmiş ve Teşvikiye olarak adlandırılmıştır.²⁶⁶ Bursa, İznik, İnegöl, Gemlik ve Orhangazi merkezinde büyük oranda Gürcü muhacirleri iskân edilmiştir. Ayrıca Bursa'nın çok sayıdaki köyünde, özellikle de eski Rum köylerinde mutlaka üç beş Gürcü ailesi yerleştirilmişti. Aynı şekilde Gemlik kazasına bağlı Selimiye köyüne yerleştirilen Batum göçmenleri, buranın kış şartlarına uygun olmaması sebebiyle, yakınındaki ahaliden Emin Bey'e ait çiftliğe, rızası alınarak Selimiye Köyündeki Batum göçmenleri bu çiftliğe nakledilmiş ve buraya Hayriye ismi verilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁰ BOA, DH, MKT. No. 281/65.

²⁶¹ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, ss. 116-117.

²⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendîgâr*, 1303, ss. 84-85.

²⁶³ BOA, HH. THR, No. 468/25.

²⁶⁴ BOA, İ, DH. No. 1021/80530, DH, MKT. No. 1388/77.

²⁶⁵ BOA, HH. THR, No. 468/18.

²⁶⁶ BOA, DH. MKT, 1534/10.

²⁶⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 120.

1891 tarihinde vilayet merkezindeki Cevizlik diye adlandırılan mevkie Batum göçmenleri yerleştirilmiş ve burada kurulan yeni köy Sultaniye olarak adlandırılmıştır.²⁶⁸

Hudâvendiğâr vilâyetine Gürcüler, ekseriyetle Hopa ve Batum limanlarından İstanbul'a sevk edilmiştir. İstanbul sahillerinden daimi iskân yeri olan Bursa'ya sevki yapılmıştır. En kalabalık Gürcü göçmeni Gülcemal vapuru ile Gemlik limanına gelmiştir. Bu vapur ile gelen 240 hane Gürcü muhaciri Gemlik, İnegöl ve Yalova'nın karyelerine iskân edilmiştir.²⁶⁹

İnegöl'deki boş araziye muhacir iskânı için Hayriye isminde yeni köy kurulmuş ve bu köye 88 hane Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Masrafları Hazine-i Hassa tarafınca karşılanmak üzere bu köye camii ve mektep yapılmıştır.²⁷⁰ Padişaha ait olan ve İnegöl'e bağlı Göç Yol mevkiine Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Sonrasında bu muhacirlerin akrabalarından olan 30'dan fazla hane aynı civardaki Yorlu Pınar'a yerleştirilmiştir.²⁷¹ 1893 tarihinde Karahisar-ı Sahib civarındaki Turfelli Çiftliği 400 liraya satın alınarak buraya 40 hane Ahıska göçmeni iskân olunmuştur.²⁷² 1894 tarihinde ise bir grup Ahıska göçmeni Gebeceler ve Mandıra Çiftliği civarına iskân edilmişlerdir.²⁷³

1893 tarihinde 33 hane Ahıska, 150 kişiden ibaret olan Kafkas göçmeni Karahisar-ı Sahib'e bağlı Paşoh isimli araziye yerleştirilmiştir.²⁷⁴ Aynı tarihte Eskişehir kazasına bağlı İnekpınarı ve Tosbağı mevkilerine Tatar muhacirleri yerleştirilmiştir. Yine aynı tarihlerde Çardak ve Koyunhisar mevkileri devlet tarafından satın alınarak buraya Kafkas göçmenleri iskân edilecektir.²⁷⁵

1894 tarihinde İnegöl civarındaki ormanlık alana Ahıska, Batum ve Gürcü muhacirlerinden oluşan 19 hane Yakacık adlı boş araziye iskânı gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Pazaralanı, Kozpınar ve Tuzla'daki iskâna

²⁶⁸ BOA, *İ.ŞD*, No. 6610.

²⁶⁹ Kaplanhoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 18.

²⁷⁰ BOA, *DH, MKT*, No. 196/95.

²⁷¹ BOA, *A.MKT, MHM*, No. 517/17.

²⁷² BOA, *DM, MKT*. No. 177/46, No. 209/39.

²⁷³ BOA, *DH, MKT*. No. 244/28.

²⁷⁴ BOA, *DH, MKT*. No. 79/42.

²⁷⁵ BOA, *MV. Defter* 76, No. 112.

uygun arazilere de Ahıska ve Batum göçmenleri yerleştirilmiştir.²⁷⁶ İnegöl'e bağlı Hilmiye karyesine Batum muhacirleri iskân ettirilmiştir. Buraya iskân ettirilen muhacirlerin akrabaları Giresun'a iskân ettirilmiş ancak Hilmiye karyesindeki akrabalarının yanına gelmek istediklerini bildirmişlerdir. Gerek Hazine-i Hassa gerekse de köyün eski ahali tarafından uygun görülerek bu muhacirlerin Hilmiye karyesine yerleşimi yapılmıştır.²⁷⁷ Kirmasti kazasına bağlı Karapınar karyesine 92 hane Batum muhaciri iskân edilmiştir.²⁷⁸ Atranos kazasına bağlı Çanak adlı nam mevkide 12 hane Batum muhaciri iskân olunmuş ve burada kurulan yeni karyeye Osmaniye karyesi adı verilmiştir.²⁷⁹ Yenişehir kazasının İznik nahiyesine bağlı Elma çukuru mevkiine 71 kişiden oluşan 24 hane Batum muhaciri yerleştirilmiştir. Ayrıca muhacirlerin ekip biçmeleri için kişi başı 10 dönüm tarıma elverişli arazi verilmiştir. Bu mevkide kurulan karyeye "Sultaniye" ismi verilmiştir.²⁸⁰ Hudâvendiğâr vilâyetinin İnegöl Sancağına Kafkasya'dan gelen muhacirler burada yeni köyler kurmuşlardır. Gürcü muhacirleri; Çaylıca, Hayriye, Muratbey, Gülbahçe, Fevziye, Fındıklı, Çiftlik, Hasanpaşa, Hamidiye, Sulhiye, Tüfekçikonak, Saadet, Bahçekaya, Karakadı, Güney Kestane, Yeni ve Eski Karacakaya köylerini, Abaza muhacirleri; Mezit, Osmaniye, Kestane Alan, Rüştüye köylerini, Çerkez muhacirleri ise; Hacıkara ve Fındıklı gibi yeni köyler kurmuşlardır.²⁸¹

1896 tarihinde Bursa merkez dâhilinde "Kara Islah" namıyla bilinen iskâna uygun araziye 50 hane Batum muhaciri iskân ettirilerek köyün ismi aynı şekilde kalmıştır. Ayrıca göçmenlerin konaklamaları için 600 dönüm ve ekip biçmeleri için tarıma elverişli 91 dönüm arazi verilmiştir.²⁸² Gemlik'e bağlı Selimiye karyesine 290 kişiden oluşan 73 hane Batum göçmeni buraya iskân edilmiştir. Yeni kurulan bu köye "Hayriye" ismi verilmiştir. Ancak yerleşim

²⁷⁶ BOA, YA, No. 72/26.

²⁷⁷ Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, 2009, s. 335.

²⁷⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, s. 81.

²⁷⁹ BOA, İ.DH. No 1322/1312.

²⁸⁰ BOA, İ.ŞD, No. 93/5556.

²⁸¹ Hatice Uzer, "93 Harbi ve İnegöl'e gelen Kafkas Göçmenleri", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, İstanbul, 2017, s. 581.

²⁸² BOA, DH, MKT, No. 274/39.

yerinin çok yüksekte bulunmasından dolayı göçmenler geçim sıkıntısı çekmiştir. Bu duruma bir çözüm sunan Mabeyn Kâtibi Emin Bey, kendisine ait olan çiftliğini ekip biçmeleri için göçmenlere tahsis etmiştir. Hatta Emin Bey tarafından masrafları karşılanmak üzere bu köye bir okul ve cami de inşa edilmiştir.²⁸³ Gemlik'te iskâna uygun araziye yeni bir köy kurulup 330 kişiden oluşan 95 hane Batum muhacirleri yerleştirilmiştir. Yeni kurulan bu köye Hamidiye ismi verilip, camii ve okul yapılması için masrafları devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.²⁸⁴

1897 tarihinde Hudâvendigâr vilâyetine bağlı Balıkesir sancağına 678 kişiden oluşan 154 hane Kafkas göçmeni yeni kurulan Vicdaniye mahallesine iskân edilmiştir.²⁸⁵ Aynı tarihlerde Murved olarak adlandırılan karyeye 250 Kafkas muhaciri yerleştirilmiştir.²⁸⁶

1898 tarihinde Pazarköy kazası Elma Alanı mevkiine 70 hane Dağıstan muhaciri iskân olunmuştur.²⁸⁷ Daha önce Konya vilâyetinde iskân olunan 167 hane Karaçay Muhacirleri Hudâvendigâr vilâyetine firar etmişler ve bunun üzerine muhacirlerden tekrardan firar etmeme konusunda söz alınarak yüz altmış nüfustan oluşan 27 hane Sivrihisar'a, bin küsur nüfustan oluşan 140 hane de Aziziye karyesine iskân olunmuştur.²⁸⁸ 1898 tarihinde Pazarköy kazasına bağlı Hamzaali karyesine Batum muhacirleri iskân edilmiş ve köyün ismi değiştirilmemiştir.²⁸⁹ İnegöl kazasına bağlı Osmandede isimli yere Abaza muhacirler yerleştirilmiş ve yeni kurulan bu köy Sultaniye olarak adlandırılmıştır.²⁹⁰

1902 Tarihinde Eskişehir kazasına bağlı Bektaşınarı olarak anılan mevkie yeni bir köy kurulmuştur ve Mesudiye olarak isimlendirilen bu köye Kırım muhacirleri yerleştirilmiştir.²⁹¹

²⁸³ BOA, *İ. DH*, No. 316/1312, *DH*, *MKT*. No. 187/2.

²⁸⁴ BOA, *İ. DH*, No. 80084.

²⁸⁵ BOA, *İ. DH*, No. 1312.

²⁸⁶ BOA, *İ. DH*, No. 1315.

²⁸⁷ BOA, *İ. ŞD*, No. 1/8

²⁸⁸ BOA, *MV*, No. 1/53.

²⁸⁹ BOA, *İ. DH*, 1354/1315.

²⁹⁰ BOA, *İ. ŞD*, No. 6714.

²⁹¹ BOA, *İ. DH*, No. 1320.

Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde muhacir iskân edilen köy ve nahiyeler için yeni kurulan köylere ya yeni bir isim ya da köyün önceki ismi verilirdi. Bunların yanı sıra muhacirlerin iskânı sırasında hiçbir yardımı esirgemeyen dönemin padişah isimlerinin de verildiği görülmüştür. Bu bir nevi padişaha şükran amaçlı yapılmıştır.

Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde bulunan ormanlık alanlara iskân olunan göçmenler için kurulan karyelerin isimleri aşağıda tabloda gösterildiği gibidir:²⁹²

Tablo 3. 6: Hudâvendiğâr Vilayetindeki Ormanlık Alanlarda Kurulan Köyler

Hudâvendiğâr vilâyetine bağlı ormanlık alan ve çevresine iskân olunan göçmenler için kurulan köylerin isimleri				
Orman İsmi	Köyün İsmi	İskân Tarihi	Adet	Sancağı
Kolfal	Şevketiye	1301	1	Bursa
Alaçam	Teşvikiye	1302	1	Bursa
Uzunbatak	Orhaniye	1302	1	Bursa
Gürgenli (Ekserli)	Osmaniye	1302	1	Bursa
Ekmaçukuru	Elmaçukuru	1302	1	Bursa
Soğukpınar	Soğukpınar	1303	1	Bursa
Emiralanı	Emiralanı	1299	1	Bursa
Emiralanı	Boşnak	1299	1	Bursa
Emiralanı	Emiralanı	1298	1	Bursa
Kızılcıklı	Kızılcıklı	1298	1	Bursa

²⁹² BOA, Y. PRK. OMZ, No. 1/40

Burgazada				
Kavakdibi	Adliye	1296	1	Bursa
Arabyanağı	Hamidiye		1	Bursa
Kolanlı	Şükriye		1	Bursa
Susuzpınar	Kafkasya		1	Bursa
Arıca ada	Haydariye		1	Bursa
Soğuksu	Selimiye		1	Bursa
Karpuzdere	Neşv Bakıyye		1	Bursa
Havza	İhsaniye		1	Bursa
Aldere	Latif		1	Bursa
Güçlü	Tevfikiye		1	Bursa
Soğan çayırı	Mahmudiye		1	Bursa
Bergece	Sultaniye	1297	1	Bursa
Karadağ	Örencik	1297	1	Bursa
Karadağ	İmrozalanı	1298	1	Bursa
Karadağ	Şah Melik	1298	1	Bursa
Karadağ	Kuşgörmez	1298	1	Bursa
Karadağ	Barbin	1297	1	Bursa
Karadağ	Fazlıkonağı	1297	1	Bursa
Karadağ	Sağdıç	1296	1	Bursa
Karadağ	Uncu	1298	1	Bursa
Karadağ	Mandıra	1298	1	Bursa
Karadağ	Etmekçi merası	1299	1	Bursa
Karadağ	Akçe Susurluk	1296	1	Bursa

Görece	Kocapınar	1296	1	Bursa
Çanakcı	Tokuşlar	1300	1	Bursa
Çanakcı	Kalfa	1301	1	Bursa
Çanakcı	Ekinlik	1301	1	Bursa
Çanakcı	Tütünlük(Sultaniye)	1301	1	Bursa
Çanakcı	Alayayla	1301	1	Bursa
Paşalar	Karapınar	1301	1	Bursa
Sülük	Saric (Muradiye)	1295	1	Bursa
Erikli yayla	Bahariye	1300	1	Bursa
Erikliyayla	Akarcabaşı	1299	1	Bursa
Çınar	Gönen	1299	1	Bursa
Kayıkcı	Suğmak	1283	1	Bursa
Karapınar	Karaköy (Burakni)	1283	1	Bursa
Emiralan	Dallı mezarlık	1297	1	Bursa
Bilecik	Çivili Çam	1296	1	Bursa
Bilecik	Fındıkçı (Fethiye)	1298	1	Bursa
Bilecik	Kızıl elma-yı cedit	1301	1	Bursa
Bilecik	Soğukpınar	1301	1	Bursa
Körkurşunlu	Karasöğüd (Yoncağaç)	1301	1	Bursa
Yenice ve Alpagu	Devekonağı	1298	1	Bursa
Tabame	Gündoğdu	1298	1	Bursa
Bozağaç	Tırnova	1298	1	Bursa

Bozağaç	Söğüd alanı	1297	1	Bursa
Bozağaç	Unçukuru	1297	1	Bursa
Bozağaç	Ali Bey alanı	1300	1	Bursa
Bozağaç	Ali Bey yurdu	1295	1	Bursa
Bozağaç	Koca Kadri	1295	1	Bursa
Bozağaç	Mensayuh	1296	1	Bursa
Bozağaç	Kellik	1296	1	Bursa
Bozağaç	Hırsızpınarı	1296	1	Bursa
Bozağaç	İnce Ali Pınarı	1297	1	Bursa
Bozağaç	Göregim	1297	1	Bursa
Ömeraltı	Ömer altı	1297	1	Bursa
Sancakçayırı	Sancakçayırı	1297	1	Bursa
Çifteler	Çifteler	1297	1	Bursa
Erikliayla	Güleçderesi	1296	1	Bursa
Kızılcık	Yenibalçık	1297	1	Bursa
Karyağmaz	Alaca At	1297	1	Bursa
Ahudağı	Kestane	1296	1	Bursa
Ahudağı	Osmanderesi (Güzeller Konak)	1297	1	Ertuğrul
Ahudağı	İhsaniye	1297	1	Ertuğrul
Ahudağı	Reşadiye	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı Bozağaç	Üçler Mezarlığı	1303	1	Ertuğrul
Ahudağı	Tuzaklı Göl	1300	1	Ertuğrul

Ahudağı	Lokman	1304	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sülüklüköy	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Gedikpınar	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı	Mahmudiye	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Orhaniye	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Osmaniye	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Karacaahmet	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Erikli	1300	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sarudal	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Bulduk	1301	1	Ertuğrul
Ahudağı	İnce	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı	Kabak	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Küre	1301	1	Ertuğrul
Ahudağı	Elmalı kebir	1304	1	Ertuğrul
Ahudağı	Karadede	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sarnıç	1296	1	Ertuğrul
Hisariye	Borçalık	1299	1	Ertuğrul
Karpuzdere	Arabdede	1299	1	Ertuğrul
Havza	Kirazlı yalık	1301	1	Ertuğrul
Aldere	Yıldırım	1305	1	Ertuğrul
Güçlü	Süleymaniye	1300	1	Ertuğrul
Soğan çayırı	Bey pınarı	1300	1	Ertuğrul

Bergece	Mecidiye	1300	1	Ertuğrul
Ahudağı	Hakaniye	1298	1	Ertuğrul
Karadağ	Aydoğdu	1301	1	Ertuğrul
Karadağ	Selimiye	1298	1	Ertuğrul
Karadağ	Sunapınarı	1300	1	Ertuğrul
Karadağ	Ulumabey	1302	1	Ertuğrul
Karadağ	Erkaniye	1299	1	Ertuğrul
Karadağ	Karabend Güldağı	1301	1	Ertuğrul
Karadağ	İkizce (Hazargrad)	1305	1	Ertuğrul
Karadağ	Kavaklı	1299	1	Ertuğrul
Karadağ	Örendere	1302	1	Ertuğrul
Karadağ	Nazıfpaşa	1301	1	Ertuğrul
Görece	Bahçesultan	1301	1	Ertuğrul
Çanakcı	Gümüşdere	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Borca armut	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Sütlük	1302	1	Ertuğrul
Çanakcı	Dülgeroluğu	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Karaağaç (Sultaniye)	1296	1	Ertuğrul
Paşalar	Sarıca çatma	1296	1	Ertuğrul
Sülük	Ahmediye	1296	1	Ertuğrul
Burçin	Fındıklı	1296	1	Ertuğrul
Erikli yayla	Kümbet	1295	1	Ertuğrul
Çınar	Akpınar	1295	1	Ertuğrul

Kayıkçı	Sekban	1302	1	Ertuğrul
Karapınar	Hamidiye	1298	1	Ertuğrul
Yeşildağı	Fethiye	1300	1	Ertuğrul
Erikli	Bayırköy	1301	1	Ertuğrul
Erikli ve tofursu	Cedid Karyesi	1301	1	Ertuğrul
Sidecik	Konaklı	1297	1	Ertuğrul
Elmalı	Erikli	1301	1	Ertuğrul
Şeyhane	Ormangözü	1300	1	Ertuğrul
Beşparmak	Sarıca ada	1302	1	Ertuğrul
Sakıslıdağı	Sultaniye	1281	1	Ertuğrul
Ahudiyedağı	İhsaniye	1302	1	Ertuğrul
İkizkapu	Osmaniye ve Hamidiye ve Mecidiye	1302	1	Ertuğrul
Yazılıkaya	Sultaniye ve Osmaniye ve Sofular	1304	1	Ertuğrul
Danista	İhsaniye ve Alaca	1301	1	Ertuğrul
Türkmendağı	Ağlarca	1281	1	Ertuğrul
Kuşcudağı	Hamidiye	1302	1	Ertuğrul
Domaniç ve yeşildağı	Akçahisar	1305	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve yeşildağı	Tavşan alanı ve İkiz Oluk	1307	1	Karahisar ve Kütahya

Domaniç ve yeşildağı	Kürün	1306	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve yeşildağı	Çukurca ve Keşenlik	1306	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve Yeşildağı	Göncek	1301-1304	1	Karahisar ve Kütahya
Türkmendağı	İzcülü ve Sanduközü ve Pomaklı dere	1301-1306	1	Karahisar ve Kütahya
Toplam	146			

BOA, Y. PRK. OMZ, No. 1/40

3.5. Göçmenlere Yapılan Yardımlar

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçün artması üzerine birçok göçmen Hudâvendiğâr vilâyetine iskân edilmiştir. İskân edilen bu göçmenlere devlet tarafından arazi, iaşe ve yevmiye, sağlık, eğitim ve ziraî yardımların yanı sıra vergi ve askerlikten de muaf tutulmuşlardır. Devletin yaptığı yardımların yanı sıra hayırsever ahali de göçmenlere yardım eli uzatmışlardır. Hükümet bu işlemler için otuz kuruş yevmiye ile 6 kâtip, yiyecek içecek yardımları için 15 kuruş yevmiye ile üç kâtip ve herhangi bir sorun vuku bulduğunda ilgilenmek için 50 kuruş yevmiye ile 2 memur tayin etmiştir.²⁹³ Komisyon tarafından muhacirlere yapılan yardımlar şu başlıklar altında açıklanmıştır:

3.5.1. Arazi Yardımı

Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlere verilecek olan arazi, İskân Talimatnamesi'ne göre uygulanmaya çalışılmıştır. Buna göre göçmenlere boş, sahipsiz, bir vakfa veya devlete ait olan arazilerden verilmesi

²⁹³ BOA, DH. MKT, No. 46/1324.

kararlaştırılmıştır.²⁹⁴ Göçmenler verilecek olan araziler için herhangi bir dengesizlik olmaması için Arazi Kanunnamesi'ne uygun olarak şu şekilde taksim edilmesine karar verilmiştir. Buna göre her haneye, tarıma elverişli olan araziden 70, orta derecede tarıma uygun olan arazide 100 ve tarıma az elverişli olan araziden ise 130 dönüm tarım arazisinin verilmesi uygun görülmüştür.²⁹⁵ Görüldüğü üzere hane başına verilen tarım arazisi oldukça geniştir. Bu kadar geniş arazi verilmesinin sebebi göçmenlerin iskân yerine biran önce uyum sağlayıp üretici konuma geçmesini sağlamaktır. 1905 tarihli bir kayda göre Sındırgı'daki boş araziye yerleştirilen Kafkas muhacirleri için nakilleri, konut inşası, çift hayvanatı ve tohumluk masrafları için 167.000 kuruşun komisyon tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.²⁹⁶

Muhacirler iskân olunana kadar boş arazilerin bir başkasına satılması da yasaklanmıştır. Aynı şekilde vakıflara ait olan arazilere de muhacir iskân edilmiştir.²⁹⁷ Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlere mera arazisi için 260 dönüm tarıma elverişli arazi, 700 dönüm hayvanlar için otlaklık ve 500 dönümde baltalık orman alanı verilmiştir.²⁹⁸ Yukarıda hayırsever ahalinin de yardım ettiğini söylemiştik, bu doğrultuda Hacı Mehmed Ağa ile Abdullah Efendi, Eskişehir-Ankara demiryolu güzergâhında kendine ait olan araziden toplam 540 dönümlük arazi ile dört mesken ve müstemilâtını kendi rızalarıyla muhacirlerin iskânı için devlete bağışlamışlardır.²⁹⁹ Boş araziler muhacirlere verildikten sonra yerli ahali ile göçmenler arasında bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bazı şahıslar bu arazilerin sahipleri oldukları iddiasıyla, buraların kendilerine verilmesi talebiyle uygulamaya itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine hükümet bu kişilere, iki yıl içerisinde, hak sahibi olarak dava açmalarına izin vermiştir.³⁰⁰

Yerli ahalinin elinde bulunan arazisini her ne sebeple olursa olsun üç yıl boyunca toprağını ekip biçmediği durumunda bu arazi satılarak elde edilen

²⁹⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 304.

²⁹⁵ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 166

²⁹⁶ A. MKT. MHM, No. 1/31.

²⁹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 304.

²⁹⁸ BOA, DH. MKT, No. 281/65.

²⁹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 305.

³⁰⁰ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 167.

meblağ ile muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilmiştir.³⁰¹ Arazi ihtiyacının giderilmesi için başvurulmuş diğer bir çözüm yolu ise bataklık alanların kurutulup göçmen iskânına elverişli hale getirilmesi olmuştur.³⁰² Göçmenlerin tasarrufuna bırakılan araziler 15 yıl boyunca satılmasına izin verilmiyorken daha sonra bu süre 10 yıla indirilmiştir.³⁰³ Böyle bir yasağın uygulanmasının sebebi türlü masraflarla iskân edilen göçmenin ikamet yerinden ayrılmasının önüne geçmektir. Muhacirlere tahsis edilen bu arazilerde tapuya ait masrafların göçmenlerden alınmamasına karar verilmiştir. Tapu işlemleri için şu şekilde yol izlenmiştir: Hanesinde anne-babası olanlarda tapu anne ve babaya verilecek, anne baba olmaması durumunda ise hanedeki her kardeşe ayrı ayrı olmak üzere tapu verilecektir. Ayrıca kendisine arazi verilen göçmenler eğer ki ikametgâh değiştirip başka bir yere göç ederse hükümet tarafından bir daha arazi ve konut verilmeyecektir.³⁰⁴

Yukarıda görüldüğü üzere göçmenlere tarım arazisi dağıtan hükümet, bu araziye ekip biçimleri için tohum ve araç-gereç yardımı yaparak, üretici konumuna gelmeleri için hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için çiftçi göçmen hanelere iki adet çift hayvanı, sapan ve binek arabası verilmiştir. Ayrıca hane başı 5 ila 20 kilo tohumluk verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰⁵ Bu doğrultuda Eskişehir'e iskân edilmiş olan 32 kişiden oluşan 5 hane Kafkas göçmenine hem tohumluk hem de yemeklik ihtiyaçları için 5 kilo buğdayın komisyon tarafından karşılanması uygun görülmüştür.³⁰⁶ Apolyond Gölü civarına iskân olunan 30 hane Kafkas göçmeni için 10 kilo buğday ve arpanın masrafları için 3900 kuruş sarf edilmiştir.³⁰⁷ Yine aynı şekilde Sındırğı'ya yerleştirilen Kafkasya muhacirleri için hem konut inşası hem de hayvanat ve tohumluk tedariki için 167 bin kuruş harcanmıştır.³⁰⁸ Hudâvendiğâr vilâyeti İnegöl kazasına iskân edilen 250 kişiden oluşan Kafkas muhacirleri herhangi bir

³⁰¹ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 166.

³⁰² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 305-306.

³⁰³ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 168

³⁰⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 306.

³⁰⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 312.

³⁰⁶ BOA, MKT. MHM, No. 1/5 505.

³⁰⁷ BOA, MKT. MHM, No.1/14 520.

³⁰⁸ BOA, MKT. MHM, No. 1/31 528.

geçim sıkıntısı çekmemesi için hükümet tarafından yardım yapılmıştır.³⁰⁹ Yenişehir'de ise salgın hastalık sebebiyle hasadını yapamayan muhacirler vergisinin ertelenmesini talep etmişlerdir.³¹⁰

Köy sakinleri tarafından da muhacirlere yardım edilmiştir. Köy sakinleri kendilerine ait olan tarım araç gereçlerini göçmenlerin tarım arazilerini ekip biçmeleri için ödünç vermişlerdir. Hatta göçmenler uyum sağlayana kadar arazileri kendileri sürmüşlerdir.³¹¹

Hükümet göçmenlere arazi ve zirai yardımın yanı sıra kredi desteği de sağlamıştır. Bu doğrultuda tarım ihtiyaçlarının karşılanması için göçmenlere kredi verilmiştir. Kredinin bir yıl geçtikten sonra bir kısmı ve geri kalanı da sonraki yıl tahsil edilecekti. Ancak ödemelerle ilgili sıkıntı yaşanınca Ziraat Bankası aracılığı ile ödenmeye başlanmıştır.³¹²

Osmanlı topraklarına göçler o kadar yoğun ve düzensizdi ki, hükümet yardım için tüm kaynaklarını kullanmış ancak buna rağmen zaman zaman aksamalar meydana gelmiştir. 1909 tarihine ait arşiv belgesine göre Harmancık'taki muhacirlerin açlığa bağlı olarak ölümlerin olduğunu ve buradaki muhacirlere yemeklik ve tohumluk yardımının yapılmasını talep etmişlerdir.³¹³

3.5.2. İaşe ve Yevmiye Yardımı

Muhacirler İstanbul'a ulaşana kadar ve sonrasında da diğer vilayetlere sevki gerçekleşene kadar yiyecek, giyecek ve yevmiye yardımının yapılması İskân Talimatnamesi'nin bir gereği idi.³¹⁴ Yani göçmenlerin geçici iskân bölgesinden tutun da daimi iskân bölgesine yerleşene kadar yol masrafları, yiyecek içecek gibi her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilmişti. Bütün bu ihtiyaçların giderilmesi için komisyon tarafından memurlar görevlendirilmiştir.³¹⁵ Hükümet, muhacirlerin iaşe ve sevk sırasındaki ihtiyaçlarının Hudâvendiğâr vilâyetine bağlı belediyeler tarafından

³⁰⁹ BOA, *İ. HUS*, No. 54.

³¹⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç*, s. 87.

³¹¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 312.

³¹² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 313.

³¹³ BOA, *DH. MKT*, No. 2788/17.

³¹⁴ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, as. 229.

³¹⁵ Güneş, *Kafkasya Muhacirlerinin*, s. 441.

karşılanmasını istemişti.³¹⁶ Hudâvendiğâr vilâyetine varıncaya kadar birçok zorluk çekmiş olan muhacirler için ekmek yardımı yapılmıştır. Bu doğrultu da memurlar tarafından fakir olduğu tespit edilen kişilere günlük yarım kıyye³¹⁷ ekmek veriliyordu.³¹⁸ Örneğin 1893 tarihli bir kayıttan Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunacak Ahıska muhacirlerine ekmek yardımı yapıldığını öğrenmekteyiz.³¹⁹ Vilayet dâhiline iskân ettirilmek üzere posta vapurlarıyla Mudanya limanına gelen göçmenlerin iskân olunana kadar nakliye ve yiyecek içecek masraflarının karşılanması istenmiştir.³²⁰

Muhacirler iskân yerlerine yerleştirilip üretici konumuna gelinceye kadar bedelleri sonra alınmak üzere yemeklik ve tohumluk yardımı yapılmasına karar verilmiştir. Yani tohum yardımı yapılan muhacirler ettikleri tohumlardan ürün alıncaya kadar geçen süre boyunca ihtiyaçları komisyon tarafından giderilecek.³²¹ Hudâvendiğâr vilâyetinin Sultaniye karyesine iskân edilmiş olan Batum muhacirlerine ekim için 50 kile tohumluk buğday ve yemeklik için de 50 kile yemeklik buğday yardımı yapılmıştır. Bedelleri ise üç yıl sonra hasat zamanı alınacaktır.³²² Karahisar-ı Sahib sancağına iskân olunan muhacirlere bedeli sonra alınmak üzere 2.160 kile hububat verilmiştir.³²³ Erikli Yaylasına iskân olunan Batum muhacirleri için bedeli üç sene sonra alınmak üzere, 50 kile buğday 25 kile arpa ve 100 kile mısır yardımı yapılmıştır.³²⁴

Hükümet yiyecek ve tohumluk yardımının yanı sıra geçimini sağlayamayan muhacirlere yevmiye yardımı da yapmıştır. Şöyle ki, 1880-1881 yılına ait olan bütçeden 125.000 lira ayrılarak muhacirlere yevmiye verilmiştir.³²⁵ Muhacirlere aynî olarak yapılan yardımların yanında nakdî yardımların yapıldığı da görülmektedir. Nakdi yardımlar, komisyonların besin

³¹⁶ BOA, DH. MKT, No. 1474/8.

³¹⁷ Walther Hinz, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, Çev. Acar Sevim, *Türk İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 5, (1989), s. 30. Buna kaynağa göre Kıyye (okka)=400 dirhem ekmeğe eşit gelmektedir.

³¹⁸ BOA, DH. MKT, No. 145/94.

³¹⁹ BOA, DH. MKT, No. 1/94.

³²⁰ BOA, İ. MMS, No. 2/2743.

³²¹ BOA, İ. HUS, No. 73/120-2.

³²² BOA, MV, No. 68/55.

³²³ BOA, MV, No. 60/27.

³²⁴ BOA, MV, No. 73/55.

³²⁵ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 311.

maddelerine ulaşamadığı, yiyecek ve içecek dağıtımında yaşanan zorluklar veyahut besin seçimi muhacirlerin tercihinin bırakıldığı durumlarda yapılmaktaydı. Ayrıca devlet, hem yeni gelen göçmenlere hem de doğal afetler sebebiyle zarara uğrayan muhacirlere yiyecek, zahire ve tohumluk yardımında da bulunmaktaydı. Ancak bu yardımlar ya bağışlanma ya da bedeli sonra alınmak üzere yapılan yardımlardan oluşmaktaydı.³²⁶ Hükümet tarafından Giregi nahiyesinde iskân olunan muhacirlerin mahsulleri zarar görmüş ve bedeli seneye alınmak üzere 250 kile buğday ve arpa yardımı yapılmıştır.³²⁷

Kalabalık halde ve uzun bir yoldan gelen muhacirler, gerek yeterli beslenme gerekse temizlik şartlarını yerine getiremediklerinden, böyle bir ortamda hastalıkların çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Muhacirler arasında kızamık, sıtma, difteri, tifo, kolera, sarıhumma ve çiçek gibi çeşitli rahatsızlıklar zuhur etmiş ve bu hastalıklar salgına dönüşmüştür.³²⁸ Hükümet, bu salgın hastalığın yayılmasını önlemek için Karadeniz sahillerine ulaşan hasta muhacirler için Mekteb-i Tıbbiye'den doktorlar görevlendirmiştir. Trabzon vilayetine gönderilen sağlık ekibi burada 100 yataklı bir hastanenin yapılmasını desteklemiştir. Sağlık ekibinin desteğiyle muhacirlerin sağlık sorunları giderilmiş ve salgın hastalık oranı düşürülmüştür.³²⁹ Ayrıca muhacirler için İstanbul'da da hastane açılmıştır. Gureba Hastanesi'nde erkek, Haseki Hastanesi'nde ise göçmen kadınları tedavileri sağlanıyordu. Ancak, göçmen nüfusun artması salgın hastalıklarının da yayılmasına sebep olduğu için göçmen semtleri bölgelere ayrılmış ve buralara dört doktor görevlendirilmiştir.³³⁰ Ayrıca Muhacirin Sıhhiye Komisyonu, Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti ve Milletlerarası Muhâcirlere Yardım Komitesi sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği yerlerde 24 adet

³²⁶ Nursal Kumaş, "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde İskân edilen Göçmenlere Osmanlı Devleti Tarafından Yapılan Yardımlar (1878-1900)", *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi Humanitas*, C. 4, S. 8, s. 223.

³²⁷ BOA, MV, No.72/78.

³²⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 319.

³²⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 320.

³³⁰ Erkan, Kırım, Kafkasya, s. 224. Gönderilen doktorlar kıdemine göre 2.000 ila 4.000 kuruş arasında maaş almaktadırlar. Kocacık Balkanlar'dan Anadolu'ya s. 172. Ayrıca doktorlara, muhacirleri tedavi etmelerinden dolayı çeşitli ödüllerin verildiği görülmektedir. *Erkan, Kırım Kafkasya* s. 125.

hastane, revir, poliklinik ve sağlık kabinleri açmışlardır.³³¹ Böylelikle sağlık sorunu yaşıyan muhacirler daimi iskân bölgelerine gönderilmeden önce mümkün mertebe tedavi edilmeye çalışılmıştır.

Hastalıkları önlemek için bataklık ve toprağı nemli olan yerlere iskân olunan göçmenler, buralardan alınarak sıcak ve ılıman olan yerlere taşınmışlardır. Ancak, alınan tüm bu önlemlere rağmen gerek göçmenler arasında ve gerekse göçmenlere ait hayvanlar arasında hastalıklar önlenmemiştir. Hatta bu hayvanlardan insanlara bulaşan hastalıklar sebebiyle Bursa, Aydın, İzmit'teki bazı mahaller karantinaya alınmıştır.³³² Yine aynı şekilde göçmenler arasında hastalıkların en önemli sebebi iskân edildikleri bölgelerin havasına ve iklimine uyum sağlayamamalarıdır.

Muhacirlerin sağlık hizmetlerinden yararlanabilmesi için Adana, Bandırma ve Samsun başta olmak üzere göçmen hastaneleri kurulmuştur. Bu hastanelerin elbise, yatak ve tıbbi malzemelerin karşılanması için hükümet tarafından 555.000 kuruş bütçe ayrılmıştır. Bu bütçeden 415.335 kuruşu 22 Ağustos-Aralık 1878 tarihleri arasında, geri kalan ise 1879 yılının Ocak-Şubat ayı içerisinde kullanılmıştır. Bu meblağlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti göçmenlerden sağlık alanında da hiçbir desteğı esirgememiş ve göçmenlerin yoğun bulunduğu yerlerde yeni hastaneler açmıştır.³³³

3.5.3. Eğitim Yardım

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı yani 93 Harbi yıllarında yetim ve kimsesiz kalan göçmen çocukları, sokaklarda başıboş bir şekilde geziyor hatta bazıları dilencilik yapıyordu. Hükümet bunun önüne geçmek ve bu çocukları meslek sahibi olabilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.³³⁴ Bu bağlamda Şehremaneti tarafından sokaklarda toplanan 222 göçmen çocuğundan 188'ni Tophane-i Amire'ye, kalan 34'ü ise Mekteb-i Sanayi'ye teslim edilmiştir.³³⁵ İstanbul, Edirne ve Bursa'daki göçmen çocukların bir kısmı, eğitim

³³¹ Erkan, *Kırım, Kafkasya*, s. 224.

³³² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 322.

³³³ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, ss. 171-172.

³³⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 322.

³³⁵ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 226-227.

alabilmeleri ve giderleri Şehremaneti tarafından karşılanmak üzere Darüşşafaka'ya kaydedilmişti. Buraya, 1878-1879 yılları arasında göçmen çocuklarının dışında öğrenci alınmamıştı. Darüşşafaka'da yer kalmaması üzerine, açıkta kalmış olan göçmen çocuklarının, durumu iyi olan Müslümanlarca eğitimini üstlenmeleri için manevi evlat olarak yanlarına almaları konusunda gazeteye ilan verilmişti.³³⁶

1886 tarihinde muhacirler için oluşturulan Dulhane'deki öksüz çocukların eğitim-öğretim görebilmeleri için bir mektep açılmıştır. Okulunu bitiren göçmen talebeler sonrasında Tophane-i Amire ve Mekteb-i Sanayi'ye yatılı olarak kaydedilmeleri sağlanmıştır.³³⁷ Eytamhane'deki yetim muhacir çocukları için bir sanat öğrenebilmesi amacıyla sanatkârların yanına verilmiştir.³³⁸

Muhacirlerin iskân oldukları köylere de cami, mescit ve mektep yapılması yoluna gidilmiştir. Örneğin, Balıkesir'e bağlı Hamidiye köyünde 150 kapasiteli Mekteb-i İbtidaî açılmış ve 400 kuruş maaşla Çerkes dilini bilen bir muallim tayin edilmiştir.³³⁹ 1891 tarihli arşiv belgesine göre Eskişehir'e bağlı Karacaşehir nahiyesinin Gökçekısık karyesinde iskân olunan otuz hane Çerkes muhacirleri kendi köylerinde cami olmadığı için uzak mesafedeki civar köylerin cami ve mescitlerini kullandıklarını ve bu sebeple köylerine cami yapılmasını talep etmişlerdir.³⁴⁰

Görüldüğü üzere Osmanlı yönetimi, göçmen çocuklarının eğitimi için gerekli adımları atmış, kendi vatandaşına yaptığı muamelenin benzerini göçmen çocuklara da aynen uygulamıştır. Hiçbir çocuğun eğitimden geri kalmaması ve sokaklarda başıboş gezmeleri için tüm gerekenler yapılmaya çalışılmıştır.

3.5.4. Vergi ve Askerlik Muafiyeti

³³⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 322-323.

³³⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 227.

³³⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 323.

³³⁹ İpek *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 323.

³⁴⁰ BOA, DH. MKT, No. 1/100.

93 Harbi sonrası uzun ve meşakkatli yollardan Anadolu'ya gelen göçmenlere bazı vergi muafiyeti tanındığı gibi askerlikten de muaf sayılmışlardır. Ancak bu muafiyet belirli sürelerle olmuştur.³⁴¹

1878'ten sonra Kafkasya muhacirleri vergiden on sene, askerlikten ise yirmi sene muaf tutulmuşlardır. Ancak, 1890 yılına gelindiğinde askerlikten muaf olunan süre on yıl olarak değiştirilmiştir.³⁴² Bu değişikliğin en büyük sebebi ise harp döneminde olan devletin, büyük kayıplara uğraması ve asker ihtiyacının artmasıdır.

Muhacirlerin öşür vergisinde de değişikliğe gidilmiştir. 1878'te on yıl olan bu vergi muafiyeti bir süre sonra değişikliğe uğramıştır. Osmanlı topraklarına mal varlığını satarak gelen muhacirler için bu süre iskân olduktan itibaren iki yıl olarak belirlenmiştir. Ancak, bu karar göçmenler arasında itirazlara neden olmuştur. İskânları hasat mevsimlerinde yapılan göçmenler hasat dönemini kaçırdıkları için bu vergiden şikâyetçi olmuşlardır. Hükümet bu soruna şöyle çözüm getirmiştir. İskânları hasat mevsimine denk gelen muhacirlerin vergi muafiyeti bir sene daha uzatılmasına karar verilmiştir.³⁴³ Esnafılık ve tüccarlık yapan göçmenler iskân olduktan itibaren iki yıl süre ile temettü vergisinden de muaf tutulmuşlardır. Aynı şekilde küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam vergisinden de iki yıl muaf tutulmuşlardır.³⁴⁴

3.6. Göçmenlerin Yaşadığı Entegrasyon Sorunları

Uzun bir yolculuk sonrası daimi iskân bölgelerine yerleşen göçmenler tarım arazisi sıkıntısı, bataklıklardan kaynaklı hastalıkların çıkması, iskân yerlerini beğenmemeleri veyahut yerli ahali ile yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle iskân yerlerini terk etmişlerdir.

3.6.1. Göçmenlerin İskân Sorunlar

Muhacirler daimi iskân bölgelerine yerleştirilinceye kadar bazı sıkıntılar yaşamıştır. Bunlar, sevk için ulaşımın aksamaması, ulaşım esnasında yaşanan

³⁴¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 235.

³⁴² Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 235-236.

³⁴³ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 236.

³⁴⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 315.

yığılmalar, yiyecek ve içecek yetersizliği ve temizlik sorunları gibi sıkıntılardır. Daimi iskân işlemleri başlayınca bu sorunlara yenisi eklenerek artmıştır.³⁴⁵ İstanbul sahillerinde bulunan muhacirlerin vapurlarla Edremit, Gemlik ve Mudanya iskelelerine sevki gerçekleşmiştir. Burada komisyon memurlarınca kaydı tutulan muhacirlerin daimi iskân yerlerine yönlendirmeleri yapılıyordu. Hudâvendiğâr vilâyetinden diğer vilayetlere iskân olunacak göçmenler ise çadırlara geçici olarak yerleştirilmiştir.³⁴⁶ 1295/1878 tarihli belgeye göre Bursa tren istasyonu ambarındaki çadırların bir süreliğine muhacirlerin yerleştirilmesi için hükümete teslim edilmişti. Göçmenler için geçici misafirhaneler oluşturulmuş olsa da misafirhanelerin yeterli gelmemesi sebebiyle bazılarının kötü yaşam koşullarında özellikle han köşelerinde barınmak zorunda kalanlarda olmuştur.³⁴⁷ Ayrıca göçmenler kötü şartlar altında mescit, medrese ve tekke gibi yerlerde de geçici olarak yerleştirilmişlerdir.³⁴⁸ Geçici yerlerde ve zor şartlarda barınmaya çalışan Kafkasya muhacirlerin, Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilindeki kalıcı mahallerine kış mevsiminden önce iskânlarının gerçekleştirilmesi için gerekli adımlar atılmıştır.³⁴⁹

Muhacirlerin daimi iskân bölgelerine bir an evvel yerleşimlerinin yapılması gerekiyordu. Tüm göçmenleri verimli tarım arazilerine yerleştirmek imkânsızdı. Çünkü göçmen sayısındaki fazlalık elverişli iskân yeri bulma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Bu sebeple bataklık alanların kurutularak göçmen iskânı için ayrılmıştır. Aynı şekilde ormanlık alanlar da göçmen iskânı için tahsis edilmiştir.³⁵⁰

3.6.2. Göçmenlerin İskân Yerlerini Terk Etmeleri

Gittikleri yerlerde sağlık, eğitim, yoksulluk ve salgın hastalık gibi sorunlarla karşılaşan göçmenler, daimi iskân yerlerini terk etmek istemişlerdir. Ovalarda iskân edilen Kafkas muhacirleri yaşanan salgında birçok kişinin ölümünden dolayı iskân yerlerini bırakıp yüksek tepelere ve dağlara

³⁴⁵ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss 237-238.

³⁴⁶ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 68.

³⁴⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, S. 68.

³⁴⁸ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 69.

³⁴⁹ BOA, *İ. HR*, No. 2/8.

³⁵⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 69.

yerleşmişlerdir.³⁵¹ Hûdâvendigâr vilâyeti dâhilinde Karesi ve Bandırma'da kolera salgını sebebiyle birçok göçmen hayatını kaybetmiştir.³⁵²

Muhacirler, sağlık sorunlarının dışında tarımla ilgili konularda da sıkıntı yaşadıkları için iskân yerlerini terk etmek istemişlerdir. Muhacirler kendi yurtlarında öğrendikleri ekip biçme yöntemlerini yerleşmiş oldukları alanlarda uygularken zorluk çekmişlerdir. Bunun sebebi ise gerek tarım arazilerinin elverişli olmaması gerekse de tarım için gerekli malzemelerinin eksikliğinden kaynaklanmaktaydı.³⁵³

Muhacirlerin kendi başlarına iskân yerlerini terk etmemeleri konusunda hükümet tarafından valiliklere ikaz yapılmıştır. Mihaliç'te yirmi hane Çerkes göçmeni iskân yeri olan çitliklere yerleşmeyip Akçe Sağırlar arazisine kendi başlarına konut inşa etmişlerdir. Köy sakinleri tarafından şikâyet edilmeleri üzerine çiftliğin tamir edilerek iskân olunmaları için memur görevlendirilmiştir.³⁵⁴ Muhacirlerin talimatnamelere uygun olarak iskân edilmesi istenmiştir. Bu talimatnamelere uymayan memurların cezalandırılacağı bildirilmiştir.³⁵⁵

3.6.3. Göçmen ve Ahali arasında Anlaşmazlık

Muhacirler daimi iskân bölgelerine yerleştirildikten sonra hem yerli ahali ile hem de Hıristiyan ahali ile anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Bu anlaşmazlıkların sebebi, arazi kullanımından kaynaklanmaktaydı.³⁵⁶ İskân için görevlendirilen memurların dikkat etmemesinden kaynaklı olarak yerli ahalinin tasarrufunda bulunan arazilere de muhacirlerin yerleştirilmesi sonucu anlaşmazlık yaşanmıştır.³⁵⁷ 1879 yılında M. Kemalpaşa'ya bağlı Dere köyünde ahaliye ait olan arazilere Çerkes göçmenlerinin yerleştirilmesiyle birlikte göçmen-ahali arasında tartışmalara sebep olmuş ve arazi üzerindeki göçmen evleri yıkılmıştır. Bu tartışmanın üzerine Hükümet, göçmenlerin iskân

³⁵¹ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 75.

³⁵² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya* s. 177.

³⁵³ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 177.

³⁵⁴ BOA, YP. PRK. HH, No. 2/4.

³⁵⁵ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 75.

³⁵⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 239.

³⁵⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

talimatnamesine uygun olarak yerleştirilmesi için gerekli makamlara emirler gönderilmiştir.³⁵⁸

Mihaliç kazasında iskân olunan Çerkes muhacirler buradaki Hristiyan ahaliye ve eşyalarına zarar vermiştir. Bunun üzerine Hristiyan ahali valiliğe şikâyetle bulunmuştur.³⁵⁹ Gürcü muhacirlerin yerli ahalinin özel mülk ve eşyalarını kullanmaları çatışmalara sebep olmuştur. Bunun üzerine yerli ahali, muhacirlerin iskân yerlerini terk etmeleri konusunda baskı yapmışlardır. Mesruriye karyesinde iskân olan Batum göçmenleri, Gökçesu ahâlilerinin saldırılarına maruz kalmışlardır.³⁶⁰

Anlaşmazlıkların en büyüğü 1889 yılında yaşanmıştır. Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde Yörükmezarlığı ve Kumalanı diye adlandırılan yerde tarımla uğraşan muhacirlerle yerli ahali arasında çatışma çıkmıştır. Bu çatışmada göçmenlerden ölen ve yaralanan olmuştur. Bu olayı soruşturmak üzere Teftiş-i Askerî Komisyonu üyelerinden Mirliya Ahmet Akif Paşa ve Miralay Hamid Bey ile İskân-ı Muhâcirîn Muavini Sururî Bey görevlendirilmiştir.³⁶¹

Kafkas muhacirleri, Rumeli muhacirlerine oranla ahali ile daha fazla çatışmaya girdiği görülmüştür. Rumeli muhacirleri daha ılımlı ve uyumlu olduklarından, iskân konusunda pek bir sorun çıkartmamışlardır. Kafkas muhacirleri ise anlaşması zor, hırçın ve kurallara uymayan bir karaktere sahiplerdir. Bunun en büyük sebebi ise Kafkasya dağlarında yaşadıkları zor hayatın onların karakterleri üzerinde yaptığı etkidir. Memleketlerindeki gibi bir yaşam arayışına girdikleri ve bulamadıkları için hem ahali ile hem de memurlarla çok fazla anlaşmazlık yaşamışlardır.³⁶²

3.6.4. Göçmenlerin Çevreye Zarar Vermeleri

Geçici iskân bölgelerinden daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirlerden ormana yakın yerlere iskân olunanlar kendilerine tarım alanı açmak ve yerlerini

³⁵⁸ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

³⁵⁹ BOA, *İ. DH*, No. 62626.

³⁶⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

³⁶¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 242.

³⁶² Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, ss. 77-78.

genişletmek için ormanlara zarar vermişlerdir.³⁶³ 1894 tarihinde Batum ve Ahıska muhacirlerinin iskân yeri Karahisar-ı Sahib sancağı olarak belirlenmiştir. Ancak, bu muhacirler Karahisar-ı Sahib'e gitmeyip Gölecik yaylasının Yakacık'daki ormanlık alanlara iskân olmuşlardır. Burada tarım alanları açarak ormanlara zarar vermişlerdir. Bunun üzerine görevlendirilen memurlar tarafından buradan alınıp Karahisar-ı Sahib sancağına iskân edilmek istenirken anlaşmazlık yaşanmıştır. Muhacirlerin burada üç yıldan beri yaşadıkları ve mektep ve cami inşa ettikleri, burada ayrılmaları durumunda çocukların eğitimden geri kalacağı gerekçesiyle kalmalarına izin verilmiştir.³⁶⁴ Muhacirler vilayet içerisinde de çevresel sorunlara neden olmuştur. Örneğin kent içerisine yapılan evlerin lağımları yollara ve caddelere aktığı için şikâyetlere sebep olmuştur.³⁶⁵

3.6.5. Göçmen ve Görevli Memur Arasında Anlaşmazlık

Muhacirler ile iskân memurları arasında da anlaşmazlık çıkmıştır. Bu anlaşmazlığın en büyük sebebi muhacirlere fazla sert davranmaları ve iskân sırasında rüşvet talep etmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁶⁶

1882 tarihinde Manyas'ta iskân olunan Çerkes muhacirleri ile yerlerini değiştirmek isteyen memurla aralarında anlaşmazlık yaşanmıştır.³⁶⁷ 1884 tarihinde Karahisar-ı Sahib sancağına yerleştirilmek üzere gönderilen Çerkes göçmenleri, akrabalarının Biğa sancağına yerleşmiş olduğunu ve kendilerinin de akrabalarının yanına yerleşmek istediklerini görevli memura bildirmiştir. Memur ise herhangi bir yetkiliye sormadan Biğa sancağına gitmelerine izin vermiş ve muhacirlerin ellerindeki kâğıtta iskân yerleri Karahisar-ı Sahib sancağı yazdığı için yolda sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur.³⁶⁸ 1894 tarihinde ise komisyon üyelerinden olan Yusuf Bey, muhacirlerden 60 lira rüşvet alarak, Aziziye karyesine iskân olunmalarına izin vermiştir.³⁶⁹ Osmanlı

³⁶³ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 244-245.

³⁶⁴ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 147-248.

³⁶⁵ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 80.

³⁶⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 248.

³⁶⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 249.

³⁶⁸ BOA, Y.MTV, No. 16/28.

³⁶⁹ BOA, Y.MTV, No. 89/116.

yönetimi, bu görevlere güvendiği memurları getirmesine rağmen rüşvetin önüne geçememiştir.

3.7. Göçün Sonuçları

Muhaceretin Osmanlı Devleti'ne hem olumlu hem de olumsuz yönden etkileri olmuştur. Toplumsal hayatını her alanda etkileyen göçlerin neden olduğu sonuçlar, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda olmak üzere şu başlıklar altında özetlenebilir.

3.7.1. Ekonomik Sonuçları

Osmanlı Devleti göçler başlamadan önce tarım yapısı olarak emek kıt, toprak ise çoktu. Yani toprağı işleyecek insan gücü yetersizdi. İnsan gücünün az olması elde edilen ürün ve gelirin de az olması demekti. Ancak Kafkaslardan ve diğer bölgelerden başlayan kitlesel göç tarım işçisinin artmasına katkı sağlamıştır. Bu durum üretimle birlikte verimliliği de artırmıştır. Bataklık ve sazlık alanlarının da tarıma açılmasıyla birlikte, alınan üründe artış olmuştur.³⁷⁰ Ayrıca Kafkas göçmenlerinin iskânı sırasında kullanılan dört tekerlekli arabalar, Anadolu'da kullanılan iki tekerlekli araba ve kağınlara kıyasla daha verimli olduğu için tarıma etkisi de olumlu yönden olmuştur.³⁷¹ Bu arabalar sayesinde tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlara daha kolay ulaşılması sağlamıştır.³⁷² Göçmenler, kendi memleketlerinde öğrenmiş oldukları tarım yöntemlerini iskân oldukları tarım arazilerine uygulayarak verimliliği artırmışlardır. Aynı şekilde kendi memleketlerinden getirmiş oldukları bitkiler ve tarım yöntemleriyle geleneksel tarımı şenlendirmişlerdir. Böyle olmakla birlikte tarım aletlerini kullanmakta ve ekip biçme konusunda sıkıntı yaşayan göçmenler de olmuştur. Bu zorluk ise onların açlık ve yoksulluk çekmelerine neden olmuştur.³⁷³

³⁷⁰ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, ss. 120-121.

³⁷¹ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 96.

³⁷² Çelik, *Osmanlı Türkiye'sine*, s. 121.

³⁷³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 328.

Osmanlı Devleti kırsal alanlara yerleştirdiği gmenlere hane başına 70 ila 30 dönüm tarıma elverişli arazi vermiştir. Böylece 1873-1893 yılları arasında tarım arazisi %41,1 ve hali hazırda tarım yapılan arazisi ise %25 artmıştır. En çok ekimi ve üretimi yapılan ürün buğday ve tütün olmuştur.³⁷⁴ çiftçilik yapan Kırımlı göçmenler Anadolu'nun steplerine iskân olunarak burada buğday yetiştirmeye başlamışlardır.³⁷⁵ özellikle tütün üretimindeki artışın sebebi kendi memleketlerinde tütün ekip biçen göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde de tütün yetiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin olumlu yönden katkıda bulundukları diğer bir ürün ise gl ve gl yağıdır. Aynı şekilde patates üretimi konusunda da katkıları olduğu görülmüştür.³⁷⁶

Göçlerin hayvancılık konusunda da olumlu etkilerinin olduğu görülmektedir. Göçmenler yerleştikten bir süre sonra hayvan yetiştirmeye başlamışlardır. Kendi memleketlerinden getirmiş olduğu hayvanlar, Anadolu yerli ahalisi tarafından da yetiştirilmeye başlanmıştır.³⁷⁷

1870'li yıllarla birlikte Osmanlı Devleti'nde i ve dış ticaret yolları ve ulaşım araçlarında önemli gelişmelerinin olduğu bir döneme girilmiştir. Demiryollarının çevresinde iskân edilen göçmenler hem ticaretin gelişmesine hem de ürünlerin pazarlara ulaşması konusunda taşımacılığa katkıda bulunmuşlardır.³⁷⁸ Bunların dışında Kırım ve Kafkas göçmenlerinden tüccar ve ileri gelenler memleketlerini terk edip Osmanlı topraklarına gelecekleri zaman, oradaki malını ve mülkünü satarak sermayeleri ile Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Bu kişiler Anadolu'daki tüccar grubunun içinde yer almışlardır. Kırım ve Kafkasyalı iş insanları İzmir, İstanbul, Balıkesir, Konya, Bursa, Ankara, Eskişehir ve diğer vilayetlere yerleşerek ticaretle uğraşmaya başlamışlardır.³⁷⁹

Kentlere ve kasabalara iskân olunan göçmenler ise doğrama atölyelerinde çalışmış, esnaflık yapmışlar ve ticaretle uğraşmışlardır. Kirmasti'ye iskân

³⁷⁴ elik, *Osmanlı Türkiye'si*, s. 122.

³⁷⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 329.

³⁷⁶ elik, *Osmanlı Türkiye'sine*, s. 122.

³⁷⁷ elik, *Osmanlı Türkiye'sine*, s. 122.

³⁷⁸ elik, *Osmanlı Türkiye'si*, s. 123.

³⁷⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 329.

olunan göçmenlerin bir kısmı ise dokuma işinde çalışmışlardır. Ancak nüfusta çok fazla yığılma olması ve sanayinin de yetersizliği bir kısım göçmenin işsiz kalmasına sebep olmuştur.³⁸⁰

Sonuç olarak, göçmenlerin tarım, hayvancılık ve ticarete olumlu katkısı olduğu söylenebilir. Ancak, kendi kendilerine yeten ve üretici konuma gelene kadar bu katkı sınırlı kalmıştır.

3.7.2. Sosyal Sonuçları

Göçlerin sosyal açıdan daha çok nüfus, yerleşim yeri ve sosyal gruplar üzerine etkileri olmuştur.³⁸¹ Göçmenler tüm vilayetlere eşit şekilde yerleştirilmemiştir. Genel olarak Hudâvendiğâr, Biga, Aydın vilâyetleri ve Batı Anadolu bölgesine iskân edilmişlerdir.³⁸² Bu vilâyetlerde kurulan yeni köy ve mahalleler *toplu köy* tipini ortaya çıkarmıştır. Göçlerin başladığı ilk yıllarında gelen göçmenler kasaba ve köylerdeki boş binalara iskân edilmişlerdir. Göç yoğunluğunun azaldığı yıllarda devlet iskânları daha planlı bir şekilde yürütmüş, kent ve kasabaların çevresine yeni mahalle ve köyler kurmuştur. Bu köy ve kasabalar yeni bir tarzla toplu köy tipi denilen dama dizilişi şekliyle kurulmuştur. Bu köy tipi sosyalliği arttırma, ulaşım ve taşımacılıkta masrafları azaltma, alt yapının kolay kurulması ve genel anlamda masrafları azaltmak gibi birçok avantajı olmuştur.³⁸³ Bu avantajların yanında göçmenlerin yığıldığı vilayetlerde yerli ahalinin arazilerine iskân olmaları ve tarım yapmaları, yerli ahali ile göçmenler arasında anlaşmazlıklar ise dezavantajdır.³⁸⁴

Göçlerin sosyal açıdan diğer bir etkisi ise kentlerde gecekondular denilen yapıları başlatmış olmalarıdır. Gecekondulaşma sorunun yoğun göçlerin geldiği dönemden sonra yani 1877 yılından sonra başladığı görülmüştür.

³⁸⁰ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 330.

³⁸¹ Çelik, *Osmanlı Türkiye'sine*, s. 125.

³⁸² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 131.

³⁸³ Çelik, *Osmanlı Türkiye'si*, 127.

³⁸⁴ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 186.

Hükümet, memur olan, sanatla ve ticaretle uğraşan göçmenlerin kentlerdeki boş arazilere iskân olmalarına izin vermiştir.³⁸⁵

Göçlerin diğer bir sonucu ise devletlerarası ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Göç veren ülkeler olan Yunanistan, Bulgaristan, Rusya, Romanya, Karadağ, Sırbistan ve Avusturya'ya ile göçmenlerin durumu ile ilgili sürekli görüşmeler yapılarak uluslararası diplomatik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır.³⁸⁶

3.7.3. Demografik Sonuçları

19. yüzyılda artan savaşlar ve toprak kayıpları, salgın hastalıkların çıkması gibi birçok sebepten dolayı Osmanlı Devleti'nin nüfusu sürekli düşmekteydi.³⁸⁷ 19. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin nüfusuna ilişkin tahminler 14 ile 23 milyon arasındaydı.³⁸⁸ 1831 yılında Anadolu'nun nüfusu ise yaklaşık 7,5 milyondur. 1844 yılına gelindiğinde ise nüfus artarak 11,5 milyona ulaşmıştır. Bu tarihler arasında nüfusta artışın olduğunu görüyoruz. Ancak Rusya ile yaşanan Kırım Savaşı nüfustaki bu artışı durgunluğa çevirmiştir. 1878 tarihine gelindiğinde nüfusta tekrar artışın olduğu gözlemlenmiştir. 93 Harbi öncesi Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 13 milyon ulaşmıştır. Savaşla birlikte gidenlerin geri dönememesi nüfusta azalmaya sebep olmuş ve 1885 yılına gelindiğinde Anadolu ve Rumeli nüfusu 12.272.414'dür. 20. Yüzyılın başlarında ise göçlerinde yaptığı katkı ile Anadolu'nun nüfusu 14,5 milyona ulaşmıştır.³⁸⁹ Ancak göz ardı edilmemesi gereken nokta ise göçmenler üretici konuma gelip vergi verene kadar Osmanlı nüfusuna yansıtılmamıştır. Göçmenlerin üretken işlere başlamalarıyla birlikte kayda alınmışlar, ancak bu uzun zaman almıştır.³⁹⁰

³⁸⁵ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 187.

³⁸⁶ Çelik, *Osmanlı Türkiye'si*, s. 129.

³⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 325.

³⁸⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 87

³⁸⁹ Çelik, *Osmanlı Türkiye'sine*, ss. 125-126.

³⁹⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 87.

3.7.4. Mali Sonuçları

1878-1908 yılları arasında Kafkaslardan kitlesel halde Osmanlı topraklarına gelen muhacirlere toplamda ne kadar masraf yapıldığı, devlete maliyeti ne kadar olduğu ile ilgili rakamsal verileri tespit etmek oldukça zordur. Çünkü sadece Kafkasya'dan değil Rumeli'den de binlerce muhacir gelmiştir.³⁹¹ Ayrıca, yiyecek, içecek, arazi, tohumluk ve benzeri yardımlar aynî olarak yapıldığı için mali değerleri bilinmediği gibi, bu yardımlar tek bir kuruluş tarafından verilmemiştir. Hükümet dışında halk da aynî ve nakdî olarak önemli miktarda yardımlarda bulunmuştur. Bu sebeple muhacirler için yapılan masraflar, göçün geneli ile ilgili bir bilgi vererek, tahmini bir tespitte bulunulabilir.³⁹² 1877-1878 tarihlerinde Osmanlı Devleti'nin bütçe açığı 974.600.000 kuruştur.³⁹³ Bu mali yükün içerisinde göçmenlere çok fazla masraf yapılmıştır.³⁹⁴ Göçmenlerin Kafkaslardan Anadolu'daki iskân yerlerine yerleşinceye kadar sevkleri, sağlık sorunları, yiyecek, içecek ve giyecek gibi birçok masraflar komisyonlar, halktan toplanan ve hazine tarafından yapılan yardımlarla karşılanmıştır. Yapılan yardımların yıllara göre dağılımı aşağıda tablodaki gibidir:³⁹⁵

Tablo3. 7: Yıllar Göre Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Yıl	Bütçe
1876-1877	425.000
1877-1878	560.000
1878-1879	460.000
1880-1885	60.000.000
1885-1886	10.000.000

³⁹¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 252-253.

³⁹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 198-199.

³⁹³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 355.

³⁹⁴ Erkan, *Kırım, Kafkasya*, 252.

³⁹⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 335.

1886-1887	10.000.000
1891-1892	1.750.000

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722), s. 335.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Hazine'nin göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yapmış olduğu masraf yıllara göre sürekli arttığı görülmüştür. Göçmenlerin yoğun olarak geldiği 1878-1880 yılları arasında halktan ve ecnebi yardım komitelerinden fazla yardım toplanmıştı. Muhacirlerin geçimlerini sağlayıncaya kadar yiyecek-içecek, yevmiye gibi yardımlar yapılmakta ve bu masraflar hem halk hem de mahalli idareler tarafından karşılanmaktaydı. Ancak, ilerleyen zamanlarda halkın yardımı azalmış ve Hazine'nin yükü artmıştır. Göçmen masraflarının karşılanması için bir kez alınmak üzere belediyelerin bir yıllık gelirinin yüzde 5'i, Siroz-Karasu nehri üzerindeki geçiş ücretleri, yerleşime elverişli olmayan arazi ve çiftliklerin satılması, göçmenlere yardım pulu ve belgelerde alınan damga vergisi gibi maddi kaynaklarla muhacir masrafları karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak, tüm bu gelirlere rağmen göçmen masraflarının karşılanması konusunda zaman zaman yetmediği durumlarda olmuştur.³⁹⁶

1897 tarihi, Osmanlı-Yunan Savaşı'nın olduğu yıllarda da muhacirlere yapılan yardımlar harcamaları artmıştır. Öyle ki muhacirlere yapılan yardımlar yetersiz kalıyor ve sürekli olarak bir sonraki yılın bütçesinden harcamalar oluyordu. Örneğin, 1904 senesinde muhacirler için 468.000 kuruş merkezden, 10.000.000 kuruş da taşradan harcama yapılarak 1905 senesinde yapılacak harcamalara eklenmiştir. 1905 senesi içinde harcamalar için bütçe 4.821.842 kuruş arttırılmıştır. Sonuç olarak sadece 1905 senesinde muhacirler için toplamda 15.289.842 kuruş harcama yapılmıştır.³⁹⁷ Sürekli olarak bütçe

³⁹⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 336-337.

³⁹⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 255.

açıının artması Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya itmiştir.³⁹⁸ Netice olarak, muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne maliyeti tam olarak hesaplanamasa da genel olarak çıkarılan tablodan da anlaşılacağı üzere çok fazla maliyete ve zaten kötü olan ekonomisinin daha da bozulmasına sebep olmuştur.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için hem iç hem de dış politikada kayıpların en aza indirgenmeye çalışıldığı yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda Rusya ile yapılan savaşlardaki mağlubiyet, özellikle 93 Harbi sonrası büyük toprak kayıpları, Osmanlı Devleti'ni son derece zor duruma sokmuştur. 93 Harbi sonrasında Rusya, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusu azaltmak için mezalime başlamış ve Müslümanların bulunduğu yerleri yakıp yıkmış, insanları göçe mecbur etmiştir. Arkasında mal ve mülklerini bırakıp canlarını kurtarmak isteyenler, Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Karadeniz sahillerinde Osmanlı topraklarına doğru yola çıkan bu göçmen kitlesiyle hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti, daha savaşın tahribatını onarmadan bir de göçmen meselesiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Göçmenlerin iskânı hem göçmenler açısından hem de Osmanlı Devleti açısından siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik değişikliklere ve problemlere neden olmuştur.

93 Harbi sonrası muhacirler Karadeniz sahillerinden İstanbul'a buradan da çeşitli vilayetlere iskân edilmek üzere gönderilmiştir. Gerek İstanbul'a

³⁹⁸ İpek, *Rumeli'den Osmanlı'ya*, s. 337.

yakınlığı gerekse de daha az masraflı olmasından dolayı Hudâvendiğâr vilayeti Kafkas göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildiği vilayetlerden birisi haline gelmiştir. Hudâvendiğâr vilayetinde kurulan mahalli göçmen komisyonları tarafından göçmenlerin hem devlete yük olmamak hem de tarım arazilerini işleyerek geçimlerini sağlamaları amacıyla kaza ve köylere iskân olmalarına özen gösterilmiştir. Ancak verimli tarım arazisi yetersizliğinden dolayı tüm göçmenleri böyle arazilere yerleştiremeyen Osmanlı Devleti, bataklıkları kurutmuş, ormanlık alanlarda ve demiryolları çevresinde iskân için yeni yerler açmıştır. Böylelikle boş ve verimsiz halde olan alanlar tarım ekonomisine katılmıştır. Osmanlı Devleti göçmenlere sadece tarım arazisi konusunda değil nakil, iâşe-yevmiye ve barınma yardımlarında bulunmuş ve kendi kendine yetebilecek konuma gelene kadar iki yıl boyunca askerlik ve vergiden de muaf tutulmuştur. Ancak şu açık bir şekilde görülmektedir ki göçmenlerin kendi başlarına geçimlerini sağlayacak konuma gelmeleri epey bir zaman almıştır.

Göçler Osmanlı Devleti'nin yanı sıra göçmenler açısından da bir takım sonuçlara sebep olmuştur. Özellikle kendi memleketlerinde dağlık ve tepelerde yaşayan Kafkas halkları iskân yerlerini beğenmeyip terk ederek ormanlık alanlarda kendilerine yer açmışlardır. Diğer taraftan kendilerini farklı bir kültürün içinde bulan muhacirlerin, Osmanlı toplumuna uyum sağlaması kolay olmamıştır. Sonuç olarak devletlerin kalkıştığı savaşıardan en çok zarar gören şüphesiz göçmenler olmuştur. Memleketlerini terk edip, belki de arkalarında birilerini bırakarak, havasını toprağını bilmediği, insanların tanımadığı başka bir bölgeye yerleşmek son derece zor olmuştur. Ancak kendilerinin talep ettiği veya etmediği her konuda yardım eli uzatan ve kucak açan Osmanlı Devleti ve ahalisi sayesinde bu zor durumun üstesinden gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM), 517/1, 1/31.

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 69365, 67593, 800/84, 86931, 1021/80530, 1322/1312, 316/1312, 80084, 1312, 1315, 1354/1315, 1320, 62626.

BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 2/8.

BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 54, 73/120-2.

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 2/2743.

BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), 63/3666, 5618, 6610, 93/5556, 6714.

BOA, Dâhiliye Mektubi (DH.MKT), 1546/54, 281/65, 1388/77, 1534/10, 281/65, 196/95, 177/46, 209/39, 244/28, 79/42, 274/39, 187/2, 46/1324, 1474/8, 145/94, 1/94, 100.

BOA, Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR), 468/25, 468/18.

BOA, Meclis-i Vâlâ (MV), 70, 112, 1/53, 68/55, 60/27, 73/55, 72/78.

Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y. PRK.HH), 2/4.

Yıldız Mütenevvi Mâruzât (Y.MTV), 89/116, 16/28.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 1/57.

Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Zıraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ) 1/40.

Salnameler

Hudâvendiğâr Vilâyet Salnamesi 1305 (1889)

Hudâvendiğâr Vilâyet Salnamesi 1303 (1902)

Kitap, Makale ve Tezler

- ACAR, D. Şefika. *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 148341)
- ALLEN, W. E.D, MURATOFF, Paul. *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Kısa Tarihi*, Ankara: Genel Kurmay Yayınları, 1966.
- ARDA, Erhan.“Göç” , *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, Alfa Aktüel Yayınları, 2003.ARMAĞAN, A. Latif. *Osmanlı Devleti'ne Konar-Göçerler*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ASAN, Hakan. “Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, (2016), s. 43.
- AYDIN, Mustafa. *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- BADDELEY, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul: Kayman Yayınları, 1995.
- BAYSUN, Cavit. Cevdet Paşa Tezâkir 1-12, Layiha 11' inci Tezkire, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953, s. 94.
- BİCE, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- BİLGE, M. Sadık. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.
- BOZKUŞ, Mehmet Ali, YAZAR, Hakan. *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, İstanbul, Kitapevi Yayınları, 2017.
- BUDAK, Mustafa. Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, *Yeni Türkiye Yayınları Kafkaslar Özel Sayısı IV*, (2015), ss. 15-54.

- ÇELEBİ, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, C. 2, 2008.
- ÇELİK, Gülfettin. “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan Dergisi*, S. 6, İstanbul, (1999) s. 99.
- ÇELİK, Gülfettin. *Osmanlı Türkiye’sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara*, Türk Dünyası Semineri Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1996.
- ÇELİK, Mehmet Furkan. “Türkiye’de Kafkasya İle İlgili Yapılan Dil ve Kültür Konulu Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildirileri Kocaeli (26-27 Nisan 2012)*, *Bildiriler*, s. 231.
- DEMİREL, Muammer. “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, (2009), s. 335.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitapevi, 2017.
- EREN, Ahmet Cevat. *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966.
- ERKAN, Süleyman. *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Doktora Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 26289).
- ERKAN, Süleyman. *XIX. Yüz Yıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ERSOY, Ruhi. “Kafkasya’nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S.
- FEDAKAR, Cengiz, *Anapa Kalesi: Karadeniz’in Kuzeyinde Son Osmanlı İstihkâmı*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,

- Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 71961).
- GÖKÇE, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.
- GÜNEŞ, Mehmet. “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran (2014), s.430.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- HINZ, Walter, İslam’da Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. V, (1989), s. 30.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- İPEK, Nedim. *Rumeli’den Anadolu’ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722).
- İPEK, Nedim. “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 9, Sayı 17, (2014), ss. 15
- İmkander Derneği, *Kafkasya’daki Rus İşgali ve Kafkasya’nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor*, www.imkander.org.tr, (Erişim: 20. 05. 2019), s. 6.
- İVECAN, Raif. *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 214790).
- KALAYCI, İsa ve KIZILKAYA, Oktay. “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20. Yıl Özel Sayısı), C. 9, S. 18, (2012), s. 562.
- KALENDER, Nükhet Eltut. “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”, *ICANAS (International Congress Of Aian Nort*

- African Studies) Türkiye Bildirileri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara: 2007.
- KANTARCI, Hakan. *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006
- KAPLANOĞLU, Raif, KAPLANOĞLU, Ozan. *Bursa'nın Göç Tarihi*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul: 2010.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlı'ların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. Önsöz-XVI.
- KOCACIK, Faruk. "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul (1980), s. 158.
- KOÇ, Yunus. "İskân", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 650-651.
- KOÇAK. Yüksel, TERZİ. Elvan, "Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri", *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. III, S.3, (2012), s. 169.
- KUMAŞ, Nursal. "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde İskân edilen Göçmenlere Osmanlı Devleti Tarafından Yapılan Yardımlar (1878-1900)", *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 8, (2016), ss. 213-239.
- KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- KURAT, Yuluğ Tekin. "1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı 103, (1962), ss. 560-570.
- LEE, Everett S. *A Theory Of Migration, Demography*, Sayı 3, No 1.
- MİROĞLU, İsmet. Mahmud Celâleddin Paşa Mir'ât-i Hakikat, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.

- ORAT, Julide Akyüz, ARSLAN, Nebahat ve TANRIVERDİ, Mustafa. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011
- ÖZCAN, Y. Ziya. “İç Göçün Nedenleri ve Verileri ile İlgili Bazı Sorunlar”, *Türkiye’de İç Göç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı Bildirileri*, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran 1997, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- ÖZÇELİK, Tarık, Basiret Gazetesine Göre Doksan Üç Harbi’nde İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877-1878), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 25790).
- PARLATIR, İsmail ve öte., “Göç”, *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1998
- SARAY, Mehmet. *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998
- SARICAOĞLU, Mehmet. *İskân-ı Muhacirîn İ’âne Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- SAYDAM, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- ŞAHİN, Enis, “Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikası”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (2015), s. 471.
- ŞEN, Mustafa. “Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuçları Kapsamında İncelenmesi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, (2014), s. 241.
- TAŞÇI, Faruk. “Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç”, *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. X, Sayı 4, (2009), s. 187.
- TAVKUL, Ufuk. “Linguistik ve Genetik Yapı etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkasya Özel Sayı, (Temmuz-Aralık 2015), s. 46.

- TAVKUL, Ufuk. “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (2000), s. 101
- TAVKUL, Ufuk. “İslamiyet’in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, C. 7, S. 25, (1998), ss. 9-10
- TEKİR, Osman. “Kuzey Kafkasya’da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları”, *Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2 S. 3, (2016), ss. 24-25.
- TÜRKYILMAZ, Ahmet. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Ankara, Başbakanlık Aile Kurumu Yayını, 1998,
- TEPEKAYA, Muzaffer. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, (2006), ss. 463-480.
- UZER, Hatice. *93 Harbi ve İnegöl’e gelen Kafkas Göçmenleri, Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. II, Ed. Doğan Yavaş, Sezai Sevim, İnegöl Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2017.
- YANAR, Savaş. *Türk-Rus ilişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- YEŞİL, M. Murat. “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, Sayı 5, (2017), s. 2682.
- YILMAZ, Mehmet. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacir-i İskân Politikası*, Osmanlı, C. 4. Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- YILMAZ, Salih ve YAKŞI Abdullah. “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri”, *Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 6 Sayı 17, (2016), s. 16.

GİRİŞ

GÖÇÜN TANIMI VE KAFKASYA COĞRAFYASI

Göçün Tanımı

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç; geçmişte yaşamış insan topluluklarının neredeyse tamamı siyasi, sosyal, ekonomik gibi çeşitli sebeplerle bulundukları bölgeden başka bir bölgeye ya göçe zorlanmış ya da göç etmek zorunda kaldıkları için göç kavramı ile tanışmışlardır. Bu denli eski olan göç kavramı zaman içinde gelişip değişmiş ve çeşitli anlamlar kazanmıştır.

Göç kavramı; “ekonomik, toplumsal veya siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak tanımlanmaktadır.”¹ Bir başka tanıma göre ise; göç kavramı “İnsanların, sürekli yerleşmek üzere bir ülkeden veya bölgeden diğer bir ülke veya bölgeye gitmesi”² olarak tanımlanmaktadır.

Karpat’a göre göç, “asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere harekettir.”³ Lee, göçü “kalıcı ya da yarı kalıcı yer değiştirmeler olarak tanımlamıştır.”⁴ Özcan göçü, “insanların yaşadıkları yeri terk edip devamlı olarak yaşayacakları başka bir yere gitmeleri” şeklinde tanımlamıştır.⁵ Başka bir tanıma göre ise, “belirli zaman ve mekânda bireylerin ve sosyal grupların, kısa veya daimi olarak bir mekân veya sosyo-kültürel alana yerleşmeleridir.”⁶

Göç sosyolojiden coğrafyaya, tarihten edebiyata kadar çeşitli bilim dallarının ilgi alanına girmiş ve tanımı yapılmıştır. Sonuç olarak bu tanımlarda

¹ İsmail Parlatır ve öte., “Göç”, *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1998. s. 302.

² Erhan Arda (Editör), “Göç”, *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul, 2003, s. 275.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları 2010, s. 71.

⁴ Everett S. Lee, *A Theory Of Migration, Demography*, Sayı 3, No 1, s. 16.

⁵ Y. Ziya Özcan, “İç Göçün Nedenleri ve Verileri ile İlgili Bazı Sorunlar, *Türkiye’de İç Göç*”, *Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı*, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran 1997, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 80.

⁶ Ahmet Türkyılmaz, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Ankara, Başbakanlık Aile Kurumu Yayını, 1998, s. 25.

göç; bir mekândan başka bir mekâna bireysel ya da toplu olarak yer değiştirme olarak ortak bir noktada tanımı yapılmıştır.

Göçün Nedenleri ve Türleri

Göçleri iç ve dış göçler olmak üzere iki ana başlıkta toplamak mümkündür. İç göçler de kendi içerisinde “mevsimlik göçler, sürekli göçler, emek göçleri ve zorunlu-gönüllü göçler” diye ayrılabilir. Dış göçler ise, “beyin göçleri, işçi göçleri ve mübadele göçleri” diye adlandırılmaktadır.⁷ Araştırmamıza konu olan göç türünü zorunlu göçler kapsamında değerlendirebiliriz. Zira Osmanlıların Kafkasları kaybetmesiyle bölgenin Müslüman ahalisi zorunlu olarak yaşadıkları yurtlarını terk edip tebaası olan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır.

Kafkas halkının yaşamış olduğu bu göç ne ilk ne de sonudur. İnsanoğlu tarihi boyunca birçok nedenle yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Göçün e tek bir sebebi ne de tek bir nedeni vardır. Göçlerin oluşmasında siyasi, sosyal, ekonomik, güvenlik ve doğa olayları gibi birçok etken rol oynamıştır. Ancak bazı nedenler daha baskın olabilir. Örneğin Kemal Karpat’a göre göçün ana nedeni ekonomik olarak görülmektedir. Nüfus oranı arttıkça besin üretimi de artmadığı için insanlar ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. İnsanlar besin ihtiyaçlarını karşılayacak daha verimli başka yerlere göçe zorlanmakta ve bir göçler zinciri meydana getirmektedirler. Şüphesiz ki göçün ekonomik nedenleri tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Eski tarihi göçlerin ana nedeni, iklimde meydana gelen geçici veya sürekli değişim ve kullanma sonunda toprakların insan ve hayvan besisini yeterli miktarda üretememesi sonucunda açlığın baş göstermesidir.⁸

İnsanların ülkelerini terk etmelerinin nedeni sadece ekonomik sorunlardan dolayı değil kültürel, siyasi, ülke içindeki iç savaş, iç çatışma vb. konularda ekonomik nedenler kadar etkilemiş ve bu durum göç hareketlerine neden olmuştur. Göçün sebepleri arasında kişilerin kendini güvenlik altında

⁷ Yüksel Koçak ve Elvan Terzi, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, s.3, 2012, S. 169.

⁸ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze*, s. 75.

hissetmemeleri hususu da yer almaktadır. Bir bölgede kişilerin güvenliği tehdit altındaysa ve kişiler kendilerini koruyacak durumda değil ise mecburen göçe yöneleceklerdir.⁹ Kafkasya bölgesinden Anadolu'nun dört bir yanına yerleştirilen Kafkas göçmenleri emniyet ve güvenlik sebebiyle göç etmek zorunda kalmışlardır.

Göçün nedenleri arasında sayılabilecek diğer bir etken ise, savaş, çatışma ortamı ve devletlerarası gerginliklerdir. Savaşlar Osmanlı coğrafyasında özellikle 17. yüzyıl sonlarında itibaren kitlesel boyutta göçlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devletinin yenilgisi ile sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yani 93 Harbi'nin ile birlikte Kafkasya bölgesinden kitlesel göç hareketi başlamıştır.¹⁰ Savaşın sebep olduğu yıkımla birlikte zorluklara dayanamayacağını veya değerlerini sürdüremeyeceğini düşünen insanlar çareyi savaş alanı dışına çekilmekte veya göç etmekte bulmuşlardır.¹¹

Savaş ile ilintili bir başka göç sebebi ise, savaş sırasında yaşanan insanlık dışı muamelelerle alakalıdır. Özellikle savaş esnasında veya sonrasında, bölgede bulunan ahaliye uygulanan baskı ve zulmün yanı sıra yapılan katliamlar göçün önemli sebeplerinden biridir.¹²

Göçe neden olan bir diğer etken ise tarımda yaşanan değişim ve dönüşümdür. Tarımda yaşanan teknolojik gelişmeler ve yöntemlerin yanı sıra tarımda makineleşme ile birlikte insan gücüne duyulan ihtiyaç azalmış için insanlar işsiz kalmış ve bulunduğu bölgeden göç etmiştir.¹³ Ayrıca, ebeveynlerin çocuklarına iyi bir eğitim imkânı verebilmek istemeleri, bireylerin refah hayat yaşamak istemeleri, akrabalar arasındaki kan davaları, başlık parası sorunu ve insanların dini ve kültürel değerlerin değiştirmeye zorlanması sosyal boyutta göçün sebeplerindendir.

⁹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 7.

¹⁰ Faruk Taşcı, "Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç", *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. 10, S. 4, Yıl 2009, s. 187.

¹¹ Nedim İpek, "Kaynakların Dilinde Göç Kavramı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 9, S. 17, Güz 2014, s. 15.

¹² Taşcı, *Bir Sosyal Politika*, s. 187.

¹³ Mustafa Şen, "Türkiye'de İç Göçlerin Neden ve Sonuçları Kapsamında İncelenmesi", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2014/1, s. 241.

Kafkasya'nın Coğrafi Durumu

Kafkasya Adı

Kafkas kelimesi “Kaf’ın Dağı” anlamına gelmekte olup Farsça “Kahkah” kelimesinden türemiştir. Yunanlıların, Bölgenin tarifi için kullandıkları “Caucasus” isminin kökeni Latince “Kaukasos”tur ve etimolojik olarak “buzla kaplı parlaklığıyla göz kamaştıran” anlamına gelen Farsça “Kraukasis”ten türemiştir. Türkçe “Kafkas” ve Rusça “Kavkaz” kelimeleri de aynı kökten türemiştir.¹⁴ Eski Yunan yazarlarından olan Aiskhylos M.Ö 490 tarihinde Zevk ve Eğlence adlı romanında Kavkasos deyimini kullanmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise Ahmet Cevdet Paşa Paris Barış Konferansı için hazırladığı raporda Cebel-i Kafkas deyimini kullanmıştır.¹⁵ Layihasında Kafkaslardan şöyle bahsetmiştir; “*Cebel-i Kaskas Karadeniz’de vâki’ Anapa kal’asında bed’ ile şimal-i garbdan cenub-ı garbe doğru mümted ve bahr-ı Hazar sahilinde bulunan Baku kal’asına müntehi olan cibal-i müteselsileden ibarettir ki bir ucundan öbür ucuna dek iki yüz doksan saatlik mesafedir.*”¹⁶ Yine Rus İlimler Akademisi ve Coğrafya Cemiyeti ile resmi yayınları, Kafkasya adını ve sınırlarını, idari ve siyasi manada durmadan genişleterek Rus istilasına uygun davranmışlardır. Örneğin, 1878 Osmanlı-Rus Savaşından mağlup olan Osmanlı Devleti’nden savaş tazminatı yerine Anadolu topraklarından Kars, Ardahan (Oltu, Şenkaya ve Olur dahil), Batum (Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka dahil) sancakları (Elviye-i Selese/Üç Sancak) bölgelerini bile, (1878-1917 arasında), Tiflis’teki Namestnik idaresine bağlandığından, buraları Kafkasya’dan saymışlardır.¹⁷

¹⁴ Mehmet Furkan Çelik, “Türkiye’de Kafkasya İle İlgili Yapılan Dil ve Kültür Konulu Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslar arası Kafkasya Kongresi, Uluslar arası Kafkasya Kongresi Bildirileri Kocaeli (26-27 Nisan 2012), Bildiriler Kitabı*, Kocaeli 2012, s. 231.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellelerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. Önsöz-XVI.

¹⁶ Cavid Baysun, *Cevdet Paşa Tezâkir 1-12*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 1953, Layiha 11’ inci Tezkire, s. 94.

¹⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların*, s. Önsöz-XVI.

Coğrafi Yapısı

Kafkasya, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyinde yer almaktadır. Doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirleri yer almaktadır.¹⁸ Kafkasya coğrafi konum itibarıyla Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasına girmiş olan ve 5000 km uzunluğunda bulunan Akdeniz, Ege Denizi, Boğazlar ve Marmara Denizi, Karadeniz, Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin birleştiği bir noktadadır. Ayrıca Hazar Denizi aracılığıyla Doğu'ya ve Orta Asya'ya bağlanmış durumdadır.¹⁹ Rusya Federasyonunun Güneyinde yer alan Kafkasya, coğrafi olarak Avrupa toprağı sayılmaktadır. Kafkasya'da bulunan dağlar Kafkasya'yı Kafkas Ötesinden ayırarak Avrupa sınırını belirlemektedir.²⁰

Kafkasya, birbirine geçmiş çok sayıda vadiden oluşan dağlık bir alandan oluşmaktadır. “Bölge etrafında Kafkas sıradağlarının yer aldığı kuzeyde Don Ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma Ağzı hattından, Güneyde Aras Nehri ve Kars Platosu'na kadar uzanmaktadır.”²¹ Uzunluğu 1200 km'ye varan Kafkas Dağları, genel olarak, bölgeyi Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayırmaktadır.²² Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kafkasya'yı “Kuzey Kafkasya” olarak adlandırarak Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan “Güney Kafkasya” olarak ayırmak doğru değildir. Kaynaklarda Güney Kafkasya olarak adlandırılan yer Kafkas Ötesi olarak geçmektedir. Rusların bu bölgeye verdikleri “Zakavkaz” İngilizlerin verdikleri “Transcaucasus” Osmanlı ve

¹⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 14.

¹⁹ Ruhi Ersoy, “Kafkasya'nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15 (2018), s. 799.

²⁰ Ufuk Tavkul, “Linguistik ve Genetik Yapı etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, *Kafkasya Özel Sayı*, Temmuz-Aralık 2015, s. 46.

²¹ Demet Şefika Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004, Yüksek Öğretim Kuumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 148341), s. 7.

²² Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 14.

Arapların verdikleri “Mavera-i Kafkasya” adları Güney Kafkasya olarak değil, Kafkas Ötesi anlamında kullanılmıştır.²³

Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet bulunmaktadır. Bunlar Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’dan oluşmakta ve Nahçıvan Azerbaycan’a, Abhazya ve Acaristan Gürcistan’a ve Adıgey, Dağıstan, İnguşya, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya ve Çeçenistan Rusya Federasyonu’na bağlı olarak özerk bir yapıdadırlar. Ancak, fiziki olarak Kuzey Kafkasya’da yer alan, Abhazya Özerk Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi siyasi olarak, Gürcistan’a bağlıdır.²⁴

Esas itibariyle dağlık bir ülke olan Kafkasya’da yerleşim bölgeleri genellikle dağ ve tepelerden oluşmaktadır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi burada yaşayan insanların kendine has karakter ve kültür oluşmasını sağlamıştır. Askeri açıdan savunma imkânı sağlayan bu dağlar aynı zamanda bölgede hâkimiyetin sık değişmesine sebep olmuştur.²⁵

Etnik Yapısı

Kafkasya coğrafyasına hâkim olan dağlık yapı, tarih boyunca bölgenin siyasi ve etnik yapısının şekillenmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bunun sebebi ise yüksek dağlar ve derin vadilerle çevrili olmasından kaynaklıdır.²⁶

Etnik yapı ve çeşitlilik bakımından dünyanın önde gelen bölgelerden biri olan Kafkasya’da yaşayan grupları genel anlamda üçlü bir sınıflandırma ile verilmektedir. Bunlar:²⁷

- Türk Kökenli
- Hristiyanlar
- Müslüman olan Kafkaslar

²³ Ufuk Tavkul, *Linguistik ve Genetik*, ss. 45-46.

²⁴ Hakan Kantarcı, *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 27.

²⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, ss. 14-15.

²⁶ Savaş Yanar, *Türk-Rus ilişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 28.

²⁷ Kantarcı, *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, s. 38.

Kafkasya'nın Türk Kökenli olan etnik yapısı: Azeriler, Kalmuklar, Kumuklar, Kara papaklar, Kundurlar, Nogaylar ve Türkmenlerden Karaçay ve Balkarlar oluşmaktadır.²⁸

Kafkasya'nın Türk ve Müslüman Olmayan, Hristiyan etnik yapısı: Ermeniler, Abhazlar, , Assuriler, Gürcüler, Udinler oluşmaktadır.²⁹

Kafkasya'nın Türk olmayan Müslüman etnik yapısı: Acaralar, Lezgiler, Osetler, Çeçenler, Kabardaylar, Abazalar, Tatlışlar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Dargınlar, Laklar, Rutullar, Agullar, Sokurlar, Tabarasanlar oluşturmaktadır.

Yerli milletlerin büyük çoğunluğu Azeri, Çeçen, Gürcü ve Ermenilerden oluşmaktadır. Kafkasya'nın en eski halkları Gürcü ve Çeçenlerdir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da eski zamanlardan beri yaşayan etnik gruplarda vardır. Bu etnik gruba Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstandaki diğer gruplar dâhildir.³⁰

Kafkasya'nın asıl yerlileri yüksek tepelerdeki dağlık alanlarda ve insanlarla iletişimin daha az olduğu bölgelerde yaşarken, Kafkasya'ya sonradan gelen Türkler ve İranlılar ise ekseriyetle güney ve kuzeydeki dağların eteklerinde yaşamışlardır. Nüfus bakımından az olan topluluklar ise ulaşılması güç, savunulması kolay bölge olan Orta Kafkasya'da yaşamışlardır.³¹

Dil Yapısı

En eski yerleşim yerlerinden sayılan Kafkasya bölgesi çok çeşitli etnik yapıyı bir arada barındırdığı için dilin kullanımı açısından heterojen bir yapıya sahiptir.³² Bu konuda bilgileri olan Yunan coğrafyacı Timosthenes Kafkasya bölgesinde neredeyse 300 dilin konuşulduğunu iddia etmektedir.³³ Arap coğrafyacılar ise Kafkasya'ya Cebelü'l El sine (Diller Dağı) adını vermişlerdir.³⁴ Çok sayıda kendine özgü dil ve kültürün bir arada yaşandığı

²⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 18.

²⁹ Yanar, *Türk-Rus İlişkileri*, s. 29.

³⁰ Yanar, *Türk-Rus İlişkileri*, s. 30.

³¹ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 18.

³² Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği*, s. 19.

³³ Osman Tekir, "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları", *Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2 S. 3, 2016, ss. 24-25.

³⁴ *Kafkasya'daki Rus İşgali ve Kafkasya'nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor*, s. 6. <https://www.imkander.org.tr/resim/file/2013/kafkasya.pdf> (Erişim: 20. 05. 2019)

Kafkasya bölgesinde dağın bir yamacında yaşayan insanların yaşantısı ile diğer yamacında yaşayan insanların yaşantısı birbirinden çok farklıydı. Netice olarak Kafkasya sadece “Dillerin Dağı” olarak değil, aynı zamanda “Kültürlerin Dağı” olarak da anılmaktadır.³⁵ Kafkasya’da konuşulan diller şu şekilde tasnif edebiliriz:³⁶

Kafkas Dilleri

Abhaz-Adige Dilleri (Batı Kafkasya’da): Abhaz Abaza, Şapşığ, Bjeduğ, Jane, Besleney, Abzeh, Hatkoy, Temirgoy (Kemirguey), Natuhay, Kabardey halkları tarafından konuşulur.

Çeçen-Lezgi Dilleri (Doğu Kafkaslar’da): Çeçen-İnguş, Lezgi, Avar, Lak, Dargı, Tabasaran, Rutul, Tsahur, Agul halkları tarafından konuşulur.

II. Türk Dilleri

Karaçay-Malkar (Orta Kafkaslar’da)

Kamuk (Dagistan’da)

III. İran Dilleri

Oset (Orta Kafkaslar’da)

Tat (Dagistan’da)

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Abhaz diliyle ilgili olarak “sanki saksagan kuşu dili gibidir, gayet zeki tabiatlı, akıllı, kıvrak ve taklitçi adam gerektir ki Abaza kavmiyle sohbet ede” der.³⁷ Buda Kafkas dillerinin ne kadar gelişmiş ve karmaşık bir yapıda olduğunu gösterir.

Kafkas dilleri dışında bölgede kullanılan diğer diller, tarih boyunca bölgeye yapılan akınlar sonrasında oluşmuştur Yerel dilleri olarak kabul edilen Kafkas dilleri yaklaşık olarak altı milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu diller içerisinde Gürcüce daha yaygın kullanıldığı için kendine has yazı ve edebiyatı oluşmuştur.³⁸

³⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 19.

³⁶ Çelik, *Türkiye’de Kafkasya*, s. 232.

³⁷ Yücel Dağlı ve Seyit Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Cilt 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 133.

³⁸ Acar, *Kafkasya’nın Güvenliği*, s. 20.

Sovyet Rusya'daki Türk ve Müslüman kökenli olan insanlar için 1935 yılında resmi alfabe olarak Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Ancak günümüzde birçok Türk ve Müslüman grup hem Türkçe yazılmış Latin alfabesini isterken, hem de Türkiye Türkçesini öğrenmeye çalışmışlardır. Etnik bilincin gücü sayesinde Kafkasya'da Rusça ikinci bir dil olarak büyük bir kitle tarafından konuşuluyor olsa da yerel dillerini konuşmayı sürdürmüşlerdir.³⁹

Din Yapısı

Kafkasya'da dil ve kültür ve etnik yapının çeşitlilik gösterdiği gibi dini inançları da çok çeşitlilik göstermektedir. Şamanist Pagan inançlarının yanı sıra çok fazla kişi tarafından benimsenen semavî dinler Kafkasya halklarının sosyal kültürel yaşamları üzerinde etkili olarak günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁰ Kafkasya bölgesinin ilk semavi dini Hristiyanlıktır. Gürcü ve Ermeniler IV yüzyılda, Abhazlar VI. Yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmiştir. Osetler de önemli oranda Hristiyan nüfusa sahip bir bölge halkıdır. Hristiyanlığın bölgede yayılmasında Bizans İmparatorluğunun etkisi olmuştur.⁴¹ Hristiyanlık gibi İslamiyet de bölgede çok etkili olmuştur. Bölgenin İslamlaşması VIII. yüzyılda başlamış XVII. yüzyılda da devam etmiş ve halen de sürmektedir. Bu kapsamda Azerilerin bir kısmı Sünni iken, çoğunluğu Şii'dir. Kuzey Kafkasyalıların ekseriyeti de Müslümandır. Genelde Kuzey Kafkasya'da, İslami duygular ve adetler doğuda daha güçlü olup, batıya doğru bu bağlılık azalmaktadır.⁴² Bölge halkının %55,9'u Müslüman, %43,6'sı Hristiyan ve %0,4'ü ise Musevi'dir

Günümüzde ise Kafkasya bölgesinde Hristiyanlık ve İslamiyet'in hâkim olduğunu görüyoruz. Din unsuru bölgeye hâkim olmak isteyen güçler tarafından bir araç olarak kullanılmıştır.

Kuzey Kafkasya'da, tarikat olarak Nakşilik ve Kadirilik benimsenmiştir.⁴³ Nakşibendî tarikatını Çeçen-Dağıstan bölgesinde yayan İmam Mansur

³⁹ Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde*, s. 34.

⁴⁰ Ufuk Tavkul, Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (128), 2000, s. 101.

⁴¹ Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği*, s. 21.

⁴² Kantarcı, *Kıskaktaki Bölge*, ss. 46-47.

⁴³ Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde*, s. 36.

Uşurma'nın vaazları hızlı bir başarı elde etmiş ve Dağıstan halkı onun birlik çağrısına koşmuşlardır. Kafkasya tarihinde önemli yer tutan Nakşibendî tarikatını disiplininin kuvvetli olması, riayet ve tarikatın oluşturduğu sıkı hiyerarşi sayesinde Kafkasyalıların 1824'ten 1859'a kadar süren Rus istilasına karşı mücadele vermelerini sağlamıştır. Kadiri tarikatı ise, Kafkasya'da Nakşibendî tarikatından çok daha sonra 19. yüzyıl ortalarına doğru, Nakşibendîler tarafından yönetilen Dağıstanlıların Rusya'ya karşı verdikleri mücadelenin mağlubiyetle sonuçlanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bu tarikatı Kafkasya'da yayılmasını sağlayan kişi Kamuklu Kunta Hacı'dır. Bu tarikat daha çok Çeçenistan ve Dağıstan'da Rus baskısının daha şiddetli olduğu bölgelerde direniş göstererek başarı elde etmiştir.⁴⁴

Kafkasya özgürlük ve direniş mücadelesinde din faktörünün etkili olduğunu gören Rusya, din adamlarına karşı temkinli davranmıştır. Böylece dini hüviyete sahip olan kişilerin sosyo-ekonomik ve manevi otoritelerini engelleyerek ortadan kaldırmıştır. Rusya'ya göre inanç ve şariat, Kafkasya'da Rus işgaline karşı mücadeleyi kuvvetlendirerek direniş göstermelerinde etkili olan çok kuvvetli bir faktördü.⁴⁵

Rusya'nın Kafkasya'yı işgaline karşı büyük bir direniş gösteren Şeyh Şamil, Kafkas halkları arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak ortak düşmana karşı birlik ve beraberlik içerisinde dağlı halkı birleştiren ve bölgesel gelenek ve kültür ile desteklenen “*Müridizm*” hareketini İslamiyet çevresinde kurmuş ve bu çerçevede hareket etmiştir.⁴⁶

İslamiyet Batı Kafkasya'da aristokrasinin zayıflayarak sınıfsal farklılıkların ortadan kalkmasına ve sosyal tabakalar arasında eşitlik düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirerek Kafkas halkları arasında birlik ve dayanışmanın oluşturulmasına vesile olmuştur.⁴⁷

⁴⁴ Ufuk Tavkul, “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, C. 7, S. 25, 1998, ss. 9-10

⁴⁵ Tavkul, *İslamiyetin XIX. Yüzyılda*, ss. 5-6.

⁴⁶ Kantarcı, *Kıskaçtaki Bölge*, s. 47.

⁴⁷ Tavkul, *İslamiyetin XIX. Yüzyılda*, s. 10.

1. BÖLÜM

KAFKASYA’NIN TARİHİ VE HÂKİMİYET MÜCADELESİ

1.1. Kafkasya’nın Tarihçesi

Tarih boyunca Kafkasya bölgesi üzerinde devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesi hiç eksilmemiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti ve Rusya’nın kuruluşundan çok evvel başlayan ve Kafkasya’yı uzun müddet etkisi altında tutan akınlar kuzeydoğudan yapılmıştır. Özellikle Hazar Denizi’nin doğusundan gelen milletlerin etkisi daha büyük olmuştur. Arilerle, Turan kavimlerinin yaptığı bu akınlar iki grup halinde olmuştur. IV. asra kadar devam eden birinci grubu Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler teşkil eder. IV. asırda son bulan bu Hint-Avrupa grubu akınlarından sonra, aynı asırda başlayan Türk ve Moğol akınları asırlarca aralıklı olarak devam etmiştir.⁴⁹

1.2. Rusya’nın Kafkasya Politikası

Kafkasya bölgesini Rusya için önemli kılan unsurlardan biri bu bölgenin Karadeniz, Hazar ve Azak Denizi arasında Asya ve Avrupa kıtaları için geçiş noktası olmasındandır.⁵⁰ Rusya’nın Kafkasya’daki amaçlarından biri Hazar Denizini iç deniz haline getirerek Kafkasya bölgesinde tam anlamıyla hâkimiyet sağlamaktır. Bu anlamda Kafkasya, Rusya açısından güneye doğru ilerlemek ve Orta Asya’da hâkimiyet kurabilmenin dayanak noktasıydı.⁵¹ Ayrıca, Kafkasya Orta Doğu yolu üzerinde bulunması yönüyle de Rusya için önemliydi.⁵²

Rusya’nın doğu, kuzey ve batı sınırları zor iklim şartları ile çevrilidir. Bundan dolayıdır ki, Rusya güney sınırını genişleterek bir güvenlik çemberi oluşturmak ve sıcak denizlere inmek istemiştir. Bilindiği gibi Rusya, büyük bir dünya gücü olmaya başladığı yıllardan beri sıcak denizlere inme hayalini üç

⁴⁸ Saydam, *Kırım, Kafkasya*, s. 25.

⁴⁹ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1979, s. 11.

⁵⁰ Gökçe, *Kafkasya*, s. 10.

⁵¹ Julide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan ve Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars, 2011, Kafkas Üniversitesi Yayınları, s. 7.

⁵² Yanar, *Türk-Rus*, s. 56.

yoldan gerçekleştirmek istemiştir. Bunlardan birincisi, Balkanlar yoluyla İstanbul ve Boğazlar bölgesine inerek Ege Denizi ve Akdeniz’e açılan kıyılara hâkim olmak, ikincisi Kafkasları bir hareket üssü olarak kullanıp Doğu Anadolu’yu ele geçirerek İskenderun Körfezi’ne ve dolayısıyla Akdeniz’e inmek ve üçüncüsü yine Kafkasları hareket üssü olarak kullanıp İran üzerinden Hint Okyanusu’na kadar ulaşmaktır.⁵³

Rusya’nın Karadeniz kıyısında küçük bir çıkış noktasının bulunması sebebiyle, Kafkasya’da etnik Rus nüfusunun çoğunlukta olduğu Krasnodar, Rostov ve Stavropol bölgelerinden istikrarlı yapının korunması Rusya’nın menfaatleri için önem taşımaktaydı. Kafkasya’da meydana gelebilecek olası bir savaşta Rusya’nın bu çıkış noktasını kaybetmesi durumunda Karadeniz-Boğazlar, Akdeniz-Süveyş kanalı yolu ile sıcak denizlere inme ihtimali ortadan kalkacaktı. Ancak Rusya Kafkasya’yı ve Karadeniz’e çıkış noktasını elinde tutması ona büyük kolaylıklar ve imkân sağlayacaktır.⁵⁴

1.3. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası ve Hâkimiyeti

Kafkasya bölgesi konumu itibarıyla Osmanlı Devleti ile aynı coğrafyanın uzantısı olmasından dolayı bir bütün olarak görülmektedir. Anadolu ve Kafkasya bölgesi için “Küçük Asya ve Ön Asya” tanımları bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kafkasya Bölgesinin Osmanlı Devleti’ne olan yakınlığı Osmanlının demografik, kültürel ve siyasi gelişimlerini etkilemiş ve belirlemiştir. Doğu Anadolu bölgesinin savunma ve güvenliğinin sağlanması, Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki Türk ve Müslüman ülkelerle arasındaki ilişkilerinin geliştirilmesi gibi sebepler Osmanlı Devleti’nin Kafkas politikasının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ile olan ilk münasebeti XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra olmuştur. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından Trabzon ve çevresinin fethedilmesi ve Karadeniz’e tek başına hâkim devlet olma fikri Osmanlı Devleti’nin Kafkasya politikasında önemli rol oynamaktadır.⁵⁵ Yeni başkent olan İstanbul ve Boğazların güvenliğinin sağlanması, savaş sırasında harap olan İstanbul’un

⁵³ Yanar, *Türk-Rus*, s. 56.

⁵⁴ Yanar, *Türk-Rus*, s. 58.

⁵⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 6.

inşası, imar ve iaşesi için Karadeniz bölgesinin kaynakları üzerinde siyasi ve ekonomik kontrolün sağlanmasını hedefliyordu. Fatih Sultan Mehmed, İran ve Türkistan'dan gelen kervan yollarının denize çıkış noktası olan Trabzon ve çevresini, Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları ile Kırım'ı Osmanlı Devleti topraklarına katarak, Karadeniz'i Osmanlı gölü haline getirmiştir.⁵⁶

Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti doğrultusunda Kafkasya bölgesinde ilk fethedilen yer Abhazya'dır. Daha sonra Kırım'ın 1430 yılında bağımsız olmasından sonra başa geçen Hacı Giray Han'ın ölümünden sonra işgale açık hale gelen Kırım üzerine Fatih Sultan Mehmed Mayıs 1475 tarihinde Osmanlı donanmasını gönderdi. Bölgeye gönderilen Gedik Ahmet Paşa komutasındaki ordu 5 Haziran 1475'tarihinde Kefe'yi, sonra Azak'ı ve Aralık 1475'te de Menkübü fethetmiştir. Kırım'ın tahtına çıkan Mengli Giray Han Fatih Sultan Mehmed'e tâbi olmasıyla birlikte Kırım Hanlığı hukuken bağlanmış oldu. Böylece Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Kırım, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarına doğru ilerleyip genişlemesi için önemli bir kilit noktadır.⁵⁷

Fatih Sultan Mehmed hâkimiyeti sırasında Kefe, Taman, Kuban ve Anapa gibi yerleri de hâkimiyeti altına almıştır. Taman ve Azak kazaları sonrasında Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.⁵⁸ Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed zamanında ele geçirdiği bölgeler Kafkas politikası açısından önemli birer adımdır.

Trabzon Sancağı'nın başında bulunan Yavuz Sultan Selim daha şehzadeligi sırasında Anadolu'dan gaza dileyen gönüllüleri de yanına alıp Gürcistan'a akınlar (1508) yaparak fetihlerde bulunmuştur.⁵⁹ Safevîler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde siyasi hâkimiyet ve nüfuz girişimleri elde etmek için bölgedeki halkı propagandaya teşvik etmesinden dolayı Yavuz Sultan Selim, 20 Mart 1514 tarihinde Çaldıran Seferi'ne çıktı. Yavuz Sultan Selim bu sefer sırasında 6 Eylül 1514 tarihinde Tebriz'i ele geçirmiştir. Ancak

⁵⁶ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005. s. 33.

⁵⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 36.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas*, ss. 65-81.

⁵⁹ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas*, ss. 83-85.

Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra Gürcistan tekrardan Safevilerin eline geçmiştir.⁶⁰ Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise seleflerinin başarılarını 1533-36 tarihleri arasında yaptığı İrakeyn Seferi ile devam ettirmiştir. Bu sefer ile İran kontrol altına alınarak ve Kars platosu da ele geçirilmiştir. Bu dönemde Kafkasya'nın geri kalan kısmı Safevîlerin toprakları içerisindeydi.⁶¹ Daha sonra ikinci İran seferi esnasında Osmanlı Devleti, Gürcistan'a doğru ilerleyerek etkilerini bu bölgelere yaymışlardır. 1578 tarihinde Osmanlılar belki de ilk defa çok iyi düşünülp planlanmış askeri harekâtla Kafkaslara egemen olma politikalarını ortaya koymuşlardır. Bu harekâtla Şirvan ve Gürcistan'da genişleyerek Hazar kıyılarına kadar ulaşılmıştır. Revan, Tebriz, Gence ve Karabağ da hâkimiyet altına alınmıştır.⁶² 1588 tarihinde ise Şirvan Osmanlı topraklarına katılmıştır. Acara yöresi de merkezi Ahıska olarak belirlenmiş ve Çıldır Eyaleti'ne bağlamıştır. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz ile Hazar denizi arasında kalan tüm Kafkasya bölgesi Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.⁶³ O ana kadar Kafkasya bölgesi için Osmanlı Devleti ile İran arasında mücadele yaşanmıştı ancak bundan sonra bu mücadeleye Rusya da dâhil olacaktır.

1.4. Kafkasya'daki Hâkimiyet Mücadelesi

Tarih boyunca Kafkasya bölgesi üzerinde devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesi hiç eksilmemiştir.⁶⁴ Osmanlı Devleti ve Rusya'nın kuruluşundan çok evvel başlayan ve Kafkasya'yı uzun müddet etkisi altında tutan akınlar kuzeydoğudan yapılmıştır. Özellikle Hazar Denizi'nin doğusundan gelen milletlerin etkisi daha büyük olmuştur. Arilerle, Turan kavimlerinin yaptığı bu akınlar iki grup halinde olmuştur. IV. asra kadar devam eden birinci grubu Sarmatlar, Alanlar, Gotlar ve İskitler teşkil eder. IV. asırda son bulan bu Hint-Avrupa grubu akınlarından sonra, aynı asırda başlayan Türk ve Moğol akınları

⁶⁰ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 39.

⁶¹ Enis Şahin, "Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, 71/2015, s. 471.

⁶² Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 41.

⁶³ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 7-8.

⁶⁴ Saydam, *Kırım, Kafkasya*. 25.

asırlarca aralıklı olarak devam etmiştir.⁶⁵ Moğol akınları ise, Osmanlıların Kafkasya'ya nüfuz edişine kadar aralıklarla bölgeyi etkisi altına almıştır.

Kafkasya bölgesine Rusların gelişi M.S 914 yılına kadar uzanmaktadır. Dinyeper ırmağı ağzından yola çıkan Verangian kolu Don ve Volga ırmaklarını geçerek Hazar'a kadar inmişlerdir. Tekrardan bu tarihten üç yıl sonra başka bir Verangian kolu İran bölgesini ele geçirmiş ve Araplardan da Arran'ın başkenti olan Berdaa şehrini ele geçirmişlerdir.⁶⁶ Ruslar, 943-944 yıllarında Kuban nehrini üzerinde Kuzey Kafkasya'ya, sonrasında da Hazar Denizi'ne ulaşmışlar⁶⁷ ve 964 yılında Güney Kafkasya'ya doğru ilerleyen Ruslar, As, Osetler ve Çerkeslerle karşılaşarak onları mağlup etmişlerdir. Ancak daha sonra Doğu Avrupa'yı ele geçiren Peçenek, Uz ve Kumanlar gibi Türk kavimleri Rusları kuzeye doğru çekilmeye mecbur etmişlerdir.⁶⁸ Cengiz Han'ın orduları Güney Rusya'ya saldırdı ve Avrupa'da Karpatlar'a kadar devam edip Volga nehri üzerinde Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Altın Orda Devleti Kazan, Astrahan ve Rus hanlıklarından oluşmaktadır.⁶⁹ Daha sonra XV. yüzyılın ikinci yarısında III. İvan Rus birliğini Moskova Büyük Knezliği etrafında toplamak ve Altın Orda Hanlığı'na karşı bağımsızlığını kazanmak için mücadeleye başlamıştır. Altın Orda'nın Moskova Knezliği'ni tehdidi ve Osmanlı Devleti'nin eline geçen Kırım'ı tekrar almak istemesi Osmanlı Devleti ile Moskova Knezliği'ni birbirine yakınlaştırmıştır. Altın Orda Devleti'nin giderek zayıflaması üzerine Ruslar, 1480 yılında Altın Orda hâkimiyetinde kurtulmuştur. 1487 tarihinde de Ruslar, Kazan şehrini işgal etmiştir. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği siyasi dengeleri değiştirebilecek bir güce ulaşmıştır.⁷⁰ Bundan sonra

⁶⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul, 1979, s. 11.

⁶⁶ Berdaa şehri daha sonraları Karabağ adını almıştır. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayman Yayınları (3. Baskı), İstanbul, 1995, ss. 35-36.

⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 23.

⁶⁸ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkuşbu Yayınları, (2005), İstanbul, s. 25.

⁶⁹ Yanar, *Türk-Rus*, s. 38.

⁷⁰ Yanar, *Türk-Rus*, s. 38.

Rusya, Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalacaktır.

Kazan Hanlığı'nın zaptı Osmanlı açısından bir yankı uyandırmamıştır. Ancak Rusların Astrahan'ı alarak Terek boyuna kadar gelmesi ve Türkistan'dan gelen hacılara Astrahan yolunu kapatması Osmanlı başkentinde Rus emelleri hakkında endişelere neden olmuş ve 1569'da Ejderhan Seferi adıyla bilinen ilk Rus-Türk çatışması meydana gelmiştir.⁷¹ Osmanlı Devleti, Ejderhan Seferi ile Don ile Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapılacaktır ve bunun arasında bir kanal açılarak bu iki nehir birleştirilecekti.⁷² Ancak Osmanlı Devleti'nin çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı bu sefer yapılamamıştır. Tüm bunlardan sonra I. Petro'ya kadar ufak tefek gelişmelerin dışında önemli bir hadise olmamıştır. Bu safhada Kazaklar, Terek nehrinin kuzey, Kuban nehrinin doğu sahillerine ve Kuma kıyılarına hâkim köyler olacak şekilde yerleştirilmiştir. Uzun yıllar Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında savaşıyan Osmanlı ve İran ordularının zayıf düşmesi ve bunu fırsat bilen Rusya I. Petro'dan sonra saldırılarını sistemli bir şekilde başlatmıştır.⁷³

Yıllar süren Osmanlı-İran mücadelesinin bıraktığı tahribattan yararlanmak isteyen I. Petro, Rusya'yı dünya çapında önemli bir konuma getirmek için girişimlerde bulunmak istemiştir. Emellerini gerçekleştirmek için İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile az nüfuslu ülkeleri ele geçirmek arzusundadır. Buralar alındıktan sonra diğer hedefleri gerçekleştirmek mümkün hale gelecektir.⁷⁴

Kazan ve Astrahan Hanlıklarını yıkarak Azak'a inen Ruslar Kuzey Kafkasya'nın Merkezi olan Kabartay'a doğru ilerleyerek akınlar düzenlemiş ancak 1556-1666 tarihleri arasında Kafkasya'ya girememişlerdi. Ruslar, I. Petro devrine kadar Kırım Hanlığı'na vergi de vermekteydiler. Ruslar 1683 Viyana Bozgunu'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan Kutsal

⁷¹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s. 31.

⁷² Halil İnalcık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s. 567.

⁷³ Yanar, *Türk-Rus*, s. 40.

⁷⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 31.

İttifak'a girerek güçlenmelerini takiben 1700 yılındaki İstanbul Anlaşması ile Azak'ı alarak Kafkasya'yı kuzeyden çevirmiş oldu. Azak Denizi'ne indikten sonra Kuban vadisine doğru yöneldiler. Ancak 1711'de Prut'ta yenilerek Azak bölgesini kaybettiler ve 1712 de imzalanan Prut Anlaşması ile Osmanlı Devleti Gürcistan ve Dağıstan'ın bağımsızlığı kabul etti ve Hazar Denizi'nin kuzey sahilleri de Ruslara bırakıldı.⁷⁵

Rusya'nın Kafkasya'ya doğrudan ilk inişi 1720 yıllarına denk gelmektedir. Bu tarihte İran ile anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey kesimlerini ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Rusların bu ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti de Gürcistan hareketini genişleterek Gence, Kumandaş, Hamedan, Revan ve Tebriz'i ele geçirmiştir. Bunun üzerine Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1724 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması ile bu yerler iki devlet arasında paylaştırılmıştır. Bu antlaşmayla Rusya'nın bölgedeki varlığının da meşrulaştığını görmekteyiz.⁷⁶

Daha sonra Osmanlı Devleti Eylül 1724 yılında Revan⁷⁷'i almış ve Nahçıvan'da teslim olmuştur. Ağustos 1725'te Lori, Eylül ayında da Gence alınmıştır. Rusların İran topraklarına yaptığı işgale karşı başlayan bu hareket daha sonrasında İran'ın birliğini sağlamasıyla Osmanlı-İran savaşına dönüşmüştür. Bu esnada Avusturya ile birleşen Ruslar Osmanlı Devleti'ne saldırmış ve yapılan savaşlardan sonra 1739'ta imzalanan Belgrad Antlaşması'yla barış sağlanmıştır. Bu antlaşmayla Kabartaylar Osmanlı ve Rusya arasında sınır olacaktır.⁷⁸ Yine bu antlaşmayla Ruslara Karadeniz'de ticaret yapma yasağı getirilmiştir.⁷⁹ Her ne kadar bu yasak getirilmiş olsa da Rusya amaçlarını gerçekleştirmek için Karadeniz'e inmiştir ve Kuzey Kafkasya'nın Kabartay bölgesini işgal etmiştir. Böylelikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı başlamış oldu. Bu savaş Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıdır.

⁷⁵ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, 1. Baskı, s. 31.

⁷⁶ Yanar, *Türk-Rus*, ss. 40-41.

⁷⁷ Revan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Raif İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 21490).

⁷⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 39.

⁷⁹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 32.

Çünkü bu savaşla ilk kez tek bir devlete karşı yaptığı mücadelede yenilmiş olacaktı. Rusya'nın üstün gelmesiyle savaşta yenilen Osmanlı Devleti, Rusya ile 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmayla Kırım bağımsız oluyor, Kafkasya bölgesinde bulunan Küçük ve Büyük Kabartaylar Ruslara, Bağdadçık, Şehriban ve Kutais Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu.⁸⁰ Kırım'ın bağımsız olmasından sonra Osmanlı Devleti Kafkasya bölgesinde takip ettiği politikanın yetersiz ve hatalı olduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti bu bölgenin halkıyla daha az ilgilenmiş ve iyi bir politika yürütememiştir. Bu sebepten dolayı bu bölgede mevcut olan manevi ve hukuki bağı daha kuvvetlendirmek amacıyla Ferah Ali Paşa'yı Soğucak muhafızlığına tayin etmiştir.⁸¹

1.4.1. Ferah Ali Paşanın Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri

1781 tarihinde Soğucak muhafızlığına tayin edilen Ferah Ali Paşa'nın bölgedeki ilk faaliyetlerinden birisi Taman ve Kırım'dan Kafkasya'ya gelen göçmenleri yerleştirmeye başlamasıdır. Bu yerleştirme işlemini yaparken de aslen onlardan biri olan Tamanlı Serdengeçti Ağası Mehmet Ağa'dan yardım istemiştir ve Mehmet Ağa dağınık bir şekilde olan yirmi kadar göçmen hanesini Soğucak'a yerleştirmiştir.⁸²

Ferah Ali Paşa kabilelerin beylerini Soğucak'ta toplayarak onlarla bir toplantı yapmaya karar vermiştir. Ancak kabilelerle işbirliği yapmak çok zordu, çünkü kabilelerin kendilerine has örf ve adetleri vardı bu yüzden Ferah Ali Paşa işi kolaylaştırmak ve kabilelerle ortak hareket edebilmek için bu kabileler arasında birinin kızını almak suretiyle akrabalık kurularak mümkün olabilirdi. Kabileler arasında hatırı sayılır bir konumda olan Sabsığ kabilesi beylerinden Hacı Hasan Ağa'nın kızına talip olmuştur. Hacı Hasan Ağa bir Osmanlı paşasına kız vererek memnuniyetini dile getirmiş ve düğün hazırlıklarına başlanmıştır. Ferah Ali Paşa bu düğün sırasında ve sonrasında İslam dinini yaymak ve halka Türk milletinin iyi idaresi ve İslam dininin faziletleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kabilelerin Osmanlı Devleti'ne

⁸⁰ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 43-44.

⁸¹ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 38-39.

⁸² Gökçe, *Kafkasya*, ss. 51-52.

bağlılıklarını ve desteklemesini istemiştir. Böylece kabilelerle sıkı bir bağ kurulmuş ve Şabsığ kabilesinin Osmanlı Devleti'ne sıkıca bağlanması sağlanmıştır. Diğer kabilelerinde Osmanlı Devleti'ne bağlanması için emrindeki askerlerin de aynı şekilde kabilelerin kızlarını alarak ilişkilerin kurulmasını emretmiştir. Böylece çoğu kabile Osmanlı Devleti'ne karşı sadık kalacağını ve destekleyeceği konusunda söz vermişlerdir.⁸³

Daha sonra bu bölgede halk arasında İslamiyet'i yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur. İslamiyet'in yayılmasında kabileler arasında kurulan akrabalık bağı büyük rol oynamıştır. Çünkü kızlarını ziyarete gelen misafirler İslam dinini merak etmiş ve ezanın okunuşu ilgilerini çekmiştir. Bu kabilelerin kızları aracılığıyla İslam dinini öğrenmişlerdir. Ferah Ali Paşa İstanbul'dan hocalar getirtmiş ve bu hocalar kabileler arasında İslamiyet'i yaymaya başlamıştır. Bu hocalar sayesinde Osmanlı Devleti kendi propagandasını yapma fırsatını bulmuş ve kabileler toplu şekilde İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet'in yayılmasıyla bölgedeki Osmanlı nüfuzu da artmaya başlamıştır.⁸⁴

Ferah Ali Paşa bir yandan İslam'ı yayarken diğer yandan da Soğucak'ın korunaklı hale gelmesi için tamire başlamıştır. Böylece Karadeniz'in doğusunda gemilerin barınması için Gelincik limanını ve Anapa Kalesi için Sinop'tan inşaat malzeme getirilerek tamir ve inşa edilmiştir. Bu kalede top ve cephane olmadığı için İstanbul'dan mühimmat getirilmiştir. Soğucak'da bulunan 100 askerin yeterli olmadığı için Sivas, Tokat, Amasya, Gerze ve Sinop'tan 10.000 nefer getirtilmiştir.⁸⁵ “Öküz diline” benzeyen üç taraftan denizle çevrili olan Anapa burnunda sağlam ve güvenli tabyaların yapılması ve buraya askerlerin yerleştirilmesiyle düşmana karşı büyük bir engel olunacaktı. Ferah Ali Paşa tarafından “*Anadolu'nun Kilidi*” olarak tabir ettiği Anapa Kalesi'ni inşa etmiştir.⁸⁶

⁸³ Gökçe, *Kafkasya*, s. 53-54.

⁸⁴ Gökçe, *Kafkasya*, ss.54-56.

⁸⁵ Gökçe, *Kafkasya*, s.56.

⁸⁶ Cengiz Fedakâr, *Anapa Kalesi: Karadeniz'in Kuzeyinde Son Osmanlı İstihkâmı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 71961). ss. 43-49.

Soğucak halkının yiyecek ihtiyacını karşılamak için halka buğday ekmeği yemelerini ikna ederek Samsun'dan 2500 kilo tohumluk buğday getirilmiştir. Soğucak etrafında ekilen bu buğdayla halkın ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sinop'tan getirilen inşaat malzemesiyle bir camii ve paşa konağı yapılmıştır.⁸⁷

1782 tarihine gelindiğinde büyük ve sağlam bir kale, askeri teçhizat ve paşa konağı yapımı temin edilmiş oluyordu.⁸⁸ Ferah Ali Paşa bu faaliyetleriyle Kafkasya'daki durum iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Ferah Ali Paşa Kafkasya'da bu faaliyetleri yaparken Rusya'da Kırım'ı ilhak etmek için hazırlanmaktaydı. 1778'den beri Kırım Hanlığı'nın başında olan ve Rus elçisinin istediklerini yerine getiren Şahin Giray 1781 tarihinde halkın kararıyla tahttan indirilmiş ve yerine Bahadır Giray tahta getirilmiştir. St. Petersburg'a kaçan Şahin Giray, Rus kuvvetleri ile Nisan 1782 tarihinde Kırım'a döndü ve Bahadır Giray'ı devirerek tekrar Kırım Hanı olarak tahta çıkmıştır. Rusların Kırım'a girmesinden dolayı Kuban Nehri kıyısında bulunan Ferah Ali Paşa savaş hazırlıklarına başlamış ve Kethüda Hasan Efendi'yi Taman'ı işgal etmesi için göndermiş ve bunun üzerine Şahin Giray bu işgalin Kırım'ın topraklarına müdahale olarak gördüğünü bildirmiş ve Rusların Taman'ı işgal etmesine izin vermiştir. Rusya 9 Temmuz 1783 tarihinde Kırım, Kuban ve Taman'ın Rusya tarafından ilhak edildiğini ilan etmiştir.⁸⁹ Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesi ve Ferah Ali Paşadan sonra gelen valilerin liyakatsizliği sebebiyle Rusya Kafkasya bölgesine iyice yaklaşmıştır.⁹⁰ Kırım'ın ilhakından sonra yeni bir Osmanlı-Rus harbinin başlama ihtimalide ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti Kırım'ı Rusya'dan geri almak için Fransa'dan yardım talebinde bulundu. Bu esnada İngiltere ile savaşmakta olan Fransa yardımı cevap veremeyecek haldeydi. Ayrıca Fransa olası Osmanlı-Rus savaşında Avusturya'nın Rusya'yı destekleyeceğini Osmanlı Devleti'ne

⁸⁷ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 56-57.

⁸⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 51-58.

⁸⁹ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.140.

⁹⁰ Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 26289). s. 11.

bildirmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti, iki büyük devlete karşı savaştığında bu ülkenin yok olma tehlikesiyle karşılaşması demektir. Bu yüzden Rusya ile 8 Ocak 1784 tarihinde “*Kırım Senedi*” denilen üç maddelik antlaşmayı imzalayarak Kırım’ın Rusya tarafından ilhakını kabul ettiğini onayladı. Bu antlaşmayla; Soğucak kalesi tamamen Osmanlı’nın toprağı olarak kalacak, Kuban Nehri iki ülke arasında hudut kabul edilecek ve Kuban ile Karadeniz arasındaki bütün Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti’ne bırakılacaktır.⁹¹

1.4.2. Kafkas Halkının İstiklal Mücadelesi ve Müridizm Hareketi

Kafkas halkları özgür yaşamaya alıştıklarından kimsenin emri altına girmemişlerdir. Gürcistan’ın mücadelesinde Kafkasyalı halkın üzerinde büyük rolü olan İmam Mansur büyük etkisi vardır. İmam Mansur Kafkas halkına vaazlar vererek onları Ruslara karşı mücadele etmeleri konusunda teşvikte bulunuyordu. Kafkas halkının İmam Mansur’un etrafında toplanması Rusları endişelendirmekteydi. İmam Mansur, Rusya’ya karşı Kafkas halkını toplamış bütün Kafkas halkının birlikte hareket etmesi sağlamıştır.⁹² İmam Mansur’un başlattığı *müridizm* hareketi ile ulaşmak istediğı hedef⁹³ Kuzey Kafkasya halkı ile birleşip Ruslara karşı ortak bir mücadele vermektir.

Bu hareket ulusal ve dini olup amacı Kafkasya halkının bağımsızlığını ve özgürlüğünü sağlamaktır.

İmam Mansur’un Kafkas halkları mücadeleye teşvik ettiğini öğrenen Ruslar, 1785 tarihinde Albay Piyer komutasında bir buçuk alay piyade, bir süvari alayı ve topçudan oluşan bir müfrezeyle bölgede keşif yapmak için göndermişlerdir. Bu kuvvet Sunja vadisine kadar ilerleyip Aldı köyünü işgal etmişlerdir. Bunun üzerine İmam Mansur, elindeki 15.000 kişi ile taarruza başlamıştı. Böylece Ruslar, Maniç gölüne kadar geri çekilmek zorunda

⁹¹ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 141

⁹² Gökçe, Kafkasya, s. 121. İmam Mansur’un asıl adı Uşurma’dır. 1722 yılında Çeçenistan’ın Alda köyünde doğmuştur. Orta halli bir ailenin oğludur. Kendisinin daha önce çobanlık yaptığı bilinmektedir. Yüksek tahsilli olmamasına rağmen ahlakı ve düzgün karakteriyle Dağıstanlı halk onu çok sevmiştir. Her taraftan halk onu görmeye gidiyorlardı. Osmanlı Devleti de İmam Mansur hakkında bilgi toplamak için Gazi oğlu Mehmet Ağa’yı Ferah Ali Paşanın yanına gönderilmiştir. Hatta Anadolu’dan birçok kimsede onu görmeye gitmiştir.

⁹³ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 39.

kalmışlardır. Osmanlı Devleti ilk başta İmam Mansur'un Kafkasya'daki Çerkesleri Osmanlı Devleti'ne itaat etmekten vazgeçireceğini sandığı için onun bu başarılarına şüphe ile bakmıştır. Bu yüzden Osmanlı Devleti İmam Mansur'un faaliyetlerini yakından takip ediyordu.⁹⁴ Dağınık ve düzensiz hareket eden İmam Mansur ve Kafkas halklarının başarısının ardında, Ruslara karşı duydukları nefret ve düşmanlık duygusu yatıyordu.

1.4.3. 1792 Osmanlı-Rus Savaşı

Çariçe II. Katerina, 1787 tarihinde Kırım'a 50-60.000 askeri kuvvet sevk etmiş ve ardından Avusturya İmparatoru II. Joseph ile Osmanlı Devleti'ne karşı Rus-Avusturya ittifak antlaşmasını imzalamışlardır. Böylece iki hükümdar Kırım'ı işgal etmeye başlamışlardır.⁹⁵ 1787 tarihinde Osmanlı-Rus savaşı başlayınca Osmanlı Devleti İmam Mansur'u ve diğer hanları Ruslara karşı savaşa teşvik etti. Kendilerinden sayı ve mühimmat açısından üstün olan Rus kuvvetlerine karşı başarı ile mücadele verdiler. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu savaşa plan ve programlı hazırlanmayışı zaferi engellemiştir.⁹⁶ Bu savaşta Anapa Kalesi 22 Haziran 1791 tarihinde Rus kuvvetlerine teslim olmuştur. Bu sırada İmam Mansur esir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İmam Mansur'u ısrarla istemesine karşın 13 Nisan 1794 tarihinde şehit edilmiştir. Bu savaş sonrasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 9 Ocak 1792 tarihinde Yaş Antlaşması imzalanmıştır.⁹⁷ Bu antlaşmaya göre Kırım ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğunu Osmanlı Devleti tekrar onaylayacaktır. Tiflis'e Osmanlı Devleti akınlarda bulunmayacak ve yapılması durumunda da bunu durdurmakla sorumlu olacaktır. En Önemlisi de Kafkas kabileleri Rusya'ya akınlar yapmaları önlenecek eğer yaparlarsa da Osmanlı Devleti bu zararı karşılayacaktır.⁹⁸

⁹⁴ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 121-122.

⁹⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti*, s. 151.

⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 39.

⁹⁷ Bilge, *Osmanlı Devleti*, ss.151-157.

⁹⁸ Gökçe, *Kafkasya*, s. 171.

1.4.4. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

Rusya'nın, Kafkasya bölgesine yerleşmesi 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı ile olmuştur.⁹⁹ Bu savaşın çıkmasında sebep olan olayların başında Yunan isyanı gelmektedir.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti milliyetçilik akımlarından çok fazla etkilenmiştir. Milliyetçilik akımı sonucunda 1804 tarihinde bağımsızlık amacıyla Sırlar Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişti. Sonrasında 1820 Tepedenli Ali İsyanı ve 1821 tarihinde de Mora Rumlarının isyanları Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşürmüştü. Tüm bunları fırsat bilen Rusya, Osmanlı Devleti'ni daha da zorlayarak 17 Mart 1826 tarihinde Bâbüâli'ye verdiği notada Sırlara özerklik tanınmasını ve Eflak-Boğdan'a ayrıcalık verilmesini istiyordu.¹⁰¹ Baskılar sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya ile 7 Ekim 1826 yılında sekiz maddeden oluşan Akkerman Muahedesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmayla Rusya savaşa kalkışmadan amacına ulaşmış oluyordu.¹⁰² Böylece Eflak-Boğdan beyleri Rusların yönetimine geçiyor. Sırbistan özerk oluyor ve Rus gemileri Osmanlı sularında rahatça ticaret yapma hakkı kazanıyordu.¹⁰³ Rusya'nın Osmanlı denizlerine kadar inmesi demek İstanbul Boğazı'nın her an işgal edilmesi demekti. Savaş öncesinde Rusya tarafından Navarin'de Osmanlı donanması yakılmış ve Osmanlı donanması yok olmuştur. Buna karşılık Rus filosu 16 kalyon, 6 fırkateyn ve 7 korvet donanmasıyla Karadeniz'e egemen bir konumdaydı. Osmanlı Devleti'nin şark hududundaki kara kuvvetleri toplamda Karsta 11.000, Erzurum'da 15.000 ila 20.000 kişiydi. Şark kısmındaki diğer askerleri de bu sayıya katacak olursak toplam Osmanlı kuvveti 30.000 ila 35.000 kişiydi. Buna karşılık Rusların ise Kafkaslarda 49.000 kişilik askeri kuvveti vardı.¹⁰⁴

Rus birlikleri Mayıs 1828 tarihinde Kafkasya cephesinde saldırıya geçtiler. Rusya'nın ilk planı Çoruh Nehri'nden Kuban Nehri'ne kadar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Batı Kafkasya bölgesini ele geçirmektir.

⁹⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 11.

¹⁰⁰ Gökçe, *Kafkasya*, s. 224.

¹⁰¹ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 35.

¹⁰² Gökçe, *Kafkasya*, s. 225.

¹⁰³ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 35.

¹⁰⁴ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 205.

Osmanlı Devleti Yeniçeri Ocağını ilga ettiği için Rusya kuvvetleri karşısında istenilen mukavemet gösterilememiştir. Amiral Greig komutasındaki Rus filosu 6 Mayıs 1828'de Anapa Kalesi'ni kuşattı. Anapa Muhafızı Şatıroğlu Osman Paşa bu kalenin savunulması için Babiâli'den büyük toplar ve askeri kuvvet gönderilmesini istemiştir. Ancak beklenen yardımın gelmemesi ve kabile beylerinin geri çekilmesi yüzünden 17 Haziran 1828 tarihinde Anapa Kalesi Rusların eline geçmiştir.¹⁰⁵ Anapa Kalesi Osmanlı Devleti'ne Kafkasya sıradağları üzerindeki kabileler üzerinde hâkimiyet kurma olanağı veriyordu. Ferah Ali Paşa zamanından beri Osmanlı Devleti'ne büyük askeri faaliyetler sağlamış bir şehir ve Türk'ün Kafkasya'daki meşhur bir limanıydı. Hatta Osmanlı Devleti'nin doğu Karadeniz'deki egemenliği Anapa Kalesi ile sağlanmıştı.¹⁰⁶ Anapa Kalesi'nin elden çıkmasıyla Osmanlı Devleti, Kafkas politikasını yerinde yürütme olanağını sonsuza dek kaybetmiş oldu.¹⁰⁷

Ruslar Anapa Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Faş Kalesi'ni de ele geçirmek için faaliyetlere başlamışlardı. Ruslar, Gürcülerle birleşip sınıra 15. 000 asker yığmışlar ve 22 Haziran 1828 tarihinde Faş Kalesi'ne saldıracaklarını bildirmişlerdi. 27 Haziran 1828 tarihinde Ruslar Faş Kalesi'ni işgal etmişlerdir. Kalenin teslim edilmesinin sebeplerden biri Batum ayânı olan Arslan Bey'in Faş Kalesi'ni para karşılığında Ruslara teslim ettiği ve bu yüzden de Arslan Bey'in idam edildiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁸ Faş Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Rusya böylece Kırım ile Azak denizi ve Transkafkasya arasındaki deniz hattını da elde etmiş oluyordu.¹⁰⁹ Bundan sonra Rusya 23 Haziran'da Kars'ı, 27 Haziran'da da Erzurum'u işgal etmiştir. 14 Eylül 1829 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın 4. Maddesine göre belirlenen doğu sınırı, Gürcistan, İmeretya, Gürya ve Kuban Nehri'nin azgından olan Sank Nikola dâhil Bütün Karadeniz sahili Rusların topraklarına dâhil edilmiştir. Rusya ise Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum'u

¹⁰⁵ Bilge, *Osmanlı Devleti*, ss. 190-191.

¹⁰⁶ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 230-231.

¹⁰⁷ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 220.

¹⁰⁸ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, ss. 220-221.

¹⁰⁹ W. E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Kısa Tarihi*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1966 s. 30.

Osmanlı Devleti'ne bırakacaktır.¹¹⁰ Sonuç olarak Osmanlı Devleti 1828-1829 Rus Savaşı ile doğuda büyük kayıplar yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin doğuda bir güven ve kuvvet kaynağı olan Kafkasya bölgesindeki egemenliğini önemli ölçüde kaybetmiştir.¹¹¹

İstanbul'a doğru ilerleyişine devam eden Ruslar, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanını fırsat bilerek Boğaza inmişler ve geri çekilmeden önce Osmanlı Devleti'ni antlaşmaya zorlamışlardır. Sonuçta Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Temmuz 1833 tarihinde Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yardımlaşmaya dayanmaktadır. Böylece herhangi bir savaş çıkması durumunda Boğazlar sadece Rusya'ya açık kalacak diğer devletlerin geçişine izin verilmeyecekti. Sekiz yıl sonra İngiltere'nin devreye girmesiyle Hünkâr İskelesi Antlaşması geçersiz sayılıp onun yerine 1840 yılında Londra Mukavelenamesi imzalandı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, başka devletlerin koruması altında varlığını devam ettirir duruma gelmiştir.¹¹²

Rusya savaş bahanesi aramaktaydı ve buna sebep olarak Osmanlı ülkesinde yaşayan Ortodoksların himayesinin tamamen kendisine bırakılmasını istiyordu. Ancak Osmanlı Devleti bunu kabul etmedi. Bunu bahane eden Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Rusya ilk olarak Eflak-Boğdan'ı, daha önceki konumlarının değiştirilemeyeceği vaadiyle, işgale başladı. Romen prensleri Osmanlı Devleti'ne vergi vermeyecek ve İstanbul ile ilişkileri kesilecekti. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere Çanakkale Boğazı'na donanma göndermişti. Rusların Balkanlar ve Kafkaslardaki işgal faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti savaş hazırlıklarına başladı. 30 Kasım 1853 tarihinde Osmanlı donanmasının Sinop'ta yakılması üzerine Fransa ve İngiltere Ruslara karşı savaş açtı. Karşısında Osmanlı Devleti dışında başka devleti almak istemeyen Rusya geri çekilmek durumunda kalmıştır. Fransa, İngiltere ve Osmanlı donanmaları Sivastopol'ü işgal etmeye başladılar. Sivastopol ve Kırım Osmanlı Devleti ve diğer devletler nezdinde çok önemliydi çünkü Osmanlı

¹¹⁰ Aydın, *Üç Büyük Gücün*, s. 229.

¹¹¹ Gökçe, *Kafkasya*, ss. 144-145.

¹¹² Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, ss. 37-38.

Devleti için Boğazların, İngiltere için Hint Denizi yolunun ve Fransa içinde Akdeniz ticaretinin güvenliğini sağlanması için Kırım'ın alınması gerekmekteydi. Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile birlikte savaşta galip geldi. Bu savaş sonrasında 30 Mart 1856 yılında Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma gereğince Islahat Fermanı'yla Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan halka müdahalesi önlenmiş olacaktır. Karadeniz bütün devletlere açık hale getirilecektir.¹¹³ Karadeniz'in tarafsız olması Rusya'yı memnun etmemiştir çünkü çıkarlarına ters düşmektedir. Bundan sonra Rusya Balkan bölgesinde yaşayan Ortodokslar karşısında zedelenen itibarını toplamak için Panslavizm hareketine başlayacaktır.¹¹⁴

1.4.5. Kafkas Halklarının Rusya'ya karşı Mücadelesi

Rusya Kafkasya bölgesini fiilen ele geçirerek egemenliğini acımasız bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Kafkasya halkı ise Osmanlı Devleti'nden yardım alamamalarına rağmen İmam Mansur'un yolundan giderek ve Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine girişeceklerdir. Rusya ilk olarak faaliyetlerine Kafkas halkını bölmekle başladı. Kafkasya'da bulunan zengin ve mülk sahibi kişileri kendi tarafına çekerek bu kişiler aracılığıyla Kafkas halkları üzerinde otoritesini kurmaya çalışmıştır.¹¹⁵ Kafkas halklarını mücadeleye teşvik eden İmam Mansur'dan sonra bu kez *Müridizm* hareketinin başında İmam Gazi Muhammed vardı. Dağıstan halkı tarafından İmam olarak tanınan Gazi Muhammed Ruslara karşı mücadele için ilk konuşmasını Gimri köyünde yapmıştır. Bu konuşmada herkesi mücadeleye çağırması ve mücadeleye katılmak istemeyenleri cezalandırmıştır. Daha sonra topladığı kuvvetle Çeçenistan'daki Rus kuvvetlerine saldırılar düzenlediler ve ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kalelerini kuşattılar. Bu durum karşısında Rusya kuvvetli bir ordu ile hareketi geçip Çeçenistan'da çok fazla insanı katlederek Gazi Muhammed üzerine yürüdü ve çetin geçen savaş sonrasında Gazi Muhammed şehit oldu.

¹¹³ Orat, Arslan ve Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, ss. 39-40.

¹¹⁴ Salih Yılmaz, Abdullah Yakşı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, S. 17, Mayıs 2016, s. 16.

¹¹⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas*, s. 46.

Gazi Muhammed'de sonra imamlığa Hamzat Bey geçmiştir ancak pek bir faaliyet gösteremeden şehit olmuştur.¹¹⁶

Şeyh Şamil¹¹⁷ Hamzat Bey'in ölümünden sonra yeni imam seçildi ve Kafkasya'daki ilk faaliyeti Bulaç Han'ı öldürmek oldu. Daha sonra Hunzak'ın üzerine doğru yürüyerek Avaristan'ı ele geçirdi.¹¹⁸ I. Nikola Kafkasya'daki bu mücadeleyi bitirmek için ciddi önlemler alınması gerektiğini düşünüyordu. Şeyh Şamil'e Tiflis'teki imparator sarayına gelmesi için davet etti. Ancak Şeyh Şamil bu daveti reddetmiştir.¹¹⁹ I. Nikola tekrar mektup göndererek davet etmiştir. Şeyh Şamil Çar'ın egemenliğine girmeyeceğini şu sözlerle ifade etmiştir. *“Ben Kafkasya'nın hürriyeti için silaha sarılan Murahiplerin en hakiri Şamil, Tanrının himayesini çarlığın efendiliğine feda etmemeğe ahteden özü, sözü doğru bir Müslüman'ım. Bu davete asla icabet etmeyeceğimi şu mektubumla size bildiriyorum. Bu yüzden fani vücudumun parça parça kıyılacağını ve sırtımı verdiğim şu vatan topraklarında taş üstünde taş bırakılmayacağını bilsem bu kat'i kararımı asla değiştirmeyeceğim”* cevabını vermiştir.¹²⁰

1853 yılında Kırım Savaşı'nın çıkması İmam Şamil'de sadece Dağıstan ve Çeçenistan'ın değil tüm Kafkasya'nın özgürlüğe kavuşacağı ümidi doğmuştu.¹²¹ İmam Şamil 1853 tarihinde topladığı askeri kuvvetle Gürcistan'a doğru saldırıya geçmiş ancak olumsuz kış şartlarından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti Şeyh Şamil'den Rus kuvvetlerini meşgul etmesini istemiştir. Osmanlı Devleti ve Müttefikler bu bölgede etkili bir hareket yapılabileceğine inanmıyorlardı ve Kafkasya bölgesi fethedilse bile Ruslara karşı burayı muhafaza edilebileceğine inançları yoktu. Müttefiklerin

¹¹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 48.

¹¹⁷ Şeyh Şamil, 1797 yılında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğmuştur. Anne ve Babasının soyu Avarlara dayanmaktadır. Şamil'e doğduğunda dedesinin adı Ali verilmiştir. Çocukluğunda sürekli hastalandığından dolayı isim değiştirmenin faydalı olacağı düşüncesiyle Şamil adı verilmiştir. Ed. Mehmet Ali Bozkuş, Hakan Yazar, *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 90.

¹¹⁸ Budak, *Rusya'nın Kafkasya'da*, s. 23.

¹¹⁹ Saydam, *Kırım, Kafkas*, ss. 49-50.

¹²⁰ Budak, *Rusya'nın Kafkasya*, s. 25.

¹²¹ M. Murat Yeşil, “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2682.

Kafkasya'yı önemsememesi Kafkas halkını ve Şeyh Şamil'i şaşkınlığa uğratmıştır.¹²² Çember her geçen gün daralıyordu. Rus orduları sürekli ilerliyor ve dağları ele geçirmeye devam ediyorlardı. Argun Geçidi'ni ele geçiren Rus kuvvetleri 1858 tarihinde İmam Şamil'in kuvvetlerini bozguna uğrattı ve 1859 tarihinde de İmam Şamil'in ordu karargâhını ele geçirmişlerdir. Uzun mücadele sonrası daha fazla dayanamayan İmam Şamili destekleyen kabileler Rus kuvvetlerinin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Gunip Kalesi'ne çekilen İmam Şamil ise on iki silah arkadaşıyla Ruslara teslim oldu. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması, Kafkasya özgürlük mücadelesinin sonu olmuştur.¹²³ Rusya'nın yıllar süren mücadele sonrası sonunda Kafkasya bölgesini ele geçirmişti.

Bundan sonra Rusya ele geçirdiği Kafkasya'yı hazmedebilmek için yürüttüğü acımasız politikasıyla buradaki halkın ya Rus hâkimiyetine ya da dışarıya göç etmek zorunda kalmasına neden olmuştur.¹²⁴ Böylece Kafkas halklarının Anadolu ve Rumeli'ye doğru kitlesel göçü başlamış oldu.

1.4.6. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)

Rusya, Kırım Savaşı ile Kafkasya'da tam hâkimiyet sağlayamadığı için bu isteğini gerçekleştirmek için Paris Antlaşması'ndan sonra sesini yükseltmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu antlaşmanın ardından Islahat Fermanı ile bütün halka yenilikler getireceğini duyurmuştur. Bunun üzerine, Paris Antlaşması maddesi gereğince Hristiyan halkın bazı haklarının Avrupalı devletlerin garantisi altında olmasından dolayı, bunu fırsat bilen Rusya ve Fransa harekete geçerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Rusya ve Fransa gayrimüslim halkın rahatı için değil kendi çıkarları için bu halkı kullanıyordu. Eflak ve Boğdan'ın birleşerek Romanya'nın kurulması, Sırbistan'daki isyan ile buranın bağımsız olması için faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹²⁵

¹²² Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, ss. 58.59.

¹²³ Yeşil, *Batılı Kaynakların Penceresinden*, ss. 2682-2683.

¹²⁴ Saydam, *Kırım, Kafkasya*, s. 62.

¹²⁵ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.134-139.

Nihayet Rusya, Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere birer nota göndererek, Rusya'nın Karadeniz'deki haklarını yasaklayan karara artık bağlı kalmayacağını, Karadeniz'deki deniz gücü için getirilen sayı ve büyüklük kısıtlamasını kabul etmediğini ilan etti ve bu şartları görüşmek üzere 17 Ocak 1871 tarihinde Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya elçiliklerini Londra'da toplamıştı. Uzun tartışmalar sonrasında, Karadeniz'in tarafsız hale getirilerek hiçbir devletin tersane kurmaması ve donanma bulundurmaması şartı kaldırılmış, Boğazlar barış zamanında savaş gemilerine geçişi serbest olacak, Karadeniz bütün ticaret gemilerine açık olacaktır. Sonuç olarak Rusya bu şartların kabulüyle hükümlerlik haklarını tehdit eden şartlardan kurtulmuş oluyordu.¹²⁶

Rusya bundan sonra Panslavizm projesini hayata geçirmeye başlayacaktır. Bu proje doğrultusunda hareket eden Rusya, Balkanlardaki Slav halkın başına geçerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya başlamıştır.¹²⁷ Bu doğrultuda 1875 yılında Bosna-Hersek eyaletinde Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma meydana gelmiştir.¹²⁸ Osmanlı Devleti bu ayaklanmada Rusya'ya müdahale fırsatı tanımamak için isyancılara karşı yumuşak davranması, olayın giderek büyümesine neden olmuştur. Bunu, Ruslar tarafından teşvik edilen Bulgarların ayaklanması izledi. Osmanlı Devleti isyanları bastırmakla uğraştığı esnada bunu fırsat bilen Karadağ ve Sırbistan bağımsızlığını kazanmak için Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Bu savaş sonrasında Karadağ kısmi bir zafer elde etmişse de Sırbistan için mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan karmaşıklık görüşmek üzere 1876 yılının sonunda İstanbul'da Tersane konferansı toplanmıştır. Bu toplantı da Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yapacağı reformlar görüşülmüştür. Osmanlı Devleti bu toplantı öncesi, Avrupalı devletlerin Balkanlarda yaşanan olayları bahane ederek iç işlerine karışmalarını engellemek için Meşrutiyeti ilan ederek önlem almaya çalışmıştır. Fakat bu hamle Avrupalı devletlerin nezdinde pek etkili olmamış,

¹²⁶ Saray, *Türk-Rus*, S. 139-140.

¹²⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 18.

¹²⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı 103, Ankara 1962 s. 567.

Balkanlardaki reformlar konusunda ısrarcı olmuşlardır. Ancak Tersane Konferansı bir sonuca varılamadan dağılmıştır.¹²⁹

Rusya 19 Nisan 1877 tarihinde Avrupalı devletlere gönderdiği bir nota ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığını şu sözlerle açıklamıştır: “*Bab-ı Ali Avrupa'nın nasihatlerine saygı duymamıştır, Hristiyan halkın durumunun düzeltileceğine dair artık kendisine emniyet ve itimat gösterilemez. Balkanlardaki devamlı kargaşalık hali güvenliğini bozmuş ve Rusya'nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple Rusya, Avrupa tarafından da takdir edileceğine emin olunarak Bab-ı Ali'ye karşı harb açmıştır.*”¹³⁰

Osmanlı Devleti Rusya'nın savaş çıkaracağına dair emareler ortaya çıktığı zaman Tuna, Batum ve Erzurum sınırında Rusya'ya karşı 278.000 ordu kuvveti ve İstanbul ihtiyat kuvvetleriyle birlikte 298.000 civarındadır. Ancak bu kuvvetin içinde iyi askeri eğitim görmüş kişilerin sayısı 150.000 ulaşmadığı gibi silah altına alınabilecek kişiler 50-60 yaşına gelmiş ve askerliği unutmuş kimselerden oluşuyordu.¹³¹

Rumeli'de Cephesinde başkumandanlık görevine Çırpanlı Abdi Paşa, ordu kumandanlığına ise Ahmed Eyüp Paşa getirilmiştir. Anadolu Cephesi kumandanlığına Ahmed Muhtar Paşa, Batum Ordu kumandanlığına ise müşirlik rütbesi ile Ferik Hasan Tahsin Paşa getirilmiştir. Karadağ Fırkası kumandanlığına Ferik Süleyman Paşa, Ruscuk bölgesi kumandanlığına da Müşir Eşref Paşa getirilmiştir. Bu kumandanların içinde Abdi Paşa sakat ve ihtiyar, Tahsin ve Eşref Paşalar ise savaş tekniği açısından zayıftı. Ayrıca İstanbul'dan Tuna'ya ve Anadolu'ya gönderilen birlikler dağınık halde alay, fırka, kolordu düzenine uyulmadığı için nasıl hareket edecekleri belirsiz halde gidiyorlardı. Cephelere gönderilen askerlerin kaydı tutulmadığından asker miktarı, firar edenler ve ölenlerin sayısı kesin ve doğru olarak bilinmemektedir.¹³² Tuna Cephesi'ndeki hazırlıkların istenilen düzeyde olmaması üzerine Anadolu'daki hazırlıkların durumunu araştırmak üzere

¹²⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 19.

¹³⁰ Saray, *Türk-Rus*, s. 147.

¹³¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, ss. 294-295.

¹³² Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 296.

Erzurum Valisi İsmail Paşa ile Mabeyn Başkâtibi Said Paşa memurlar görevlendirmiştir.¹³³ Araştırma sonucunda edinilen bilgiye göre Erzurum'da dört tabur nizamiye ve redif, üç tabur mustahfız askeri, iki bölük kadar süvari, dört batarya top ve yüz yirmi kadar Çerkes atlısı mevcut idi. Kars'ta kırk iki tabur piyade ve bir alaydan fazla süvari vardı. Bayezid'da on iki tabur piyade, dört bölük muvazzaf askeri ve iki alay aşiret atlısı mevcut idi. Pasinler çevresinde de altı tabur seyyar birlik mevcut idi. Erzurum ve Bayezid tarafına ilave on beş tabur askeri birlik, cephane ve savaş mühimmatı istenilmiştir.¹³⁴

Donanmanın durumu ise Abdülaziz Han'ın çabasıyla oluşmuş yirmiden fazla zırhlı gemi ile o zaman Avrupa'da ikinci sırada deniz devleti konumundaydı. Bundan dolayı Rusya Osmanlı'nın donanma gücüne yetişemeyeceği için Hocabey gibi önemli limanlara mayın döşeyerek denizde Osmanlı Devleti'nin gücünü kırmaya çalışmıştır.¹³⁵

Ruslar Anadolu da Erzurum'u birinci hareket noktası olarak belirlemişler ve askeri kuvvetin büyük kısmını Erzurum'a sevk etmişlerdi. Bayezid ve Ardahan ikinci hareket noktası olarak belirlemişlerdir. Rus ordusu dört kola ayrılmıştır. Otuz bin asker General Loris Melikof kumandasında Gümrü'den Kars üzerine gönderilmiş. Sol kolu teşkil eden yirmi bin kişilik Revan kolu General Tergukasaf kumandanlığında Ezbahir'den Beyazid'a doğru gönderilmiş. Sağ kolu oluşturan on beş bin kişilik Ahalcık kolu da General Devel Kumandasında Ahılkelek'den Ardahan üzerine gönderilmiş. Yirmi bin kişilik ordu da General Oklobico kumandanlığından Batum üzerine gönderilmiştir. Rus Harb ordusu Grandük Mişel'in emri altında gözüke de aslında General Loris Melikof'un kumandanlığında bulunuyordu.¹³⁶

24 Haziran 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki ayrı cephede meydana gelmiştir.¹³⁷ Anadolu kumandanlığına tayin edilen Ahmet Muhtar Paşa ve arkadaşları Kars, Erzurum, Ardahan ve Batum'u Rus kuvvetlerine karşı savunmakla

¹³³ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 199.

¹³⁴ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 299.

¹³⁵ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 300.

¹³⁶ Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 333.

¹³⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

görevlendirilmişlerdir. Ruslar, Kars ve Erzurum'a saldırmışlar ve Kars'ı kuşatmışlardır.¹³⁸ Rus kuvvetleri ilk olarak Ardahan ve Bayezid'i ele geçirmişlerdir. Ahmet Muhtar Paşa Zivin'de Ruslara karşı başarı elde etmiş ve Rusları bir süreliğine de olsa durdurmayı başarmıştır. Ancak yeni saldırılara karşı koyamamıştır.¹³⁹ Ahmet Muhtar Paşa'nın Gedik ve Yahniler meydan savaşında başarılar kazanmış olsa da Rusların ilerleyişini durduramamıştır. Rus Kuvvetlerinin Alacadağ ve Deveboynu savaşlarında galip gelmeleri üstünlüğün kendi lehine olmasını sağlamıştır.¹⁴⁰

Tuna cephesinde ise Abdülkerim Nadir Paşa'nın umursamaz tavırlarından dolayı Rus kuvvetleri Tuna'yı geçmişler ve Balkanlarda Şipka Geçidi'ne kadar gelmişlerdir. Böylece Ruslar için Edirne ve İstanbul yolu açılmış oluyordu. Alelacele Plevne'ye gelen Osman Paşa burada tabyalar inşa ederek burayı bir kale haline getirip Rus kuvvetlerini direnişini kırmıştır. Osman Paşa'nın ordusunda yemek ve mühimmat kalmadığından 5-6 ay kadar kuşatmaya direnmiş ve Rus kuvvetini yarmaya çalışmıştır. Ancak zor şartlarda daha fazla dayanamayan Osman Paşa yaralanarak Ruslara esir düşmüştür. Ruslar Plevne'yi sonra Sofya, Niş, Vidin'i de ele geçirdikten sonra Edirne'ye yönelmişlerdir. Edirne'yi de ele geçiren Rus Kuvvetleri Yeşilköy'e ulaşmışlardır. Sonuç olarak Tuna Cephesi'nde Rusya galip gelmiştir.¹⁴¹

Sultan II. Abdülhamid, Çar'a bir telgraf çekerek barış istemek zorunda kalmıştır.¹⁴² 9 ay 7 gün süren Osmanlı-Rus savaşı 31 Ocak 1878 tarihinde imzalanan Edirne Mütarekesi ile son bulmuştur.¹⁴³ Bu mütarekede barış şartları görüşülmüş ve şartlar o kadar ağırdır ki 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'da Hariciye Nazırı Safvet Paşa bu antlaşmayı imzalarken gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın en ağır şartları şunlardı: Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsız olacak ve Karadağ'ın sınırları Adriyatik

¹³⁸ Saray, *Türk-Rus*, s. 156.

¹³⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

¹⁴⁰ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 23.

¹⁴¹ Nükhet Eltut Kalender, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları", *ICANAS (International Congress Of Aian Nort African Studies) Türkiye Bildirileri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, ss. 125-126.

¹⁴² Saray, *Türk-Rus*, s. 159. Telgrafın sureti için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, ss. 617-618.

¹⁴³ Kalender, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, s. 126.

Denizi'ne kadar uzanacaktır. Niş, Sırbistan'a bırakılacaktır. Romanya, Basarbya'yı Rusya'ya verecek bunun karşılığında Rusya'dan Dobruca'yı alacaktır. Bulgaristan ise Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak ancak vergi ödeyerek Prenslik haline gelecektir, sınırları ise Kuzeyde Tuna nehri, doğuda Karadeniz, Güneyde Ege denizi ve Batıda Arnavutluk'a kadar oluyordu. Bosna Hersek ise Avusturya ve Rusya'nın denetiminde Ermeni halkını da kapsayacak şekilde ıslahatlar yapacaktır. Rusya, Kars, Batum, Ardahan, Eleşkirt ve Bayezid'i ilhak edecek ayrıca 400 milyon ruble savaş tazminatı alacaktı.¹⁴⁴

Rusya'nın lehine şartlar içeren ancak diğer devletlerin aleyhine olan ve onların amaçlarına ters düşen bu antlaşma, İngiltere, Avusturya gibi devletlerce protesto edildi ve yeni bir savaşın çıkması yüksek bir ihtimaldi. Rusya, Avrupalı devletlerin karşısında yeni bir savaşı göze alamadığı için Ayastefanos Antlaşması'nın yerini tutacak yeni bir antlaşma olan Berlin Antlaşmasını 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşmanın şartlarına göre: Bulgaristan Ayastefanos'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne vergi veren bir prenslik haline dönüşüyordu. Prensi Bulgar halkı seçecek ve bu Prens büyük devletlerden olmayacaktı. Bulgaristan'dan ayrılan Doğu Rumeli Osmanlı Devleti'ne bağlı bir muhtar bir eyalet haline gelecek. Avusturya Bosna-Hersek'i işgal edebilecek ve Yenipazar'da askeri kuvvet bulundurabilecek. Sırbistan ve Karadağ bağımsız oluyor, Sırbistan Niş ve çevresini topraklarına katıyordu. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılıyor, Eleşkirt ve Bayezid Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu. Osmanlı Devleti Ermeni milleti için ıslahat yapacak ayrıca onları Kürt ve Çerkeslere karşı koruyacaktı. 400 milyon ruble olan savaş tazminatı 802 milyon Mark'a yükseltiliyordu.¹⁴⁵

Ayastefanos Antlaşması'yla Kafkasya'da yaşayan halka bulunduğu yerleri terk etmeleri için üç yıl süre tanınmıştı ancak imzalanan Berlin antlaşmasıyla bu süre uzatılmıştır. Rusya için bu süre bir anlam ifade etmiyor ve bu sürenin bitiminde Anadolu'ya göç etmeyenlerin Rusya'nın hâkimiyetinde kalacağını

¹⁴⁴ Saray, *Türk-Rus*, s. 160.

¹⁴⁵ Saray, *Türk-Rus*, s. 160.

belirtmiştir.¹⁴⁶ Bundan sonra Rusya Kafkasya’da hâkimiyetini güçlendirmek için buradaki halka siyasi, dini ve ekonomik baskılar uygulayacaktır.

¹⁴⁶ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 35.

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN MUHACİR İSKÂN POLİTİKASI

2.1. İskân politikası

İskân kelime anlamıyla yerleştirme ya da bir kurum tarafından yerleştirilmedir.¹⁴⁷ Geniş anlamda ise insanların bir toprak üzerinde sürekli ya da geçici olarak yerleşmeleridir.¹⁴⁸ Çok uluslu bir yapıdan oluşan bir toplumda merkezi idarenin gücü uyguladığı iskân politikası ile doğru orantılıdır.¹⁴⁹ Yani iskân politikasını ne kadar doğru yönetirse merkezi otoriteyi de o derece iyi yönetir. Bu sebeple Osmanlı Devleti kuruluştan başlayıp her dönemde iskân politikasına büyük önem vermiş ve yerleştirmelerini titizlikle uygulamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yerleştirme politikası şu iki esas üzerinde şekillenmiştir. Bunlar Türk ve İslam kültürüdür. Şöyle ki Türkler yeryüzünü bir Türk devleti ve Hanlarını da tüm insanların hükümdarı olarak görmüşler. Bu yüzden hiçbir halk arasında ayrım gözetmemişlerdir. Ayrıca halkı hiçbir şeye zorlamayarak İslam kültüründeki hoşgörü kavramına uygun hareket etmişlerdir.¹⁵⁰ Nitekim Osmanlı Devleti kuruluş, yükselme ve gerileme dönemlerinde birbirinden farklı iskân politikası uygulamıştır. Kuruluş ve Yükselme döneminde “dışa dönük” gerileme döneminde ise “içe dönük” bir iskân politikası uygulamaya koymuşlardır.¹⁵¹

Kuruluş devrinde Osmanlı Devleti yerleştirme ve sürgün olmak üzere iki iskân politikası uygulamıştır. Yeni fethedilen yerlere henüz yerleşik hayata geçmemiş Türkmen aşiretlerini yerleştirerek fethedilen topraklarda devlet düzenini kurmaya çalışmıştır. Böylelikle hem nüfusu arttırmayı hem de tarımı

¹⁴⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 2017, s. 518.

¹⁴⁸ Yunus Koç, “İskân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, ss. 650-651.

¹⁴⁹ Yusuf Halaçoğlu, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 581.

¹⁵⁰ İsa Kalaycı ve Oktay Kızılkaya, “Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, C. 9, S. 18, 2012, Hatay, s. 562.

¹⁵¹ Halaçoğlu, *Kolonizasyon*, s. 581.

canlandırmayı hedeflemiştir. Sürgünlerle de devlet hâkimiyetinin bölgede gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵²

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti eski gücünü kaybetmeye başlayınca kaybedilen topraklardaki ahaliyi mevcut olan topraklara yerleştirmeye başlamıştır.¹⁵³ Bu yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti daha kapsamlı ve kalıcı önlemler alarak iskân politikasında değişikliğe gidilmiştir.¹⁵⁴ Bu dönemde toprak kaybetmeye başlayınca o topraklarda yaşayan Müslüman halk daha iç bölgelere iskân ettirilerek tekrardan yerleştirilmiştir. Osmanlı Devleti bu topraklarda yaşayan halka karşı kayıtsız kalamazdı ve tüm Müslümanların halifelliğini de temsil ettiği için başka ülkelerde yaşayan Müslümanlara kapısını kapatamazdı.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin kaybedilen topraklardan gelen Müslüman halk ile ilk karşılaşması 1783 tarihinde Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle başladığı görülür. İkinci göç olayı ise 1828-29 Osmanlı-Rus harbi sonrası olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin göç ile yoğun bir şekilde uğraştığı dönem 1856 Kırım Savaşı sonrası olmuş ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçler büyük boyutlara ulaşmıştır.¹⁵⁶

2.2. İskân Politikasında Dikkate Alınan Hususlar

Osmanlı Devleti eski gücünü yitirmesiyle birlikte girdiği savaşlarda mağlup olması ve toprak kaybetmesi sonrası kitlesel göç hareketi başlamıştır. Bu göçmenleri yerleştirmede sorun yaşayan Osmanlı Devleti bir politika doğrultusunda göçmenleri yerleştirmeye ihtiyaç duymuştur. Bu sebepten dolayı da hangi göçmenleri nereye, neye göre ve ne kadar göçmen yerleştireceğini belirleyip ona göre bir plan doğrultusunda göçmenleri iskân etmesi

¹⁵³ A. Latif Armağan, “Osmanlı Devleti’ne Konar-Göçerler”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 143.

¹⁵⁴ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan Dergisi*, S. 6, 1999/1 İstanbul, s. 99.

¹⁵⁵ Mehmet Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacir-i İskân Politikası”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Ankara, 1999, Yeni Türkiye Yayınları, s. 587.

¹⁵⁶ Yılmaz, XIX. Yüzyılda Osmanlı, s. 587.

gerekiyordu. Bunun içinde iskân politikasını uygularken şu hususlara dikkat etmiştir.

2.2.1. Güvenlik Sorunu ve Arazi Darlığı

Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirirken öncelikle demografik yapıyı dengede tutmaya ve güvenliği sağlamaya çalışmıştır. Bunun için Kırım Savaşı sonrası göçmenleri Anadolu ve Rumeli olarak iki ayrı kısımda yerleştirmiştir. Rumeli’de gayrimüslim halkın yoğunlukta olması ve bağımsızlık maksadıyla ayaklanmaya kalkışmalarını önlemek için buralara göçmenler yerleştirilmiştir. Aynı doğrultu da Anadolu’da da ülkenin güvenliğini ve huzurunu bozacak aşiretlerin hareketlerini önlemek için göçmen iskânını uygulamıştır.¹⁵⁷

Diğer taraftan Osmanlı Devleti iskân politikasında ekonomik hedeflerini de göz önünde tutmuştur.¹⁵⁸ Örneğin göçmenleri yerleştirirken boş ve bakımsız arazilerin imar edilmesi hedeflenmiş olduğu için iskânı da ona göre planlamıştır.¹⁵⁹ Osmanlı Devleti ilk göç dalgası başladığında boş arazi sıkıntısı olmamış ve ailelere geniş alanlar verilmiş ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kitleler halinde gelen göç dalgasından dolayı arazi sıkıntısı yaşamıştır.¹⁶⁰

2.2.2. Dış müdahaleler

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrası Kafkasya ve Kırım’dan yoğun miktarda muhacirlerin gelmesi üzerine Doğu Anadolu bölgesi haricindeki diğer bölgeler neredeyse dolmuş artık göçmenleri yerleştirecek arazi kalmamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Müslüman nüfusun arttırılması, göçmenleri yerleştirecek başka arazinin kalmaması, kolay ve daha az masraflı olmasından dolayı Çerkes göçmenleri Rusya hududuna yakın olan Doğu Anadolu bölgesine yerleştirmek istemiştir.¹⁶¹ Ancak Rusya, Çerkes milletinin asi ve savaşçı olmasından dolayı ve Rusya’ya karşı tehlike oluşturduğu için hududa

¹⁵⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁵⁸ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁵⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkasya*, s. 169.

¹⁶⁰ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 121.

¹⁶¹ Süleyman Erkan, XIX. Yüz Yıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 620.

yakın iskân ettirilmesine karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerilmemesi için Rusya'nın bu isteğini yerine getirmek zorunda kalmış ve bu doğrultuda bir iskân politikası uygulamıştır.¹⁶²

Rusya'dan başka İngiltere de göçmenlerin iskânına müdahale eden devletlerden biri olmuştur. Rusya ve İngiltere'nin tepkisi Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmış ve iskân konusunda sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur.¹⁶³ Örneğin İngiltere, Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklediği için ilk başta göçmenleri Rumeli taraflarına yerleştirilmesine karşı çıkarak Doğu Anadolu bölgesine iskân ettirilmesini istemiştir. Ancak ilerleyen tarihlerde Ermeni Meselesi'nin de ortaya çıkmasından dolayı Doğu Anadolu bölgesine göçmenlerin yerleştirilmesine de karşı çıkmıştır.¹⁶⁴ Çünkü Doğu Anadolu bölgesine Müslüman muhacirlerin iskânı ilerde Ermenistan planlarına zorluk çıkartabilirdi. Zira Ermeniler karşısında Müslümanların çoğunlukta olmasını istemiyordu. İngiltere, Ermenistan fikrini desteklediği için göçmenlerin Doğu Anadolu bölgesine yerleştirmemesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapıyordu. Bu baskılara dayanamayan hükümet boyun eğmek zorunda kalmış ve muhacirleri Adana, Bursa, Aydın gibi vilayetlere yerleştirmek zorunda kalmıştı.¹⁶⁵

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti iskân politikasını uygularken sadece ülke içi duruma göre değil, yabancı devletlerin politik çıkarlarını gözeterek bir iskân politikası uygulamak zorunda kalmıştır. Tüm bunlar, Osmanlı Devleti'nin iskân politikalarını planlama ve uygulamada büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri yerleştirirken iskân politikasına uygun olarak yerleştirmeyi amaç edinmişti. Çünkü göçmenleri alışık olmadığı bölgenin iklimine göre yerleştirmek zorlanmalarına sebep olacaktı. Bu yüzden göçmenleri yerleştirirken bölgenin iklimini göz önünde bulundurması

¹⁶² Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 123.

¹⁶³ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, 124.

¹⁶⁴ Hakan Asan, Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914), *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 2016, s. 43.

¹⁶⁵ Erkan, *XIX. Yüz Yıl Sonlarında*, ss. 622-623.

gerekiyordu. Ayrıca iç güvenliğin sağlanması için de göçmenlerin kalabalık gruplar halinde iskân olmasını da göz önünde bulundurması gerekiyordu.¹⁶⁶

2.2.3. Göçmenlerin Taşraya Yerleştirilme Zorunluluğu

Osmanlı Devleti'nin iskân politikasında dikkat ettiği diğer bir husus, göçmenleri şehirlere yerleştirmekten kaçınmış, köylere ve taşraya yerleştirmiştir. Göçmenlerin çoğunlukla köy ve kasabalara yerleştirmedeki amaç şehir hayatının pahalı olmasıyla göçmenlerin geçim sıkıntısı çekmeleridir. Göçmenlerin çoğunlukla tarım alanlarına yerleştirilerek hem geçimlerini sağlamalarını hem de üretime katkıda bulunmaları hedeflenmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti şehirlerde kalabilecek göçmenlerin sarraflık, sanat ve ticaret ile uğraştığı takdirde izin verileceğini şart koşmuş bunların dışında kesinlikle şehirlerde iskân etmelerini yasaklamıştır.¹⁶⁸ Ayrıca göçlerle gelen bazı eşkıya karakterli kişilerin şehir hayatında taşkınlık çıkartıp huzursuzluk yaratacağı için bunun önüne geçilmek de istenmiştir.

2.3. Göçmenlerin İskânı İle İlgili Kurulan Kuruluşlar

Osmanlı Devleti göçmenlerin ilk gelmeye başladığı XVIII. yüzyılın başlarından göçmenlerin iskânı için herhangi bir birim kurmamıştır, göçmenleri merkezden gelen emirnameler doğrultusunda yerleştirmişlerdir. II. Mahmut'un tahta olduğu tarihlerde de gelen göçmenler bizzat Babıâli tarafınca sınırdaki vilayetlere gönderilen talimatnamelere göre veya göçmenlerin devlete bizzat başvurmaları doğrultusunda yardımlar yapılıyordu.¹⁶⁹ Tanzimat Devri'nde göçmen meselelerini Şehremaneti yürütmekteydi. Şehremaneti bu görevini 1859 yılına kadar ifâ etmiştir bu tarihten sonra göçmen sayısındaki artıştan dolayı yetersiz gelmiştir. Göçmenlerle ilgili ilk yönetmelik 3 Mart 1856 tarihinde oluşturulmuştur. Bu yönetmelikte göçmenlere yapılacak 2000 akçe yardım, 10 yıl boyunca vergiden muaf olmaları, onlara iyi muamele edilmeleri ve askerlik görevinden muaf tutulmaları gibi konuları

¹⁶⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, 125.

¹⁶⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 125.

¹⁶⁸ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 126.

¹⁶⁹ Yılmaz, *XIX. Yüzyılda*, s. 588.

içermektedir.¹⁷⁰ 93 Harbi sonrası Kafkaslardan gelen göç artınca Şehremaneti bu yoğunluğu karşılayamaz hale gelmiş ve bunun için bir muhacir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir.

2.4. Muhacirini Komisyon'un Kurulması

Şehremaneti göçmen işleri ile ilgili yetersiz kalınca bu işleri devam ettirmek maksadıyla 5 Ocak 1860 tarihinde Hamidiye Vakıf Dairesi'nde bir göçmen komisyonunun kurulmasına karar verilmiştir. Komisyonu yürütmek için başına Trabzon Valisi Hafız Muammer Paşa getirilmiştir. Komisyonun üyeleri ise Ticaret Muavini Remzi Efendi, Askeri üyelerden Refik Bey, ulemadan İsmail ve Hacı Pir Efendiler ve Şehremaneti'nin ikinci muavinlerinden Asım Beydir. Ayrıca komisyon işlerini yürütmek için yeterli sayıda memur görevlendirilmiştir.¹⁷¹ Komisyonun her gün toplanması, denize yakın konumundan dolayı da Hamidiye Vakıf Dairesi, komisyon binası olarak belirlenmiş ve Padişahın da onayıyla 5 Ocak 1860 tarihinde Göçmen Komisyonu'nun kurulması teklifi uygun görülerek kabul edilmiştir.¹⁷² Bu komisyon Osmanlı tarihinin ilk muhacir komisyonudur.¹⁷³ Bu göçmen komisyonun görevi muhacirleri yerleştirmektir ayrıca muhacirlerin tüm masrafları devlet tarafından sağlanıyordu.¹⁷⁴ Osmanlı Devleti göçmenlerin yerleştirilmesi için yeni bir komisyon kurmuş olsa da sosyal bir dava olan göç meselesi ile baş edememişti. Çünkü göçmenlere birçok yardım yapılmış olması, çoğu vergilerden muaf tutulmaları, arazi ve inşaat malzemelerinin temin edilmesi gibi yardımların yapılmasına rağmen bu meseleyi çözmekte çok zorlanmıştı.¹⁷⁵ Göçmenler süratle Osmanlı topraklarına akın ediyorlardı, bu göçmenlerin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamak ve onları iskân ettirmek

¹⁷⁰ Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul 1980, s. 158.

¹⁷¹ Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 128-129.

¹⁷² Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 129.

¹⁷³ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966, Nurgök Matbaası, s. 58.

¹⁷⁴ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 158.

¹⁷⁵ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, s. 67.

pek mümkün değildi. Ancak her şeye rağmen göçmenlerin daha büyük sorunlara neden olmadan iskân ettirilmeleri bu komisyon sayesinde olmuştur.¹⁷⁶

1875 yılında komisyonun başkanı olan Hafız Muammer Paşa vefat edince komisyonun görevinin devam etmesine gerek görülmedi ve fazla giderlerin kısılması nedeniyle bu komisyonda bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikte göçmen işlerini yürütmesi için bir müdür ve beş üye tayin edilmiştir. Birer tane Başkâtip, kâtip, muhasebe kâtibi, nüfus kayıt memuru, evrak müdürü, üç tane tercüman, bir sevk memuru, bir kapıcı ve bir odacıdan meydana gelen bir kadro oluşturulup Zaptiye Nezareti'ne bağlanmıştır.¹⁷⁷ Yapılan bu düzenleme ile önceleri 40.627,5 kuruş maaş gideri 18.800 kuruşa inerek ciddi oranda bir tasarruf sağlamıştır.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin hızla toprak kaybetmesi bu göç dalgaları daha da arttığı için bu komisyonunun yanında daha birçok göçmen komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. İstanbul'da biri özel biri resmi olmak üzere iki kurum kurulmuştur. Bunlar İaneyi Muhacirin Komisyonu ve Göçmenlere Uluslararası Yardım Komitesidir.¹⁷⁹

2.4.1. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası artan göçmen meseleleri ile ilgilenmek ve oluşan sorunlara çözüm geliştirmek için 18 Haziran 1878'te kurulmuştur. Bu komisyonun kuruluş amacı, teşkilatı ve görevleri için bir nizamname oluşturulmuştur.¹⁸⁰ 1878'de kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'na bağlı iki ayrı şube olacaktı, bunlar: İdare-i Umur-ı Hesabiye ve İdare-i Umur-ı İskâniye'dir. Bu iki şubenin dışında vazifesi ayrı olan ve giderleri Genel Göçmen İdare Komisyonu tarafınca karşılanıp göçmenlerin sağlık sorunlarıyla ilgilenecek Muhacirin Umur-ı Sıhhiye Dairesi de kurulmuştur.¹⁸¹ Genel Göçmen İdare Komisyonu'nun sadece İstanbul'daki yirmi belediye dairesinde bir birimi olacaktı. Bu şekilde kurulması planlanan

¹⁷⁶ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, ss. 68-74.

¹⁷⁷ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 158.

¹⁷⁸ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, ss. 158-159.

¹⁷⁹ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 159.

¹⁸⁰ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, Ekler.

¹⁸¹ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, Ekler, (2. Madde).

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu, uygulanırken küçük değişiklikler söz konusu olsa da genel olarak yukarıdaki şekli itibarıyla kurulmuştur. Ancak zaman zamanda olsa bazı değişikliklere uğramıştır. Bunun sebebi ise beklenilmeyecek oranda göç akınının gelmesi ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti çaresiz kalmıştır.¹⁸²

Komisyonun görev ve çalışmaları şu şekildeydi. Öncelikle Dersaadet Muhacirin İdaresi Talimatname'sinin kararları doğrultusunda gelen göçmenlerin tüm ihtiyaçlarına gidermek, diğer göçmen daireleriyle iletişim halinde olmak, göçmen işleriyle ilgili konuları tespit etmek ve önlemleri almak. Umur-ı Hesabiye ve Umur-ı İskâniye şubeleriyle toplanıp gerekli kararların alınması için cuma günü hariç haftanın altı günü toplanmasına karar verilmiştir.¹⁸³

Komisyonun üyeleri şu şekildedir: Başkan, başkâtip, üç kâtip, evrâk memuru ve yeterli sayıda hademe, zaptiye ve çavuş verilmiştir. Ancak göçmen akınının zaman zaman artıp azalmasına bağlı olarak bu üyelere değişiklik olmuştur.¹⁸⁴

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu başkanlığına kuruluşundan itibaren, 1894 yılına kadar sırasıyla, Sadık Paşa (1877-1878), Naşit Paşa (1878), Fevzi Paşa (1878), Emin Paşa (1878-1879), İsmail Paşa (1879), Mazhar Paşa (1879), Rıza Bey (1879-1894) bulunmuşlardır.¹⁸⁵ Komisyonun ilk başkanı olan Sadık Paşaya, ilk göçmen kafilesini sorunsuz yerleştirdiği için II. Abdülhamit tarafından enfiye muhafazası verilmiştir. Ancak başarısının kutlanmasına rağmen komisyon başkanları sürekli değişmiş ve göçle ilgili sorunlar başkanlardan aranmıştır.¹⁸⁶

¹⁸² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, 160.

¹⁸³ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722), ss. 103-104.

¹⁸⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 104.

¹⁸⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 141.

¹⁸⁶ Tarık Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre, Doksan Üç Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri (1877-1878)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, Yüksek Öğretim Kurumları: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 25790), s. 17.

2.4.1.1. İdare-i Umur-ı Hesabiye Şubesi

İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonunun bir alt şubesi olarak şube başkanı, başveznadar, muhâsib, veznedar ve yeteri kadar üyelerden oluşmaktaydı. Şubenin görevi ise, muhacirler için toplanan meblağları vezneye teslim etmek, muhacirlere verilen yevmiye ve tayinatlar gibi her türlü hesap işlerinin kaydını defterlere tutmaktır. Veznedarların görevi ise muhacirlere dağıtılan yevmiyelerin yevmiye koçanı karşılığında dağıtmak ve bu koçanları toplayıp başveznadara teslim etmektir. Başveznadar da bu koçanları deftere kaydedilmek üzere İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye Şubesi'ne teslimini sağlıyordu. Yevmiyenin veriliş tarihi, miktarı, kaç muhacire verildiği gibi yapılan yardımların kaydı gerekli mercilerce mühürlenip yevmiye muhasebe defterinde tutuluyordu.¹⁸⁷

2.4.1.2. İdare-i Umur-ı İskâniye Şubesi

Şube, Şeyh Süleyman Efendi'nin başkanlığında ve üye sayısı 4 ila 5 kişiden oluşmaktaydı. Görevi ise göçmenlerin yerleştirilmesi ile ilgili işleri planlayıp İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu'nun vereceği karar doğrultusunda iskân işlerini yürütmektir. İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilecek göçmenlerin hangi vapurlarla saat kaçta ve hangi limanlara varacaklarını duyurmaktır. İstanbul'a gelen göçmenlerin uygun yerlere iskânını gerçekleştirmek ve Anadolu'ya iskân olunacak göçmenler için de tayinât vermektir. İstanbul'a kadar gelip ancak geri dönmek isteyen göçmenlere, yerleşim konusunda tereddüt yaşayan göçmenlere ve misafirhanelerde geçici kalan göçmenlere tayinât vermek yine bu şubenin göreviydi. Ayrıca akrabasının yanına gitmek isteyen muhacirlere sevk vermek ve tüm bunların kaydını deftere tutup idareye vermek bu şubenin başlıca göreviydi.¹⁸⁸

2.4.1.3. Devair Şubeleri

Payitaht İstanbul'da Şehremaneti'ne bağlı olarak Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıd, Beyoğlu, Eyüp, Samatya, Hasköy, Arnavutköy, Beşiktaş, Tarabya,

¹⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 106-107.

¹⁸⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 107.

Yeniköy, Beykoz, Büyükdere, Kadıköy, Anadoluhisarı, Üsküdar Yeni Mahalle, Beylerbeyi, Üsküdar Doğancılar, Adalar ve Bakırköy belediyeleri komisyona bağlı olarak bu ilçeler Devâir Şubeleri olarak belirlenmiştir.¹⁸⁹ Bu şubeler bir şube başkanı ve iki üyeden oluşmaktaydı. Devâir Şubelerinin görevi işe şu şekildeydi: Komisyon ile ortak çalışarak göçmenlerin yeme-içme ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, durumu iyi olmasına rağmen komisyondan maddi yardım alanları tespit edip idareye bildirmek, çok kalabalık hale gelen göçmen mahallelerini tespit edip bu mahalleleri seyrekleştirmek ve yerleşime uygun ve muhacir az olan yerlere göçmenleri yerleştirmek, komisyondan alınan emirleri yerine getirmek ve göçmenlerin huzur ve rahatını sağlamak ve son olarak acil bir durum olduğunda tüm sorumluluk şubede olmak kaydıyla komisyona danışmadan karar almak ve bu kararı uygulamaktır.¹⁹⁰

2.4.1.4. Sevk-i Muhacirin Komisyonu

İdre-i Umumiyye Muhacirin Komisyonu'na bağlı olarak çalışan bu komisyonun görevi İstanbul'a kara ve deniz vasıtasıyla gelen göçmenlerin belirlenip kaydı tutulduktan sonra belirlenmiş olan yerleşim yerlerine sevkini sağlamak eğer bu göçmenlerden İstanbul'da kalacak olanlar ise soruşturulmak üzere polis idarelerine göndermek ve bu kişilerin “tezkire-i Osmaniye” ve “hicret tezkire”lerini vermekle görevliydi. Ayrıca 1878-1885 tarihleri arasında göçmenlerin yoğunluk durumuna göre üye sayısı 5 ila 9 arasında değişiklik olmuştur.¹⁹¹

2.4.2. Muhacirin Umur-ı Sıhhiye Komisyonu

Muhacirlerin uzun yolculuk sonrası sağlık durumlarının bozulması hatta kimisinin sağlık problemlerinden dolayı hayatını kaybetmesi, İstanbul'un salgın tehlikesi ile karşı karşıya kalması sonucu gerekli tedbir ve önlemlerin alınması zorunlu hale gelmiş ve bunun üzerine Nasuhi Bey'in başkanlığında

¹⁸⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 107

¹⁹⁰ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

¹⁹¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

Ocak 1878 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye’de, Muhacirin Umur-ı Sıhiyye adıyla bir komisyon oluşturulmuştur.¹⁹²

Göçmen hastanelerinin düzenlenmesi ile ilgilenen komisyon sadece İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’deki 16 hastaneden sorumluydu.¹⁹³

Bu hastanede tedavi edilmekte olan göçmenlerin günlük nakdi yardımları, tayinât ve kullanılan ilaçların giderleri ve göçmenlerin sağlık problemleri ile ilgilenen doktor, eczacı, memur ve hizmetlilerin maaş ve giderleri komisyon tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca bu masraflar için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de 10.500 liralık bağış yapmıştır. Sonrasında bu komisyon masraflarının çok olmasından dolayı Aralık 1879 tarihinde kaldırılmıştır.¹⁹⁴

1878 yılında kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu artık göçmenlerin azalması üzerine 1894 yılında kaldırılmıştır. Bu komisyonda çalışan memurlar bu görevi ilaveten yaptıkları için komisyonun kaldırılması sonrası herkes asıl görevine dönmüştür. Azda olsa gelen göçmenlerin işlerine Dâhiliye Nezareti’nin bakmasına karar verilmiştir. Bu komisyondaki evrak ve işlerde yine Dâhiliye Nezaretine devr edilmiştir.¹⁹⁵ Böylece eski uygulamaya tekrar dönmüş oldu.

2.4.3. Umum Muhacirin Komisyonu

Bu komisyon 1878 yılında Sultan II. Abdülhamid başkanlığında kurulmuştur. Komisyonun kuruluş amacı muhacirlerin yerleştirilmesi ve iaşe meseleleri ile ilgilenmek ve kararlar almaktır. Ayrıca göçmenlerin memleketlerine sevkini sağlamaktır. Bunların yanı sıra Anadolu’ya yerleştirilecek göçmenlerin nerelere yerleştirileceği ve bunun için gerekli önlemleri almaktır.¹⁹⁶

Bu komisyona bağlı olarak bir de Nakliye Komisyonu oluşturulmuştur. Bunun için Sevk Komisyonu’ndan iki Şûrâ-yı Bahriye’den de bir kişi

¹⁹² İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹⁴ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 109.

¹⁹⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 161.

¹⁹⁶ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 110.

görevlendirilmiştir. Bu komisyonun görevi ise muhacirler için gemi kiralayıp getirmektir ve bunun içinde Osmanlı Bankası'ndan kredi çekilmiştir.¹⁹⁷

Umum Muhacirin Komisyonu, padişahın himayesi altında kurulup ve başkan yardımcılığına Hazine-i Hâssa Nâzırı Said Paşa getirilmiştir. Komisyon on kişiden oluşmaktaydı. Komisyonun yapılan bütün toplantılarının kaydı tutulacak ve bu kayıtlar her gün padişaha sunulacaktı. Sonrasında padişah tarafından verilen iradeler deftere kayıt edildikten sonra bu defterlerin birisi Mabeyne gönderilecek diğeri de komisyonda kalacaktır. Bu komisyon çok geçmeden Nisan 1878 yılında kaldırılmıştır.¹⁹⁸ Bu komisyonun başkanlığını bizzat padişahın yapmış olması, göçlerin büyük bir titizlikle ve nizamla yürütüldüğünü ve göçmenlere büyük önem verildiği şeklinde de yorumlanabilir.

2.4.4. Muhacirin İâne Komisyonu

Göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için halktan kendi arzusu ile yaptığı ayni ve nakdi yardımların toplanıp ihtiyaçların giderilmesi için 13 Ağustos 1877'de Hacı Mehmed Tahir Efendi başkanlığında kurulmuştur. 10 üyeden ibaret olan muhacirin iane komisyonu sonraki yıllarda Şehremanetine bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Göçmenlerin çoğalması ve işlerin artması üzerine üye sayısı 19'a çıkarılmıştır. Komisyonun görevi şu şekildedir:¹⁹⁹

- Muhacirlerin ister Müslüman isterse de Gayrimüslim olsun din ayrımı gözetmeksizin refahını sağlamak.
- Göç etmiş ya da göç edecek halkın nerelere yerleştirileceğini araştırmak ve ihtiyaçlarını gidermek.
- Muhacirlerin bulunduğu sokaklara birer aza tayin edilecek ve göçmenlerin ihtiyaçlarının komisyona bildirilmesinde bu azalar sorumlu olacaktır.

¹⁹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 108.

¹⁹⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 110.

¹⁹⁹ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, ss. 159-160.

- Komisyon azaları sorumluluğu altında bulunduğu bölgedeki göçmenlerde herhangi bir sağlık sorunu tespit ederse oraya bir doktor çağırıp yerinde tedavi edilmesini sağlamak, eğer yerinde tedavi imkânı olmuyorsa hastanın Gureba Hastanesi'ne ulaştırılmasını sağlamak.
- Muhacirlere yapılan yardım giderlerinin tutanakları tutulacaktır.
- Muhacirlerden bir işte çalışacak kadar durumu iyi olanlara iş sağlanacaktır.
- Sanatla uğraşan muhacirler için belirli bir miktar sermaye sağlamak.

Komisyonadaki azaların maaşlarını karşılamaktan muhacirlere verilecek yevmiye kalmadığı için Encümen-i Alî ile Muhacirîn Îâne Komisyonu 4 Ağustos 1878'de birleştirilip azaların sadece maaş karşılığında çalışmaya devam etmesine karar verilmiştir.²⁰⁰

2.4.5. Îâne-i Muhacirin Encümeni ya da Muhacirine Muavenet Cemiyeti

Göçmenlerin İstanbul'a gelmesi üzerine meclisteki vekiller harekete geçerek Bursa Vekili Rıza Efendi başkanlığında 20 üyeden oluşan Muhacirine Muavenet Cemiyeti'nin kurulmasını kararlaştırmışlardır. Cemiyetin amacı hem göçmenler için maddi yardım toplayıp hem de her gün sırasıyla 4 üye Sirkeci İskelesi'nde geceli gündüzlü göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Cemiyet, Meclis kapandıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in himayesinde Îâne-i Muhacirin Encümeni adı altında çalışmalarına devam etmiştir. İsim değişikliği sonrası Cemiyetin vekili de değişmiş olup Hasan Fehmi Efendi getirilmiştir. Cemiyetin görevi ise göçmenler için maddi yardım toplamak, sıhhiye masraflarını karşılamak ve iâşe meselelerini karşılamaktır. İstanbul'a gelen göçmenlerin neredeyse tüm ihtiyaçları bu cemiyet vasıtası ile karşılanmaktaydı.²⁰¹ Bu komisyon 14 Mayıs 1878 tarihine kadar 5.772.534 kuruş 15 para nakdi yardım toplamış ve bu meblağın 5.454.324 kuruş 22 parası

²⁰⁰ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 160.

²⁰¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 111-112.

göçmenlerin ihtiyaçlarına harcanmıştır.²⁰² Cemiyet Ağustos 1879 yılında İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu ile birleştirilmiştir.²⁰³

2.4.6. Muhacirlere Uluslararası Yardım Komitesi

İstanbul'daki göçmenlerin durum ve vaziyetleri yerli ve yabancı yani tüm insanları derinden etkilemişti. Göçmenlerin bu durumu karşısında harekete geçen İstanbul'daki ecnebi, banker, gazeteci ve konsolosluklar²⁰⁴ 22 Ocak 1878 tarihinde, Avusturya Macaristan Konsolosluğu başkanlığında kurulmuştur.²⁰⁵ Bu komitenin kurulma amacı gerek ulusal gerekse de uluslararası göçmenlere gerekli yardımın toplanmasıydı. Komite 83 azadan oluşmaktaydı. Avrupa'dan Yardım Toplama Komitesi, İstanbul'dan Yardım Toplama Komitesi ve son olarak Yürütme Komitesi olmak üzere üç ayrı komiteden oluşmaktaydı. Komite başkanı, 24 Ocak 1878'de İstanbul'daki göçmenlere yardım toplamak için tüm dünyaya bir çağrıda bulunmuştur.²⁰⁶ Nihayetinde yapılan çağrı sonuç vermiş ve Avrupa'dan yardım gelmiştir. Hem Avrupa'dan yardım hem de yabancı gazetecilerden toplanan yardım miktarı 30.204 lira 61 kuruş olarak kayda geçmiştir.²⁰⁷ Toplanan bu yardımlarla 14 fırın çalıştırılmış, göçmenlere üç milyon tayin dağıtılmış, 770 kapasiteli 9 hastane açılmış, göçmenlere maddi para yardımı yapılmıştır. Hali hazırdaki yardımların tükenmesi ve yardım kaynaklarının azalması üzerine sadece hastane masraflarını karşılayan komite yardım kaynaklarının bitmesi üzerine 9 Nisan 1879 tarihinde kapatılmak zorunda kaldı.²⁰⁸

²⁰² Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 20.

²⁰³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 111-112.

²⁰⁴ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 18.

²⁰⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 113.

²⁰⁶ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. II, Ankara, 1970, ss. 202-204.

²⁰⁷ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 161.

²⁰⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 161-162.

2.4.7. Sermaye-i Şefkat-ı Osmaniye (Turkish Compassionate Fund)

Göçmenlerle ilgili mektup ve çıkan gazete haberleri İngiltere’de büyük bir yankı uyandırması üzerine²⁰⁹ Londra’da Baronne Bourdett tarafından Şubat 1878 tarihinde kurulmuştur.²¹⁰ Komisyon tarafından İngiltere’de toplanan tüm yardımlar İstanbul’daki İngiliz Büyük Elçiliğine gönderiliyordu. Toplanan bu yardımlarla göçmenler için ekmek dağıtımı yapıp bir günde 10.000 göçmene tayinât dağıtılmıştır. Bunun dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulan Darphane Muhacir Nisa Hastanesi’nin giderlerini ve yetim olan göçmen çocuklarının masrafları da bu komisyon tarafından karşılanmıştır.²¹¹

2.4.8. Muhacirin Komisyonu Alisi

1897 tarihinde Osmanlı-Yunan Savaşı sonrası göçlerin tekrar yoğunlaşması üzerine Padişahın başkanlığında Muhacirin Komisyon Alisi kurulmaya karar verilmiştir. Komisyonu yönetecek kişiyi bizzat padişah tayin edecekti buna göre Erkân-ı Harbiye’den dört kişi, Dâhiliye Nezareti’nden iki kişi, Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden bir kişi ve son olarak Orman İdaresi’nden de bir kişi olacak şekilde toplam on üyeden oluşmaktaydı.²¹² Bu komisyonun çalışma ve görevi şu şekildeydi: ²¹³

➤ Bir kısım memurların görevi, göçün kolay olması için önlem almak, bir kısım memur da Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin iskânıyla alakadar olacaklardı. Bu göreve tayin edilen memurlar önceki görevlerinden ayrılmayarak görevlerini de vekâleten yürüteceklerdi.

➤ Taşraya görevlendirilen memurlara ayrıca harcırah verilecekti.

²⁰⁹ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 19.

²¹⁰ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, ss. 114-115. Büyük bir servet elde eden Baronne Bourdett, ünlü yazar Charles Dickens’in bu serveti hayır işlerinde kullanmasını tavsiye etmiştir. Detaylı Bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri* C. I.

²¹¹ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, ss. 114-115.

²¹² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu’ya*, s. 157.

²¹³ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu’ya*, s. 161.

➤ Komisyonun göç için hazırlamış olduğu önerileri önce Meclis-i Mahsus-i Vükelâya gönderilip burada verilen kararlar komisyonca uygulanacaktır.

➤ Bu komisyon göçün yoğunluğu devam ettiği sürece görevini ifa edecek ve haftada üç kez olmak üzere toplantı yapılacaktı.

➤ Hükümetin bu komisyon için vermiş olduğu bütçe ile birlikte tüm gelir ve giderlerin hesabı bir deftere yazılarak kaydı tutulacaktı. Buna ek olarak her altı ayda bir olmak üzere nerelere ne kadar göçmen yerleştirildiği ilan edilecekti.

➤ Göçmenlerin geldikleri yerlerdeki taşıyamadığı eşya veya malların getirilmesi gibi vs işleri yürütmek ve dava vekillerinin tayinâtını sağlamak.

➤ Göçmenlerin taşınması için vapur, gemi gibi vasıtaların giderleri vilayetlerce ödenecek ve göçmenlerin kalacağı hanelerin düzeni, bakım ve onarımı yapılacaktı.

➤ Göçmenlerin mağdur olmaması için tarım toprakları ve besleyeceği hayvan verilecekti. Anadolu'ya yerleşecek göçmenler içinde uygun arazilerin tespit edilip gerekli önlemler alınacak.

➤ Göçmen taifesinin geldikleri iskelelerde yoğunluk oluşmasını engellemek için önceden arazilerin yerleşime uygun hale getirilmesini sağlayacak.

➤ Göçmenlerin yerleştirilmesine yardımcı olmak için her vilayetteki vali, mutasarrıf ve kaymakam da sorumlu tutulacak ve buna itiraz eden, istenilen görevi yapmayan memurlar hakkında soruşturma açmak komisyonun göreviydi.

Muhacirin Komisyon Ali'si, gelen göçmenlerin hangi arazilere yerleştirilip rahatını sağlamak için 22 Şubat 1899 tarihinde Meclis-i Mahsus'a başvuru yapmıştır. Ancak Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın mazbatası Padişah tarafından 1 Mayıs 1899 tarihinde onaylandı ve dört kişiden oluşan üyeler ile komisyonun bir alt komisyonu kurulmuştur.²¹⁴

²¹⁴ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, ss. 157-158.

2.4.9. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu yalnız Müslüman muhacirlere yardım etmek amacıyla 23 Kasım 1905 tarihinde kurulmuştur. Padişahın başkanlığında dört üyeden oluşmaktadır. Hesap ve yazışma işlerini yürütmek için dört kâtip görevlendirilmiştir. Göç akını devam ettiği sürece komisyon görevini devam ettirecek ve haftada üç gün olmak üzere toplanacaktır.²¹⁵

Komisyonun görev ve çalışmalarına bakacak olursak, çeşitli ülkelerden gelen Müslüman muhacirlerin yerleşmesi için araziler belirlemek, bu arazilere yerleştirilecek muhacirlerin refahını sağlamak ve buraya harcanacak gider kaynakları bulmak yer alıyordu. Ayrıca komisyon, muhacirlerin yerleştirilmesi için alınan karaları doğrudan kaymakam, vali ya da mutasarrıfa iletebilecekti. Burada ulaşılmak istenen amaç ise zaman kaybına uğramadan göçmen yoğunluğunu dağıtmak ve hızlıca yerleştirilmesini sağlamaktı.²¹⁶

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti Muhacirler için birçok Komisyon kurmuş hatta anında sorunun çözümü için bazı komisyonlar bizzat Padişahın himayesinde kurulmuş ve göçleri büyük bir titizlikle yönetmeye çalışmıştır.

2.5. Komisyon Ve Muhacirler İçin Toplanan Yardımlar

Muhacirlere yardım amaçlı gerek İstanbul'da gerekse taşrada hayırsever kişiler tarafından cemiyetler kurulmuştur. Vatandaşlardan toplanan ayni ve nakdi yardımlar komisyonlara teslim ediliyordu. Hatta yardımda bulunan vatandaşların isimleri gazetelerde paylaşılarak diğer insanlar da yardım etmesi için teşvik ediliyordu. Vatandaşlar tarafından yapılan yardımların yanı sıra resmi kurum ve daireler tarafından da ayni ve nakdi yardımlar yapılmıştır. Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeri'deki kişiler ayni yardımda bulunmuş Asâkir-i Şahâne'deki subay ve memurlar maaşlarının % 15'ni, Evkaf-ı Hümâyun'da çalışan memurlar ise maaşlarının % 10'unu muhacirlere yardım için bağışlamışlardır.²¹⁷

²¹⁵ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 158.

²¹⁶ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, s. 158.

²¹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 117.

Bunların yanı sıra 1878 yılında varlıklı Müslüman ahali tarafından düzenlenen ramazan ayı için verilen iftar yemeklerinin yerine topladıkları bağışlarla muhacirlere yardım yapmışlardır. Tüccarlar da erzak yardımında bulunmuşlardır. Sadece ahali ve memurlar değil Sultan II. Abdülhamid de yardımda bulunmuştur. Örneğin Bolu Sancağı'ndaki muhacirler için pirinç, bulgur, yağ, kesilmesi için büyük ve küçükbaş hayvan göndermiştir.²¹⁸

İstanbul'a çok fazla yardıma muhtaç göçmenlerin gelmesi üzerine yerli kaynaklar kısa sürede tükenmiştir. Bunun üzerine Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi Avrupa'daki kurumlara yardım çağrısında bulundu. Neyse ki çağrı olumlu karşılandı ve hayırsever kişilerce bağış toplandı.²¹⁹ En çok yardım yapan ülkelerin başında İngiltere ve Fransa gelmektedir. İngiltere 9.286.30 lira Fransa ise 5.061.08 lira nakdi yardımda bulunmuşlardır.²²⁰

Muhacirlere yardım toplamak için maddi yardımların yanı sıra kültürel faaliyetlerde düzenlenmiştir. Örneğin 15 Mayıs 1878 tarihinde Gedik Paşa Tiyatrosu'nda "Bir Yeni Facia" adıyla bir piyes sahne almıştır. Ayrıca Sir A. Sandisan başkanlığında bir oyun düzenlenmiş. Kurban derilerinden elde edilen gelirlerde muhacirlere yardım olarak gönderilmiştir. Örneğin Malatya ve Karahisar-ı Sahip sancakları ile Diyarbekir vilayetince kurban derilerinden elde edilen gelirler göçmenlere harcanmak üzere Şehremaneti'ne gönderilmiştir.²²¹

Her sene muharrem ayında İmârât-ı Âmire'de aşure dağıtımı, konser, fitre, mevlid, müruriye düzenlenmekteydi. 1878-1879 yıllarında aşure yapımında 34.641 kuruşluk tasarruf yapılmış ve bu meblağ muhacirler için bağışlanmıştır. İstanbul'daki cami ve tekkelerde de kandiller sebebiyle dağıtılan şeker ve şerbetin dağıtılmayıp 49.364 kuruşluk meblağ toplanarak göçmenlerin ihtiyaçları için komisyonlara bağışlanmıştır.²²² Adalarda Temmuz 1877 tarihinde konser düzenlenmiştir. Bu konserde sadece bilet ücreti olarak 50.000 kuruş toplanmış aynı şekilde Heybeliada'da bir konser düzenlenmiş ve burada 35.320 kuruş yardım toplanmıştır. Bu yardımların bir kısmı doğrudan

²¹⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 117.

²¹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 118.

²²⁰ Şimşir, *Göçler*, s. 205.

²²¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 122.

²²² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 122.

muhacirlere harcanırken bir kısmı da komisyonlara teslim edilmiştir. Bunların dışında bizzat padişahın himayesinde Fünûn-ı Harbiyye’de iki ayrı konser düzenlenmiştir.²²³ Konserlerin Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye’deki Daire-i Hümayunda gerçekleşmiş ve konser biletleri 300 kaimeye satılmıştır. Bu konserlerin ilki II. Abdülhamid’in adına düzenlenerek marş ve piyanolar çalmıştır. İkinci konserde de sazlar ve yerli yabancı şarkılar çalmıştır.²²⁴ Muhacirlere yardım geliri sağlamak amacıyla Karaköy Köprüsündeki müruriyelere zam yapılmış ve günlük 12 bin kuruş toplanmıştır. Ancak burada toplanan gelir küçük miktarda olduğu için kayda değer bir gelir elde edilememiştir.²²⁵

Ayrıca her Müslüman tarafından verilen fıtır sadakası 1878 yılı Ramazan ayında muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplanmasına karar verilmiştir. Muhacirler için toplanan diğer bir yardım ise I. Abdülhamit tarafından düzenlenen Mevlid-i Şerif’in okutulmasıydı. 1878 yılının Mart’ın 20,22 ve 24. Günlerinde Bayezıd Camii’nde okutulacak Mevlid için 10, 20,50 ve 100’er kuruşluk davetiyeler basılarak devlet dairelerine dağıtılmıştır. Bu sayede muhacirler için pek çok kurum ve kişiler tarafından yardımlar toplanmıştır.²²⁶ Yine aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid kendisine ait olan paradan 41.690 kuruş 5 para göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için bağışlamıştır. 21 Şubat 1880 tarihinde dul, yetim ve kimsesiz olan göçmenler için yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması için Hazine-i Evkaf’dan 150.00 kuruş alınmıştır.²²⁷

Göçmenlerin giderleri sürekli artması toplanan yardım kaynaklarının bitmesi ve yeni kaynak bulmakta zorlanan devlet artık hazineden de yardım alamamaktaydı. Bu soruna bir çözüm olarak Dersaadet halkından her ay olmak üzere aidat alınması kararlaştırıldı. Mayıs 1878 tarihinde uygulanmaya başlanan bu kararla İstanbul’da ikamet eden hanelerden kişi başına aylık 1 ila 5 kuruş yardım toplanacaktı. Toplanan meblağ, yardıma muhtaç göçmenler için

²²³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 120.

²²⁴ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 32.

²²⁵ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, s. 31.

²²⁶ Özçelik, *Basiret Gazetesine Göre*, ss. 30-31.

²²⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 123.

ekmek parası olarak ve hastane giderlerinin karşılanması için Şehremaneti'ne teslim edilecekti.²²⁸

2.5.1. İskân-ı Muhacirin İâne Pulları

93 Harbi sonrası muhacir sayısında inanılmaz artış olmuş ve artık yurt içi ve yurt dışında toplanan yardımlar yeterli gelmemeye başlamıştır. Ülke genelinde gerek hayırsever vatandaşlardan toplanan yardımlar gerekse kültürel etkinliklerle toplanan yardımlar muhacirler için yetmemeye başladı. Bunun üzerine devlet yeni bir gelir kaynağı oluşturmaya yani yeni bir vergi sistemini uygulamaya koymaya başlamıştır. Belgelere pul yapıştırılacak ve bu pullardan belirli miktarda ücret alınacaktı. Temmuz 1899 tarihinde iki sene uygulanmak üzere bir irade yayınlanmış ve bu tarihten itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu iradeyle göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılanması amaçlanmıştır.²²⁹

Bu uygulamanın tüm sorumluluğu ise Dâhiliye Nezareti'ne verilmiştir. Uygulamanın yürütülmesi Maliye Nezareti'ne taşralarda ise Defterdarlar sorumlu tutulmuştur. 20 paralık, 1, 10 ve 50 kuruş olmak üzere basımı yapılmış ve damga pulları bayilerce satışa sunulmuştur.²³⁰

“Değeri beş bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, emre yazılı senetler, poliçeler, taahhüt senetlerinin her bin kuruşu için, faturalar, gümrüklerden verilen makbuz senetleri, özel ve ticari eşyalar için gümrüklerde karşılıksız olarak verilen eda tezkireleri, tiyatro ve oyun kumpanyalarının her bir bilet için yirmişer pare; nüfus tezkireleri, pasaport, mürûr tezkireleri, protesto nameler, şehbender hanelerden verilen diğer evrak, ilmühaberler, evlilik belgeleri, arzuhaller, istifa evrakı ve izin talebine dair her türlü belgeler, değeri beş binden on bin kuruşa kadar olan tapu senetleri, bordrolar, çekler, koşmentolar, yük senetleri, bonolar, bin ve daha yukarı olan maaş ve harcırahların her bin kuruşu için, memuriyet ve maaş zammı evrakı için birer kuruş; her türlü sözleşmelerde değeri bin kuruştan fazla olan kefâletler, nişan

²²⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 124.

²²⁹ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “İskân-ı Muhacirîn İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, Cilt 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 606.

²³⁰ Sarıcaoğlu, *İskân-ı Muhacirîn Pulları*, s. 606.

olarak verilen gümüş madalyalar ve rüştiye mekteplerinden verilen diplomalardan beşer kuruş; şer'î ve hukûkî ilamlar, değeri bin kuruşun üzerinde olan hüccetler, gümüş ifthar ve liyakat madalyaları, taş ocağı ruhsatnameleri, matbu kitap ve risâleler, emlakın ferağ ve intikalinde kıymeti beş binden yirmi beş bine kadar olanlar ve idâdiye mekteplerinin diplomaları için onar kuruş, özel işler ve imtiyazlar için Şûrâ-yı Devlet'ten verilecek mazbatalar, değeri yirmi beş binden yüz bin kuruşa kadar olan emlâkin ferâğ ve intikali ve mekteb-i âliye diplomaları için yirmişer kuruş, üçüncü rütbe nişan beratları ve yüz bin kuruştan fazla kıymeti olan emlâkin ferâğ ve intikâli için elli kuruş; rütbe ve ruûs fermanlarından mütemayizle ikinci rütbe nişan beratları, kaymakamlık ve miralaylık, maden araştırma ruhsatları ve resmi ruhsatla kurulacak fabrika ve diğer sanayi kuruluşları için yüzer kuruş; mülkiyenin ûlâ sâni ve ilmiyenin haremeyn payeleri, askeriyenin mirlivalık rütbeleri için ikişer yüz kuruş, Rumeli Beyler Beyliği ve İstanbul payesi için dörder yüz kuruş, askeriyenin feriklik rütbesi ve birinci derece nişan beratları için beşer yüz, mülkiyenin bâlâ rütbesi altışar yüz, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği payesi için yedi yüz ellişer; vezirlik ve müşirlik ve murassa' nişanları için biner kuruş değerinde iskân-ı muhâcirîn iane pulları yapıştirılmıştır.”²³¹ Bu miktarın aşağısında olanlar bu uygulamadan muaf sayılmıştır.

Bu uygulamanın sorunsuz aksamadan yapılması için büyük titizlik gösterilmiş hatta pulsuz olan evraklardan ceza olarak pul ücretinin iki katı kadar ücret alınmıştır. Göçmenlerin ihtiyaçları için bu meblağlar hazineye aktarılıyordu. Komisyonlar göçmenler için ihtiyaç duyulan ücreti Emvâl-i Umûmiye'den alması gerekiyordu.²³² Böylece gereksiz harcamalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Sadece iki yıl uygulanmak üzere yürürlüğe girmiş ve 5 Şubat 1899 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.²³³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti muhacirler için hem komisyonları kurmuş hem de ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli yardımları toplamıştır.

²³¹ Sarıcaoğlu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, ss. 606-607.

²³² Sarıcaoğlu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, s. 607.

²³³ Sarıcaoğlu, *İskân-ı Muhâcirîn Pulları*, s. 608.

Ancak tüm bunlara rağmen çok fazla göçmenin gelmesi zaman zaman devleti zor duruma sokmuştur. Tüm bu zorlanma ve eksikliklere rağmen göçmenlerin her sorununu çözmeye çalışmış, gayret göstermiştir ve bu gayreti de takdire şayandır. Halkın yaptığı yardımlar da devlete büyük destek sağlamıştır.

3. BÖLÜM

KAFKAS MUHACİRLERİNİN HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİNE YERLEŞTİRİLMESİ

3.1. Göç Öncesi Alınan Tedbirler

Osmanlı topraklarına göç etmek üzere Kafkaslardan yola çıkan göçmenler İstanbul ve Rumeli sahillerinde yığılmaya neden olmuştu. Bunun üzerine göçmenlerin Anadolu ve Akdeniz sahillerindeki vilayetlere sevk edilmesi için hükümet tarafından dört adet vapur tahsis edilmiş ve yabancı kumpanyalarından da vapur kiralanmıştı.²³⁴

Kiralanen gemilerle göçmenlerin Anadolu'ya sevk edilmesi ve şu tedbirler doğrultusunda yerleştirilmeleri uygun görülmüştür:²³⁵

➤ İstanbul ve Rumeli sahillerinden diğer vilayetlere yerleştirilecek göçmenlerin miktarı, hangi gün sevk olunacakları ve yolculuğun kaç gün süreceği ile ilgili bilgiler ve sevk olunacak kişiler arasında her hangi bir karışıklık olmaması için sevkten beş gün önceden hem göçmenlere hem de komisyon tarafından görevlendirilen memurlara bilgi verilecektir.

➤ Yüz ve daha fazla haneden oluşan göçmen kafilesine, nizam ve huzuru sağlamak için görevli memur eşlik edecektir. Göçmen kafilesinin geçeceği güzergâhtaki köylere yiyecek gönderilerek göçmenlerin sıkıntı çekmemesi için tedbir alınacaktır.

➤ Göçmenler yerleşim bölgelerine vardıklarında hüviyetini ve nereden geldiğine dair bilgileri görevli memurlara vereceklerdir.

➤ Sevk sırasında yolculuğa çıkmayacak kadar hasta olan göçmenler yanlarındaki refakatçileri ile birlikte sağlığına kavuştuktan sonra sevki yapılacaktır. Bu konuda herhangi bir sorun çıkmaması için ailesinin sevk bilgilerini içeren bir pusula verilecektir.

²³⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 232.

²³⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 232.

➤ Sevk bölgelerine ulaşan göçmenler, komisyon tarafından belirlenen vasıtalarla iskân olunacak vilayetlere gönderilecektir. İskân yerlerine ulaşan göçmenlerin barınacağı evlerin inşası bitene kadar, o bölgedeki her on haneye bir muhacir ailesi olacak şekilde göçmenler misafir edileceklerdir.

➤ İskân olunan göçmenler, tarım araç gereçlerine ve diğer ihtiyaçlarına sahip olana kadar ortakçılık ve tarım işçisi olarak çalıştırılacak, durumu iyi olanlar göçmenlere yardım edeceklerdir. Ayrıca çiftlik hayvanı ve tohumluk gibi malzemeler verilecek ve bir defaya mahsus olmak üzere göçmenlerin arazileri ahali tarafından sürülecektir. Bu şekilde göçmenler hem ihtiyaçlarını karşılayacak hem de tarıma katkıda bulunarak devletin yükünü hafifletmiş olacaklardır.

➤ Sadece göçmenlerden meydana gelen yeni bir köyün oluşturulmasına izin verilmeyip, her köye iki ya da dört hane göçmen yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Yine de yeni bir köyün kurulması zorunluluk halinde olursa yer için sulu, ormana yakın ve yüksek tepeler tercih edilmelidir. Ayrıca göçmenlerin ekip biçmesi için boş arazilerin verilmesi kararlaştırılmıştır.

➤ Şehir ve kasabaya yakın yerler de göçmen iskânı için uygun görülmüştür. Ayrıca göçmenlerin arasında sanatkâr ve belirli bir işle meşgul olanlar bu işlerini icra etmek için şehirde iskânını istedikleri takdirde izin verilecek hatta bu konuda kolaylık sağlanacaktır.

➤ Osmanlı topraklarında akrabası bulunan göçmenlerin akrabalarının yanında kalmalarına izin verilecektir. Ayrıca işe ihtiyaç duyan ve komisyon tarafından belirlenen göçmenlere resmi dairelerde çalışmaları konusunda yardımcı olunacaktır.

➤ Belirlen vilayet, köy ve kasabalara iskânı yapılan göçmenler buralarda aileleri ile birlikte başka bir vilayet ve köye göç etmeleri izin verilmeyecektir. Sadece iş ve ticaret amacıyla başka bir yere gitmek isteyenlere “mürûr tezkiresi” verilecektir. Sonuç olarak göçmenlere iş ve ticaret amacıyla yer değiştirmelerine izin verilip, hane olarak ikametgâh değiştirmelerine izin verilmemiştir.

İstanbul ve Rumeli sahillerinden sevk edilip vilayetlere iskân olunacak göçmenler bu hususlar doğrultusunda iskân ettirilmeye çalışılmıştır.

3.2. İskân İçin Boş Arazilerin Belirlenmesi

1878'den önceki tarihlerde göçmenleri yerleştirmek için yer sıkıntısı yaşanmamış ve göçmenlerin istedikleri bölgeye yerleştirilmesi daha kolay olmuştu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kafkasya bölgesindeki toprakların kaybedilmesi, yeni göç hareketine sebep olmuştu. Hal böyle olunca da Osmanlı Devleti göçmenleri yerleştirecek verimli arazi bulmakta zorlanmaya başlamıştı. Bu sebeple hükümet, vilayetlerdeki boş arazilerin tespiti için komisyon tarafından memurlar görevlendirmiştir. Buna göre, muhacir iskân olunacak yerlerin Şer'i Mahkemesinden, Defter-i Hakani'den, Meclis-i İdare'den, Muhacirîn Komisyonu'ndan temsilcilerin oluşturduğu komisyon, yol mühendisi ve tapu kâtibi gibi görevlilerin de katılımlarıyla, civar köylerdeki muhtar ve önde gelen kişilerin de gözetiminde boş arazileri tespit etmekteydi. Daha sonra ilgili mühendis tarafından arazinin haritası, liva Defter-i Hakani memuru tarafından da arazinin müfredat defteri hazırlanarak ilgili mercilere gönderilmekteydi. Böylece kimsenin kullanımında olmadığı tespit ve tescil edilen arazi, muhacirlere kişi ve hane sayısı esas alınarak dağıtılmaktadır.²³⁶

Komisyon memurları tarafından göçmen iskânına uygun araziler aşağıda tabloda gösterildiği gibidir:²³⁷

Tablo 3. 1: Hudâvendîğâr Vilayetindeki Boş Araziler

Vilâyet	Sancak	Kaza	Nahiye	Atik Dönüm	Açıklama
Hüdavendiğâr		Etranos		8.900	
		Pazarköy		250.000	
	Karahisar-ı			74.000	Ayrıca toplu

²³⁶ Mehmet Güneş, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran 2014, s.430.

²³⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 236-238.

	sahip				olarak 125, müteferrika n 130 hâne göçmen iskânına kâfi arazi mevcud
	Ertuğrul		Lefke	31.000	
Toplam	363.900				

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 12722), ss. 236-238.

Tablodan da görüleceği üzere komisyon memurları tarafından Hudâvendiğâr vilâyetindeki göçmen iskânına uygun 363.900 dönümlük arazi tespit edilmiştir.

Hudâvendiğâr vilâyetine ek olarak Edirne, Kastamonu, Aydın ve Ankara vilayetlerindeki elverişli araziler de tercih edilmiştir. Bu vilayetlere her ne kadar göçmen yerleştirilmeye başlansa da çok fazla yoğunluk ve yığılma oluşmuş, bunun üzerine Sadaret'ten yeni arazilerin belirlenmesi için Anadolu içlerine hususi memurlar görevlendirmiştir. Yeni bildirilen rapora göre Hudâvendiğâr vilâyetindeki iskâna elverişli arazi aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:²³⁸

²³⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 236-240.

Tablo 3. 2: İskâna Uygun Araziler

Vilâyet	Sancak	Kaza	Nahiye	Dönüm	Açıklama
Hüdavendiğâr	Kütahya			30.000	
	Bursa	Kirmasti	Sincan		15 Hânelik yer vardır.
			Gölpazarı	2.000	
			Sanduklu	20.500	
		Aziziye		42.000	
	Ertuğrul	Ertuğrul		3.000	
	Karesi				300 Hânelik yer vardır.
	Karahisar			16.000	
Hüdavendiğâr				278.000	Şimendüfer hattı güzergâhında Ferik Muzaffer Paşa tarafından tesbit edilen hâli arâzîdir.
Toplam				391.500	

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 12722), ss. 236-240.

Hususi memurlar tarafından belirlenen bu boş araziler göçmenlerin yerleştirilmesi için uygun görülmüştür. Memurların tespitinin haricinde Süleyman Paşa, Mihaliç kazâsı dâhilinde 1000 hanenin yerleşeceği alan belirlemiştir. Bu belirlenen alana Çerkes göçmenleri yerleştirilecektir.²³⁹

²³⁹ BOA, *İ*, DH. No. 69365.

Tablo 3.3: Demiryolları Çevresindeki Araziler

Eskişehir-Ankara demir yolu güzergâhındaki iskâna ve tarıma uygun olan arazinin miktarını gösterir rapor.			
Kazâ veya Nâhiye İsmi	Tarıma elverişli boş arazi miktarı	İskâna uygun olan arazide yerleşecek hane ve kişi sayısı	
Aziziye	154.000	16	2.000
Hanbarcık	31.000	7	400
Seyidgazi	63.000	10	800
Eskişehir	38.000	10	420
Sivrihisar	404.500	35	3.000
Haymana	263.000	20	4.000
Bala	30.000	8	500
Ankara	8.340	-	91
Zir	200.000	4	582
Yaban-âbad	20.000	1	150
Çubuk-âbad	20.000	1	150
Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan	2.500	-	171
Mihalıççık	64.000	8	610
Toplam	1.298.340	120	12.874

BOA, *İ*, DH. No: 69365.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Hudâvendigâr vilâyeti dâhilindeki demiryolları çevresinde bulunan alanlar iskân ve tarım arazisi için tespit edilmiştir.²⁴⁰ Hudâvendigâr vilâyetinde bulunan ovalardaki mîrî çiftlikler de iskâna açılmış ve göçmenlerin bu çiftliklerde geçimlerini sağlamaları için

²⁴⁰ BOA, Y.PRK. KOM, No. 1/57.

çalışmalarına izin verilmiştir.²⁴¹ Ayrıca yerli ahalinin elinde bulunan araziler de göçmenlerin yerleştirilmesi için satın alınmıştır.²⁴²

Sadâret tarafından Hudâvendiğâr vilayetindeki iskâna uygun arazilerin tespiti için görevlendirilen hususi memurlar, bu vilayette 391.500 dönümlük arazi tespit etmişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladıktan sonra Rusların Kafkas ahalisine şiddet uygulaması, evlerini yakması gibi çeşitli mezalim sonrası binlerce Kafkas ahalisi Osmanlı topraklarına göç etmek üzere Karadeniz sahillerine yığılmıştır.²⁴³ Çoğunlukla deniz vasıtası ile İstanbul'a ulaşan göçmenler, burada kurulan geçici göçmen yerlerinde toplanıyor, buradan da daimi iskân bölgelerine sevkı yapılıyordu. Ne yazık ki sevk işlemleri bu kadar sorunsuz ilerlemiyordu, çünkü göçmenlerin iskân yerini beğenmemeleri işleri aksatmaktaydı. İstanbul'daki yığılmaların önüne geçebilmek ve sevk işlemlerini hızla gerçekleştirmek amacıyla Kafkaslardan gelen göçmenlerin komisyon tarafından kontrolü sağlandıktan sonra, karaya çıkarılmadan veya vapurla aktarımı yapılarak iskân olunacak bölgeye sevkı yapılmaya başlandı.²⁴⁴

3.3. Muhacîrlerin Hudâvendiğâr Vilâyetine İskânı

Hudâvendiğâr vilâyeti, Kafkas göçmenlerinin en yoğun yerleştirildiği yerlerden birisidir. İstanbul'dan Hudâvendiğâr vilâyetine sevkini başlamasıyla birlikte burada Mahalli Göçmen Komisyonu kurulmuştur. Sevk işlemlerinin yürütülmesi için önceden Aydın Vilayeti Mektupçusu olan Halim Bey tayin edilmiştir.²⁴⁵ Hudâvendiğâr vilâyetine muhacir iskânı 1878 tarihi itibarıyla başlamıştır. Rusçuk limanından İstanbul'a, İstanbul'dan da Hudâvendiğâr vilâyetine iskân edilmek üzere kalkan vapurlar Mudanya, Gemlik ve Ilıca iskelelerinden sevkıyatları gerçekleşmiştir. Sadece Ilıca iskelesinden 10.000

²⁴¹ BOA, MM. No. 5257.

²⁴² BOA, MM. No. 4386.

²⁴³ Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, s. 472.

²⁴⁴ Tepekaya, 19. Yüzyılın, s. 472.

²⁴⁵ BOA, I, MM, No. 2786.

göçmen sevki yapılmıştır.²⁴⁶ 1877-1891 tarihleri arasında Hudâvendigâr vilayetine 162.028 İstanbul’dan, 27.000 ise doğrudan veya diğer illerden olmak üzere toplamda 189.028 muhacir sevki gerçekleşmiştir. Bu muhacirlerden 151.787’sinin vilayetteki iskânı tabloda gösterildiği gibidir:²⁴⁷

Tablo 3. 4: Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde İskân

Sancak	Kaza	Miktarı	Toplam
Bursa	Bursa	27.312	66.350
	Kirmasti	19.161	
	Gemlik	3.749	
	Mihaliç	19.161	
Kütahya	Kütahya	1.547	9.330
	Simav	80	
	Eskişehir	7.641	
	Uşak	62	
Karesi	Bandırma	14.585	48.652
	Gönen	3.769	
	Balıkesir	20.465	
	Bigadiç	136	
	Edremid	1.766	
	Sındırgı	335	
	Aziziye	482	
	Bolvadin	557	
	Sandıklı	607	
	Karahisar	786	
	Kemer	164	
Ertuğrul	İnegöl	9.229	27.455
	Yenişehir	6.521	

²⁴⁶ BOA, AD, No. 1052/56-3.

²⁴⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendigâr*, 1307, s. 232.

	Bilecik	7.220	
	Söğüd	4.485	

Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1307, s. 232.

Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde iskân edilen Kafkas göçmenlerinin dağılımı tabloda gösterildiği gibidir:²⁴⁸

Tablo 3. 5: Hudâvendiğâr Vilayeti Göçmenlerin Dağılımı

Kazâ	Göç ettiği yer	İskân edildiği yer	Hane	Nüfus	Toplam
Kirmasti	Çerkes	Söğütalanı	44	145	242
	Batum	Karapınar	29	97	
Gemlik	Batum	Teşvikiye	32	130	3.873
	Batum	Süleymaniye	73	290	
	Batum	İhsaniye	65	333	
	Batum	Soğançayırı	12	43	
	Batum	Feyziye	105	335	
	Batum	Hadimiye	95	330	
	Müteferrik	Pazarköy	188	758	
	Batum	Şükriye	81	253	
	Batum	Adliye	50	175	
	Batum	Pirgece	9	39	
	Batum	Haydariye	59	225	
	Batum	Eldere	19	71	
	Türk ve Çerkes	CanbazMerası	30	157	
	Çerkes	Arap Çiftliği	40	161	
	Çerkes	Hayırlı	50	226	

²⁴⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90.*

Mihaliç	Çerkes	Karaçaylak	40	169	3.723
	Tatar ve Nogay	Bey	41	181	
	Türk ve Tatar	Keremyener	75	351	
	Türk ve Tatar	Okçugünü	50	263	
	Çerkes ve Tatar	Canbali	80	343	
	Çerkes	Akçasıgırlık	100	318	
	Çerkes	Haydar	10	44	
	Çerkes	Etmekçi Merası	59	193	
	Çerkes	Göbel	225	1.317	
Kütahya	Tatar	Kızılcaviran	7	39	39
Pazarcık	Çerkes	Çeşitli Karye	135	400	604
	Tatar	Arapdede	51	204	
Yenişehir	Çerkes	Kavaklı	66	378	378
Merkez	Tatar	Namazgâh	60	255	3.620
	Tatar	Nazarlık	97	361	
	Tatar	Melârab	102	414	
	Tatar	İhsaniye	17	72	
	Batum ve Rumeli	Yıldırım	110	385	
	Tatar	Mecidiye	100	443	
	Tatar	Alacahrka	15	65	
	Tatar	Vakfiye	84	325	
	Batum	Muratbey	41	173	

İnegöl	Batum	Kadı	18	87	4.425
	Batum	Hayriye	88	475	
	Batum	Hasanpaşa	63	334	
	Müteferrik	Çeşitli karyeler	703	3.153	
	Batum ve Rumeli	Hamidiye (Merkez)	167	203	
Karahisar	Batum	Beşçeşme	12	55	233
	Kafkas-Çerkes	Yenice	30	178	
Seyitgazi	Çerkes	Tandırılı	23	83	1.977
	Çerkes	Asuhalık	25	119	
	Çerkes	Nemli	30	150	
	Çerkes	Kabanalan	33	89	
	Çerkes	Gökçekısıık	37	132	
	Tatar ve Rumeli	İhsaniye Mahallesi	189	646	
	Tatar ve Rumeli	Akçağlan Mahallesi	44	194	
	Tatar	Mecidiye	47	297	
	Tatar	Hamidiye	59	267	
Bursa Vilayeti	Batum		630	2.211	33.378
	Müteferrik		2.339	28.695	
	Tatar		591	2.467	

Bursa Vilayeti ve Kazalar	Batum		1.102	3.775	47.367
	Müteferrik		6.609	39.886	
	Tatar		789	3.706	

Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90.

1303 tarihli Hudâvendiğâr Vilâyet Salnâmesi'ne göre yukarıdaki tabloda Kafkas göçmenlerinin iskân edildikleri yerler, isimleri ve nüfusu verilmiştir. Buna göre bu vilayete toplamda 50-60 bin Kafkas göçmeni yerleştirilmiştir.²⁴⁹ Ayrıca 1892 tarihli arşiv belgelerine göre Hudâvendiğâr vilâyetine iskân ettirilen toplam muhacir sayısı 162.028'dir.²⁵⁰ Bu verilerden yola çıkarak 1878 tarihinden sonra Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlerin %34'ünü Kırım ve Kafkasya muhacirleri oluşturmaktadır.²⁵¹

3.4. Göçmenlerin İskân Edildiği Yerler ve Yeni Kurulan Göçmen Köyleri

Komisyonlar tarafından iskâna uygun olarak belirlenen arazilerde kurulacak göçmen köy ve nahiyeler için idari işlemler şu şekildedir: yeni kurulan köyün sınırı, iskân olunacak arazinin miktarı ve ismi ilk olarak Dâhiliye Nezaretine, buradan da Şura-yı Devlet kararıyla irade-i seniyye istenmektedir. En son olarak da padişah tarafından uygun görülürse gerekli mühürler hazırlanıp vilayete gönderilmekteydi. Ayrıca gerekli işlemler için de Defter-i Hakani Nezareti Maliye Nezareti, Vergi Emaneti, Sicill-i Nüfûs İdare-i Umumiyesi gibi ilgili makamlara konuyla ilgili bilgi verilmekteydi.²⁵²

(Tablo 3.5. *Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90.*)

²⁴⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendiğâr, 1303, ss. 78-90. Bu Salnâme'de 1887 tarihine kadar Hudavendiğâr vilayetine gelen tüm göçmenlerin dokümanı ayrıntılı olarak verilmiştir. Konumuz itibarıyla tabloda sadece Kırım ve Kafkas göçmenlerinin iskân ve nüfusunu verdik. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hudavendiğâr Vilayet Salnâmesi 1303.*

²⁵⁰ BOA, Y. HUS. 255/64

²⁵¹ Raif Kaplanoğlu ve Ozan Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013, Bursa, s. 40.

²⁵² Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran 2014, s. 430.

Hudâvendiğâr vilâyetine Kafkasya muhacirlerinin iskânı öncelikli olarak yukarıda tespit edilen boş arazilere olmuştur. Buna göre iskân yapılan ve yeni kurulan köyler şu şekildedir:

93 harbi sonrası Hudâvendiğâr vilayetine ilk göçmenler 1881 tarihinde geldiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1881 tarihinde Mihaliç kazasına bağlı Atik Çiftliği'ne Çerkes göçmeni yerleştirilmiştir.²⁵³

1883 tarihli arşiv belgesine göre Yıldırım Bayezıt Camii etrafındaki bahçe, ahaliden 12.500 kuruşa satın alınarak 60 hanelik Batum göçmeni uygun yer bulunana kadar geçici olarak buraya iskân edilmiştir.²⁵⁴ Dere kazık, Gözde ve Çatal Tepe karyelerindeki iskâna uygun arazilere Osmaniye ve Orhaniye adında iki yeni köy kurulmuştur. Bu iki köyden Orhaniye'ye 30, Osmaniye'ye 50 olmak üzere toplam 80 hane Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Aynı şekilde bu iki köyün yakınına ayrıca Şevketiye isminde yeni bir köy kurulup göçmenler iskân edilmiştir.²⁵⁵

1884 tarihinde Ertuğrul sancağına Kafkas göçmenleri yerleştirilmiştir. Buraya kendi imkânlarıyla camii ve mektep yaptırdıkları için iki yıl süreyle vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdir.²⁵⁶ 1883 ve 1885 tarihlerinde Karesi sancağının İvrindi nahiyesinde yeni bir köy kurularak göçmenler yerleştirilmiş ve burası Soğucak olarak adlandırılmıştır.²⁵⁷

1886 tarihinde Gemlik kazasında Mahmudiye adında yeni bir köy kurulmuş ve buraya Batum muhacirleri yerleştirilmiştir. Ayrıca 7 bin kuruşluk masraf yapılarak buraya camii yapılmıştır.²⁵⁸ 1886 tarihinde Yenişehir kazasına bağlı Elmaçukuru denilen karyeye Batum göçmenleri iskân edilerek bu köye "Sultaniye" ismi verilmiştir.²⁵⁹ Derekazık köyü civarındaki Gâvuralanı diye bilinen araziye 24 hane Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Ayrıca bu muhacirlerin konaklaması için 12 dönümlük arazi, çiftlik hayvanları için 7 dönüm, ekip-biçimleri için 260 dönüm, 500 dönümde yakacak için baltalık

²⁵³ BOA, *İ.DH*, No. 67593.

²⁵⁴ BOA, *İ, ŞD*, No. 63/3666.

²⁵⁵ BOA, *DH, MKT*, No. 1546/54.

²⁵⁶ BOA, *MV. Defter*, 17 No. 70.

²⁵⁷ BOA, *İ, ŞD*, No. 5618.

²⁵⁸ BOA, *İ, DH*, No. 800/84.

²⁵⁹ BOA, *İ, DH*, No. 86931.

orman, mektep, camii ve meydanlık alan için 2 dönüm arazi yani toplamda 781 dönümlük arazi göçmenler için verilmiştir.²⁶⁰ Ayrıca Karacabey ilçesinde de 8-10 tane Çerkes köyü bulunmaktadır. M. Kemalpaşa'ya ise ilk olarak sadece iki Çerkes köyü kurulmuşken, sonraları bu sayı yükselmişti. Orhangazi'de iki Gürcü, Yenişehir'de ise sadece bir Çerkes köyü vardır. Orhaneli, Keles, Harmancık ve Büyükorhan gibi dağ ilçelerinde bir iki göçmen köyü bulunmaktadır. Bursa merkez ile bazı kasabalara da Kafkas göçmenleri yerleştirilmişti.²⁶¹ İnegöl'ün Kadı karyesine 87 kişiden oluşan 18 hane, Hasanpaşa karyesine 234 kişiden oluşan 63 hane ve Murad Bey karyesine de 173 kişiden oluşan 41 hane iskân olunmuştur.²⁶² İnegöl'de Hazine-i Hassa'ya ait olan araziye Batum muhacirlerinden oluşan yeni bir köy kurulmuştur. Bu köye padişaha izafeten Hamidiye olarak isimlendirilmiştir.²⁶³

1886 tarihinde Bavurdu ve Doğanlar köyü civarındaki Sarıçayır yaylasındaki 5801 dönümlük iskâna uygun araziye Selimiye ismi verilerek 35 hane Ahıska muhaciri yerleştirilmiştir.²⁶⁴ 1890 tarihinde Uludağ civarındaki Elmaçukuru ve Soğukpınar'a Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Yine burada *Süleymaniye* ve *Cihangir* adında yeni iki köy kurulmuştur.²⁶⁵ Gözdede köyü civarındaki iskâna uygun araziye 40 hane Batum göçmeni yerleştirilmiş ve Teşvikiye olarak adlandırılmıştır.²⁶⁶ Bursa, İznik, İnegöl, Gemlik ve Orhangazi merkezinde büyük oranda Gürcü muhacirleri iskân edilmiştir. Ayrıca Bursa'nın çok sayıdaki köyünde, özellikle de eski Rum köylerinde mutlaka üç beş Gürcü ailesi yerleştirilmişti. Aynı şekilde Gemlik kazasına bağlı Selimiye köyüne yerleştirilen Batum göçmenleri, buranın kış şartlarına uygun olmaması sebebiyle, yakınındaki ahaliden Emin Bey'e ait çiftliğe, rızası alınarak Selimiye Köyündeki Batum göçmenleri bu çiftliğe nakledilmiş ve buraya Hayriye ismi verilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁰ BOA, DH, MKT. No. 281/65.

²⁶¹ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, ss. 116-117.

²⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendîgâr*, 1303, ss. 84-85.

²⁶³ BOA, HH. THR, No. 468/25.

²⁶⁴ BOA, İ, DH. No. 1021/80530, DH, MKT. No. 1388/77.

²⁶⁵ BOA, HH. THR, No. 468/18.

²⁶⁶ BOA, DH. MKT, 1534/10.

²⁶⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 120.

1891 tarihinde vilayet merkezindeki Cevizlik diye adlandırılan mevkie Batum göçmenleri yerleştirilmiş ve burada kurulan yeni köy Sultaniye olarak adlandırılmıştır.²⁶⁸

Hudâvendiğâr vilâyetine Gürcüler, ekseriyetle Hopa ve Batum limanlarından İstanbul'a sevk edilmiştir. İstanbul sahillerinden daimi iskân yeri olan Bursa'ya sevki yapılmıştır. En kalabalık Gürcü göçmeni Gülcemal vapuru ile Gemlik limanına gelmiştir. Bu vapur ile gelen 240 hane Gürcü muhaciri Gemlik, İnegöl ve Yalova'nın karyelerine iskân edilmiştir.²⁶⁹

İnegöl'deki boş araziye muhacir iskânı için Hayriye isminde yeni köy kurulmuş ve bu köye 88 hane Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Masrafları Hazine-i Hassa tarafınca karşılanmak üzere bu köye camii ve mektep yapılmıştır.²⁷⁰ Padişaha ait olan ve İnegöl'e bağlı Göç Yol mevkiine Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Sonrasında bu muhacirlerin akrabalarından olan 30'dan fazla hane aynı civardaki Yorlu Pınar'a yerleştirilmiştir.²⁷¹ 1893 tarihinde Karahisar-ı Sahib civarındaki Turfelli Çiftliği 400 liraya satın alınarak buraya 40 hane Ahıska göçmeni iskân olunmuştur.²⁷² 1894 tarihinde ise bir grup Ahıska göçmeni Gebeceler ve Mandıra Çiftliği civarına iskân edilmişlerdir.²⁷³

1893 tarihinde 33 hane Ahıska, 150 kişiden ibaret olan Kafkas göçmeni Karahisar-ı Sahib'e bağlı Paşoh isimli araziye yerleştirilmiştir.²⁷⁴ Aynı tarihte Eskişehir kazasına bağlı İnekpınarı ve Tosbağı mevkilerine Tatar muhacirleri yerleştirilmiştir. Yine aynı tarihlerde Çardak ve Koyunhisar mevkileri devlet tarafından satın alınarak buraya Kafkas göçmenleri iskân edilecektir.²⁷⁵

1894 tarihinde İnegöl civarındaki ormanlık alana Ahıska, Batum ve Gürcü muhacirlerinden oluşan 19 hane Yakacık adlı boş araziye iskânı gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Pazaralanı, Kozpınar ve Tuzla'daki iskâna

²⁶⁸ BOA, *İ.ŞD*, No. 6610.

²⁶⁹ Kaplanlıoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 18.

²⁷⁰ BOA, *DH, MKT*, No. 196/95.

²⁷¹ BOA, *A.MKT, MHM*, No. 517/17.

²⁷² BOA, *DM, MKT*. No. 177/46, No. 209/39.

²⁷³ BOA, *DH, MKT*. No. 244/28.

²⁷⁴ BOA, *DH, MKT*. No. 79/42.

²⁷⁵ BOA, *MV. Defter* 76, No. 112.

uygun arazilere de Ahıska ve Batum göçmenleri yerleştirilmiştir.²⁷⁶ İnegöl'e bağlı Hilmiye karyesine Batum muhacirleri iskân ettirilmiştir. Buraya iskân ettirilen muhacirlerin akrabaları Giresun'a iskân ettirilmiş ancak Hilmiye karyesindeki akrabalarının yanına gelmek istediklerini bildirmişlerdir. Gerek Hazine-i Hassa gerekse de köyün eski ahalisi tarafından uygun görülerek bu muhacirlerin Hilmiye karyesine yerleşimi yapılmıştır.²⁷⁷ Kirmasti kazasına bağlı Karapınar karyesine 92 hane Batum muhaciri iskân edilmiştir.²⁷⁸ Atranos kazasına bağlı Çanak adlı nam mevkide 12 hane Batum muhaciri iskân olunmuş ve burada kurulan yeni karyeye Osmaniye karyesi adı verilmiştir.²⁷⁹ Yenişehir kazasının İznik nahiyesine bağlı Elma çukuru mevkiine 71 kişiden oluşan 24 hane Batum muhaciri yerleştirilmiştir. Ayrıca muhacirlerin ekip biçimleri için kişi başı 10 dönüm tarıma elverişli arazi verilmiştir. Bu mevkide kurulan karyeye "Sultaniye" ismi verilmiştir.²⁸⁰ Hudâvendigâr vilâyetinin İnegöl Sancağına Kafkasya'dan gelen muhacirler burada yeni köyler kurmuşlardır. Gürcü muhacirleri; Çaylıca, Hayriye, Muratbey, Gülbahçe, Fevziye, Fındıklı, Çiftlik, Hasanpaşa, Hamidiye, Sulhiye, Tüfekçikonak, Saadet, Bahçekaya, Karakadı, Güney Kestane, Yeni ve Eski Karacakaya köylerini, Abaza muhacirleri; Mezit, Osmaniye, Kestane Alan, Rüştüye köylerini, Çerkez muhacirleri ise; Hacıkara ve Fındıklı gibi yeni köyler kurmuşlardır.²⁸¹

1896 tarihinde Bursa merkez dâhilinde "Kara Islah" namıyla bilinen iskâna uygun araziye 50 hane Batum muhaciri iskân ettirilerek köyün ismi aynı şekilde kalmıştır. Ayrıca göçmenlerin konaklamaları için 600 dönüm ve ekip biçimleri için tarıma elverişli 91 dönüm arazi verilmiştir.²⁸² Gemlik'e bağlı Selimiye karyesine 290 kişiden oluşan 73 hane Batum göçmeni buraya iskân edilmiştir. Yeni kurulan bu köye "Hayriye" ismi verilmiştir. Ancak yerleşim

²⁷⁶ BOA, YA, No. 72/26.

²⁷⁷ Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, 2009, s. 335.

²⁷⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1303, s. 81.

²⁷⁹ BOA, İ.DH. No 1322/1312.

²⁸⁰ BOA, İ.ŞD, No. 93/5556.

²⁸¹ Hatice Uzer, "93 Harbi ve İnegöl'e gelen Kafkas Göçmenleri", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, İstanbul, 2017, s. 581.

²⁸² BOA, DH, MKT, No. 274/39.

yerinin çok yüksekte bulunmasından dolayı göçmenler geçim sıkıntısı çekmiştir. Bu duruma bir çözüm sunan Mabeyn Kâtibi Emin Bey, kendisine ait olan çiftliğini ekip biçmeleri için göçmenlere tahsis etmiştir. Hatta Emin Bey tarafından masrafları karşılanmak üzere bu köye bir okul ve cami de inşa edilmiştir.²⁸³ Gemlik'te iskâna uygun araziye yeni bir köy kurulup 330 kişiden oluşan 95 hane Batum muhacirleri yerleştirilmiştir. Yeni kurulan bu köye Hamidiye ismi verilip, camii ve okul yapılması için masrafları devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.²⁸⁴

1897 tarihinde Hudâvendigâr vilâyetine bağlı Balıkesir sancağına 678 kişiden oluşan 154 hane Kafkas göçmeni yeni kurulan Vicdaniye mahallesine iskân edilmiştir.²⁸⁵ Aynı tarihlerde Murved olarak adlandırılan karyeye 250 Kafkas muhaciri yerleştirilmiştir.²⁸⁶

1898 tarihinde Pazarköy kazası Elma Alanı mevkiine 70 hane Dağıstan muhaciri iskân olunmuştur.²⁸⁷ Daha önce Konya vilâyetinde iskân olunan 167 hane Karaçay Muhacirleri Hudâvendigâr vilâyetine firar etmişler ve bunun üzerine muhacirlerden tekrardan firar etmeme konusunda söz alınarak yüz altmış nüfustan oluşan 27 hane Sivrihisar'a, bin küsur nüfustan oluşan 140 hane de Aziziye karyesine iskân olunmuştur.²⁸⁸ 1898 tarihinde Pazarköy kazasına bağlı Hamzaali karyesine Batum muhacirleri iskân edilmiş ve köyün ismi değiştirilmemiştir.²⁸⁹ İnegöl kazasına bağlı Osmandede isimli yere Abaza muhacirler yerleştirilmiş ve yeni kurulan bu köy Sultaniye olarak adlandırılmıştır.²⁹⁰

1902 Tarihinde Eskişehir kazasına bağlı Bektaşınarı olarak anılan mevkie yeni bir köy kurulmuştur ve Mesudiye olarak isimlendirilen bu köye Kırım muhacirleri yerleştirilmiştir.²⁹¹

²⁸³ BOA, *İ. DH*, No. 316/1312, *DH*, MKT. No. 187/2.

²⁸⁴ BOA, *İ. DH*, No. 80084.

²⁸⁵ BOA, *İ. DH*, No. 1312.

²⁸⁶ BOA, *İ. DH*, No. 1315.

²⁸⁷ BOA, *İ. ŞD*, No. 1/8

²⁸⁸ BOA, *MV*, No. 1/53.

²⁸⁹ BOA, *İ. DH*. 1354/1315.

²⁹⁰ BOA, *İ. ŞD*. No.6714.

²⁹¹ BOA, *İ. DH*, No. 1320.

Hudâvendigâr vilâyeti dâhilinde muhacir iskân edilen köy ve nahiyeler için yeni kurulan köylere ya yeni bir isim ya da köyün önceki ismi verilirdi. Bunların yanı sıra muhacirlerin iskânı sırasında hiçbir yardımı esirgemeyen dönemin padişah isimlerinin de verildiği görülmüştür. Bu bir nevi padişaha şükran amaçlı yapılmıştır.

Hudâvendigâr vilâyeti dâhilinde bulunan ormanlık alanlara iskân olunan göçmenler için kurulan karyelerin isimleri aşağıda tabloda gösterildiği gibidir:²⁹²

Tablo 3. 6: Hudâvendigâr Vilayetindeki Ormanlık Alanlarda Kurulan Köyler

Hudâvendigâr vilâyetine bağlı ormanlık alan ve çevresine iskân olunan göçmenler için kurulan köylerin isimleri				
Orman İsmi	Köyün İsmi	İskân Tarihi	Adet	Sancağı
Kolfal	Şevketiye	1301	1	Bursa
Alaçam	Teşvikiye	1302	1	Bursa
Uzunbatak	Orhaniye	1302	1	Bursa
Gürgenli (Ekserli)	Osmaniye	1302	1	Bursa
Ekmaçukuru	Elmaçukuru	1302	1	Bursa
Soğukpınar	Soğukpınar	1303	1	Bursa
Emiralanı	Emiralanı	1299	1	Bursa
Emiralanı	Boşnak	1299	1	Bursa
Emiralanı	Emiralanı	1298	1	Bursa
Kızılcıklı Burgazada	Kızılcıklı	1298	1	Bursa
Kavakdibi	Adliye		1	Bursa
Arabyanağı	Hamidiye		1	Bursa
Kolanlı	Şükriye		1	Bursa

²⁹² BOA, Y. PRK. OMZ, No. 1/40

Susuzpınar	Kafkasya	1296	1	Bursa
Arıca ada	Haydariye		1	Bursa
Soğuksu	Selimiye		1	Bursa
Karpuzdere	Neşv Bakıyye		1	Bursa
Havza	İhsaniye		1	Bursa
Aldere	Latif		1	Bursa
Güçlü	Tevfikiye		1	Bursa
Soğan çayırı	Mahmudiye		1	Bursa
Bergece	Sultaniye	1297	1	Bursa
Karadağ	Örencik	1297	1	Bursa
Karadağ	İmrozalanı	1298	1	Bursa
Karadağ	Şah Melik	1298	1	Bursa
Karadağ	Kuşgörmez	1298	1	Bursa
Karadağ	Barbin	1297	1	Bursa
Karadağ	Fazlıkonağı	1297	1	Bursa
Karadağ	Sağdıç	1296	1	Bursa
Karadağ	Uncu	1298	1	Bursa
Karadağ	Mandıra	1298	1	Bursa
Karadağ	Etmekçi merası	1299	1	Bursa
Karadağ	Akçe Susurluk	1296	1	Bursa
Görece	Kocapınar	1296	1	Bursa
Çanakcı	Tokuşlar	1300	1	Bursa
Çanakcı	Kalfa	1301	1	Bursa
Çanakcı	Ekinlik	1301	1	Bursa
Çanakcı	Tütünlük(Sultaniye)	1301	1	Bursa
Çanakcı	Alayayla	1301	1	Bursa
Paşalar	Karapınar	1301	1	Bursa
Sülük	Saric (Muradiye)	1295	1	Bursa
Erikli yayla	Bahariye	1300	1	Bursa
Erikliyayla	Akarcabaşı	1299	1	Bursa

Çınar	Gönen	1299	1	Bursa
Kayıkcı	Suğmak	1283	1	Bursa
Karapınar	Karaköy (Burakni)	1283	1	Bursa
Emiralan	Dallı mezarlık	1297	1	Bursa
Bilecik	Çivili Çam	1296	1	Bursa
Bilecik	Fındıkçı (Fethiye)	1298	1	Bursa
Bilecik	Kızıl elma-yı cedit	1301	1	Bursa
Bilecik	Soğukpınar	1301	1	Bursa
Körkurşunlu	Karasöğüd (Yoncağağ)	1301	1	Bursa
Yenice ve Alpagu	Devekonağı	1298	1	Bursa
Tabame	Gündoğdu	1298	1	Bursa
Bozağağ	Tırnova	1298	1	Bursa
Bozağağ	Söğüd alanı	1297	1	Bursa
Bozağağ	Unçukuru	1297	1	Bursa
Bozağağ	Ali Bey alanı	1300	1	Bursa
Bozağağ	Ali Bey yurdu	1295	1	Bursa
Bozağağ	Koca Kadri	1295	1	Bursa
Bozağağ	Mensayuh	1296	1	Bursa
Bozağağ	Kellik	1296	1	Bursa
Bozağağ	Hırsızpınarı	1296	1	Bursa
Bozağağ	İnce Ali Pınarı	1297	1	Bursa
Bozağağ	Göreğim	1297	1	Bursa
Ömeraltı	Ömer altı	1297	1	Bursa
Sancakçayırı	Sancakçayırı	1297	1	Bursa
Çifteler	Çifteler	1297	1	Bursa
Erikliyayla	Güleçderesi	1296	1	Bursa
Kızılcık	Yenibalçık	1297	1	Bursa
Karyağmaz	Alaca At	1297	1	Bursa

Ahudağı	Kestane	1296	1	Bursa
Ahudağı	Osmanderesi (Güzeller Konak)	1297	1	Ertuğrul
Ahudağı	İhsaniye	1297	1	Ertuğrul
Ahudağı	Reşadiye	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı Bozağaç	Üçler Mezarlığı	1303	1	Ertuğrul
Ahudağı	Tuzaklı Göl	1300	1	Ertuğrul
Ahudağı	Lokman	1304	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sülüklüköy	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Gedikpınar	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı	Mahmudiye	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Orhaniye	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Osmaniye	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Karacaahmet	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Erikli	1300	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sarudal	1302	1	Ertuğrul
Ahudağı	Bulduk	1301	1	Ertuğrul
Ahudağı	İnce	1298	1	Ertuğrul
Ahudağı	Kabak	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Küre	1301	1	Ertuğrul
Ahudağı	Elmalı kebir	1304	1	Ertuğrul
Ahudağı	Karadede	1299	1	Ertuğrul
Ahudağı	Sarnıç	1296	1	Ertuğrul
Hisariye	Borçalık	1299	1	Ertuğrul
Karpuzdere	Arabdede	1299	1	Ertuğrul
Havza	Kirazlı yalık	1301	1	Ertuğrul
Aldere	Yıldırım	1305	1	Ertuğrul
Güçlü	Süleymaniye	1300	1	Ertuğrul

Soğan çayırı	Bey pınarı	1300	1	Ertuğrul
Bergece	Mecidiye	1300	1	Ertuğrul
Ahudağı	Hakaniye	1298	1	Ertuğrul
Karadağ	Aydoğdu	1301	1	Ertuğrul
Karadağ	Selimiye	1298	1	Ertuğrul
Karadağ	Sunapınarı	1300	1	Ertuğrul
Karadağ	Ulumabey	1302	1	Ertuğrul
Karadağ	Erkaniye	1299	1	Ertuğrul
Karadağ	Karabend Gölü	1301	1	Ertuğrul
Karadağ	İkizce (Hazargrad)	1305	1	Ertuğrul
Karadağ	Kavaklı	1299	1	Ertuğrul
Karadağ	Örendere	1302	1	Ertuğrul
Karadağ	Nazifpaşa	1301	1	Ertuğrul
Görece	Bahçesultan	1301	1	Ertuğrul
Çanakcı	Gümüşdere	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Borca armut	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Sütlük	1302	1	Ertuğrul
Çanakcı	Dülgeroluğu	1299	1	Ertuğrul
Çanakcı	Karaağaç (Sultaniye)	1296	1	Ertuğrul
Paşalar	Sarıca çatma	1296	1	Ertuğrul
Sülük	Ahmediye	1296	1	Ertuğrul
Burçin	Fındıklı	1296	1	Ertuğrul
Erikli yayla	Kümbet	1295	1	Ertuğrul
Çınar	Akpınar	1295	1	Ertuğrul
Kayıkçı	Sekban	1302	1	Ertuğrul
Karapınar	Hamidiye	1298	1	Ertuğrul
Yeşildağı	Fethiye	1300	1	Ertuğrul
Erikli	Bayırköy	1301	1	Ertuğrul
Erikli ve	Cedid Karyesi	1301	1	Ertuğrul

tofursu				
Sidecik	Konaklı	1297	1	Ertuğrul
Elmalı	Erikli	1301	1	Ertuğrul
Şeyhane	Ormangözü	1300	1	Ertuğrul
Beşparmak	Sarıca ada	1302	1	Ertuğrul
Sakışlıdağı	Sultaniye	1281	1	Ertuğrul
Ahudiyedağı	İhsaniye	1302	1	Ertuğrul
İkizkapu	Osmaniye ve Hamidiye ve Mecidiye	1302	1	Ertuğrul
Yazılıkaya	Sultaniye ve Osmaniye ve Sofular	1304	1	Ertuğrul
Danista	İhsaniye ve Alaca	1301	1	Ertuğrul
Türkmendağı	Ağlarca	1281	1	Ertuğrul
Kuşcudığı	Hamidiye	1302	1	Ertuğrul
Domaniç ve yeşildağı	Akçahisar	1305	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve yeşildağı	Tavşan alanı ve İkiz Oluk	1307	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve yeşildağı	Kürün	1306	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve yeşildağı	Çukurca ve Keşenlik	1306	1	Karahisar ve Kütahya
Domaniç ve Yeşildağı	Göncek	1301-1304	1	Karahisar ve Kütahya
Türkmendağı	İzcülü ve Sanduközü ve Pomaklı dere	1301-1306	1	Karahisar ve Kütahya
Toplam	146			

BOA, Y. PRK. OMZ, No. 1/40

3.5. Göçmenlere Yapılan Yardımlar

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçün artması üzerine birçok göçmen Hudâvendiğâr vilâyetine iskân edilmiştir. İskân edilen bu göçmenlere devlet tarafından arazi, iaşe ve yevmiye, sağlık, eğitim ve ziraî yardımların yanı sıra vergi ve askerlikten de muaf tutulmuşlardır. Devletin yaptığı yardımların yanı sıra hayırsever ahali de göçmenlere yardım eli uzatmışlardır. Hükümet bu işlemler için otuz kuruş yevmiye ile 6 kâtip, yiyecek içecek yardımları için 15 kuruş yevmiye ile üç kâtip ve herhangi bir sorun vuku bulduğunda ilgilenmek için 50 kuruş yevmiye ile 2 memur tayin etmiştir.²⁹³ Komisyon tarafından muhacirlere yapılan yardımlar şu başlıklar altında açıklanmıştır:

3.5.1. Arazi Yardımı

Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlere verilecek olan arazi, İskân Talimatnamesi'ne göre uygulanmaya çalışılmıştır. Buna göre göçmenlere boş, sahipsiz, bir vakfa veya devlete ait olan arazilerden verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹⁴ Göçmenler verilecek olan araziler için herhangi bir dengesizlik olmaması için Arazi Kanunnamesi'ne uygun olarak şu şekilde taksim edilmesine karar verilmiştir. Buna göre her haneye, tarıma elverişli olan araziden 70, orta derecede tarıma uygun olan arazide 100 ve tarıma az elverişli olan araziden ise 130 dönüm tarım arazisinin verilmesi uygun görülmüştür.²⁹⁵ Görüldüğü üzere hane başına verilen tarım arazisi oldukça geniştir. Bu kadar geniş arazi verilmesinin sebebi göçmenlerin iskân yerine biran önce uyum sağlayıp üretici konuma geçmesini sağlamaktır. 1905 tarihli bir kayda göre Sındırgı'daki boş araziye yerleştirilen Kafkas muhacirleri için nakilleri, konut inşası, çift hayvanatı ve tohumluk masrafları için 167.000 kuruşun komisyon tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.²⁹⁶

²⁹³ BOA, DH. MKT, No. 46/1324.

²⁹⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 304.

²⁹⁵ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 166

²⁹⁶ A. MKT. MHM, No. 1/31.

Muhacirler iskân olunana kadar boş arazilerin bir başkasına satılması da yasaklanmıştır. Aynı şekilde vakıflara ait olan arazilere de muhacir iskân edilmiştir.²⁹⁷ Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunan göçmenlere mera arazisi için 260 dönüm tarıma elverişli arazi, 700 dönüm hayvanlar için otlaklık ve 500 dönümde baltalık orman alanı verilmiştir.²⁹⁸ Yukarıda hayırsever ahalinin de yardım ettiğini söylemiştik, bu doğrultuda Hacı Mehmed Ağa ile Abdullah Efendi, Eskişehir-Ankara demiryolu güzergâhında kendine ait olan araziden toplam 540 dönümlük arazi ile dört mesken ve müstemilâtını kendi rızalarıyla muhacirlerin iskânı için devlete bağışlamışlardır.²⁹⁹ Boş araziler muhacirlere verildikten sonra yerli ahali ile göçmenler arasında bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bazı şahıslar bu arazilerin sahipleri oldukları iddiasıyla, buraların kendilerine verilmesi talebiyle uygulamaya itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine hükümet bu kişilere, iki yıl içerisinde, hak sahibi olarak dava açmalarına izin vermiştir.³⁰⁰

Yerli ahalinin elinde bulunan arazisini her ne sebeple olursa olsun üç yıl boyunca toprağını ekip biçmediği durumunda bu arazi satılarak elde edilen meblağ ile muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilmiştir.³⁰¹ Arazi ihtiyacının giderilmesi için başvuru olan diğer bir çözüm yolu ise bataklık alanların kurutulup göçmen iskânına elverişli hale getirilmesi olmuştur.³⁰² Göçmenlerin tasarrufuna bırakılan araziler 15 yıl boyunca satılmasına izin verilmiyorken daha sonra bu süre 10 yıla indirilmiştir.³⁰³ Böyle bir yasağın uygulanmasının sebebi türlü masraflarla iskân edilen göçmenin ikamet yerinden ayrılmasının önüne geçmektir. Muhacirlere tahsis edilen bu arazilerde tapuya ait masrafların göçmenlerden alınmamasına karar verilmiştir. Tapu işlemleri için şu şekilde yol izlenmiştir: Hanesinde anne-babası olanlarda tapu anne ve babaya verilecek, anne baba olmaması durumunda ise hanedeki her kardeşe ayrı ayrı olmak üzere tapu verilecektir. Ayrıca kendisine arazi verilen

²⁹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 304.

²⁹⁸ BOA, DH. MKT, No. 281/65.

²⁹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 305.

³⁰⁰ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 167.

³⁰¹ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 166.

³⁰² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 305-306.

³⁰³ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, s. 168

göçmenler eğer ki ikametgâh değiştirip başka bir yere göç ederse hükümet tarafından bir daha arazi ve konut verilmeyecektir.³⁰⁴

Yukarıda görüldüğü üzere göçmenlere tarım arazisi dağıtan hükümet, bu araziye ekip biçmeleri için tohum ve araç-gereç yardımı yaparak, üretici konumuna gelmeleri için hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için çiftçi göçmen hanelere iki adet çift hayvanı, sapan ve binek arabası verilmiştir. Ayrıca hane başı 5 ila 20 kilo tohumluk verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰⁵ Bu doğrultuda Eskişehir'e iskân edilmiş olan 32 kişiden oluşan 5 hane Kafkas göçmenine hem tohumluk hem de yemeklik ihtiyaçları için 5 kilo buğdayın komisyon tarafından karşılanması uygun görülmüştür.³⁰⁶ Apolyond Gölü civarına iskân olunan 30 hane Kafkas göçmeni için 10 kilo buğday ve arpanın masrafları için 3900 kuruş sarf edilmiştir.³⁰⁷ Yine aynı şekilde Sındırğı'ya yerleştirilen Kafkasya muhacirleri için hem konut inşası hem de hayvanat ve tohumluk tedariki için 167 bin kuruş harcanmıştır.³⁰⁸ Hudâvendiğâr vilâyeti İnegöl kazasına iskân edilen 250 kişiden oluşan Kafkas muhacirleri herhangi bir geçim sıkıntısı çekmemesi için hükümet tarafından yardım yapılmıştır.³⁰⁹ Yenişehir'de ise salgın hastalık sebebiyle hasadını yapamayan muhacirler vergisinin ertelenmesini talep etmişlerdir.³¹⁰

Köy sakinleri tarafından da muhacirlere yardım edilmiştir. Köy sakinleri kendilerine ait olan tarım araç gereçlerini göçmenlerin tarım arazilerini ekip biçmeleri için ödünç vermişlerdir. Hatta göçmenler uyum sağlayana kadar arazileri kendileri sürmüşlerdir.³¹¹

Hükümet göçmenlere arazi ve zirai yardımın yanı sıra kredi desteği de sağlamıştır. Bu doğrultuda tarım ihtiyaçlarının karşılanması için göçmenlere kredi verilmiştir. Kredinin bir yıl geçtikten sonra bir kısmı ve geri kalanı da

³⁰⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 306.

³⁰⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 312.

³⁰⁶ BOA, MKT. MHM, No. 1/5 505.

³⁰⁷ BOA, MKT. MHM, No.1/14 520.

³⁰⁸ BOA, MKT. MHM, No. 1/31 528.

³⁰⁹ BOA, İ. HUS, No. 54.

³¹⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç*, s. 87.

³¹¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 312.

sonraki yıl tahsil edilecekti. Ancak ödemelerle ilgili sıkıntı yaşanınca Ziraat Bankası aracılığı ile ödenmeye başlanmıştır.³¹²

Osmanlı topraklarına göçler o kadar yoğun ve düzensizdi ki, hükümet yardım için tüm kaynaklarını kullanmış ancak buna rağmen zaman zaman aksamalar meydana gelmiştir. 1909 tarihine ait arşiv belgesine göre Harmancık'taki muhacirlerin açlığa bağlı olarak ölümlerin olduğunu ve buradaki muhacirlere yemeklik ve tohumluk yardımının yapılmasını talep etmişlerdir.³¹³

3.5.2. İaşe ve Yevmiye Yardımı

Muhacirler İstanbul'a ulaşana kadar ve sonrasında da diğer vilayetlere sevki gerçekleşene kadar yiyecek, giyecek ve yevmiye yardımının yapılması İskân Talimatnamesi'nin bir gereğiydi.³¹⁴ Yani göçmenlerin geçici iskân bölgesinden tutun da daimi iskân bölgesine yerleşene kadar yol masrafları, yiyecek içecek gibi her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilmişti. Bütün bu ihtiyaçların giderilmesi için komisyon tarafından memurlar görevlendirilmiştir.³¹⁵ Hükümet, muhacirlerin iaşe ve sevk sırasındaki ihtiyaçlarının Hudâvendiğâr vilâyetine bağlı belediyeler tarafından karşılanmasını istemişti.³¹⁶ Hudâvendiğâr vilâyetine varıncaya kadar birçok zorluk çekmiş olan muhacirler için ekmek yardımı yapılmıştır. Bu doğrultu da memurlar tarafından fakir olduğu tespit edilen kişilere günlük yarım kıyye³¹⁷ ekmek veriliyordu.³¹⁸ Örneğin 1893 tarihli bir kayıttan Hudâvendiğâr vilâyetine iskân olunacak Ahıska muhacirlerine ekmek yardımı yapıldığını öğrenmekteyiz.³¹⁹ Vilayet dâhiline iskân ettirmek üzere posta vapurlarıyla

³¹² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 313.

³¹³ BOA, DH. MKT, No. 2788/17.

³¹⁴ Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu*, as. 229.

³¹⁵ Güneş, *Kafkasya Muhacirlerinin*, s. 441.

³¹⁶ BOA, DH. MKT, No. 1474/8.

³¹⁷ Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", Çev. Acar Sevim, *Türk İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 5, (1989), s. 30. Buna kaynağa göre Kıyye (okka)=400 dirhem ekmeğe eşit gelmektedir.

³¹⁸ BOA, DH. MKT, No. 145/94.

³¹⁹ BOA, DH. MKT, No. 1/94.

Mudanya limanına gelen göçmenlerin iskân olunana kadar nakliye ve yiyecek içecek masraflarının karşılanması istenmiştir.³²⁰

Muhacirler iskân yerlerine yerleştirilip üretici konumuna gelinceye kadar bedelleri sonra alınmak üzere yemeklik ve tohumluk yardımı yapılmasına karar verilmiştir. Yani tohum yardımı yapılan muhacirler ettikleri tohumlardan ürün alıncaya kadar geçen süre boyunca ihtiyaçları komisyon tarafından giderilecek.³²¹ Hudâvendigâr vilâyetinin Sultaniye karyesine iskân edilmiş olan Batum muhacirlerine ekim için 50 kile tohumluk buğday ve yemeklik için de 50 kile yemeklik buğday yardımı yapılmıştır. Bedelleri ise üç yıl sonra hasat zamanı alınacaktır.³²² Karahisar-ı Sahib sancağına iskân olunan muhacirlere bedeli sonra alınmak üzere 2.160 kile hububat verilmiştir.³²³ Erikli Yaylasına iskân olunan Batum muhacirleri için bedeli üç sene sonra alınmak üzere, 50 kile buğday 25 kile arpa ve 100 kile mısır yardımı yapılmıştır.³²⁴

Hükümet yiyecek ve tohumluk yardımının yanı sıra geçimini sağlayamayan muhacirlere yevmiye yardımı da yapmıştır. Şöyle ki, 1880-1881 yılına ait olan bütçeden 125.000 lira ayrılarak muhacirlere yevmiye verilmiştir.³²⁵ Muhacirlere aynî olarak yapılan yardımların yanında nakdî yardımların yapıldığı da görülmektedir. Nakdi yardımlar, komisyonların besin maddelerine ulaşamadığı, yiyecek ve içecek dağıtımında yaşanan zorluklar veyahut besin seçimi muhacirlerin tercihinin bırakıldığı durumlarda yapılmaktaydı. Ayrıca devlet, hem yeni gelen göçmenlere hem de doğal afetler sebebiyle zarara uğrayan muhacirlere yiyecek, zahire ve tohumluk yardımında da bulunmaktaydı. Ancak bu yardımlar ya bağışlanma ya da bedeli sonra alınmak üzere yapılan yardımlardan oluşmaktaydı.³²⁶ Hükümet tarafından

³²⁰ BOA, *İ. MMS*, No. 2/2743.

³²¹ BOA, *İ. HUS*, No. 73/120-2.

³²² BOA, *MV*, No. 68/55.

³²³ BOA, *MV*, No. 60/27.

³²⁴ BOA, *MV*, No. 73/55.

³²⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 311.

³²⁶ Nursal Kumaş, "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde İskân edilen Göçmenlere Osmanlı Devleti Tarafından Yapılan Yardımlar (1878-1900)", *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi Humanitas*, C. 4, S. 8, s. 223.

Giregi nahiyesinde iskân olunan muhacirlerin mahsulleri zarar görmüş ve bedeli seneye alınmak üzere 250 kile buğday ve arpa yardımı yapılmıştır.³²⁷

Kalabalık halde ve uzun bir yoldan gelen muhacirler, gerek yeterli beslenme gerekse temizlik şartlarını yerine getiremediklerinden, böyle bir ortamda hastalıkların çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Muhacirler arasında kızamık, sıtma, difteri, tifo, kolera, sarıhumma ve çiçek gibi çeşitli rahatsızlıklar zuhur etmiş ve bu hastalıklar salgına dönüşmüştür.³²⁸ Hükümet, bu salgın hastalığın yayılmasını önlemek için Karadeniz sahillerine ulaşan hasta muhacirler için Mekteb-i Tıbbiye'den doktorlar görevlendirmiştir. Trabzon vilayetine gönderilen sağlık ekibi burada 100 yataklı bir hastanenin yapılmasını desteklemiştir. Sağlık ekibinin desteğiyle muhacirlerin sağlık sorunları giderilmiş ve salgın hastalık oranı düşürülmüştür.³²⁹ Ayrıca muhacirler için İstanbul'da da hastane açılmıştır. Gureba Hastanesi'nde erkek, Haseki Hastanesi'nde ise göçmen kadınları tedavileri sağlanıyordu. Ancak, göçmen nüfusun artması salgın hastalıklarının da yayılmasına sebep olduğu için göçmen semtleri bölgelere ayrılmış ve buralara dört doktor görevlendirilmiştir.³³⁰ Ayrıca Muhacirin Sıhhiye Komisyonu, Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti ve Milletlerarası Muhâcirlere Yardım Komitesi sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği yerlerde 24 adet hastane, revir, poliklinik ve sağlık kabinleri açmışlardır.³³¹ Böylelikle sağlık sorunu yaşayan muhacirler daimi iskân bölgelerine gönderilmeden önce mümkün mertebe tedavi edilmeye çalışılmıştır.

Hastalıkları önlemek için bataklık ve toprağı nemli olan yerlere iskân olunan göçmenler, buralardan alınarak sıcak ve ılıman olan yerlere taşınmışlardır. Ancak, alınan tüm bu önlemlere rağmen gerek göçmenler arasında ve gerekse göçmenlere ait hayvanlar arasında hastalıklar

³²⁷ BOA, MV, No.72/78.

³²⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 319.

³²⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 320.

³³⁰ Erkan, *Kırım, Kafkasya*, s. 224. Gönderilen doktorlar kıdemine göre 2.000 ila 4.000 kuruş arasında maaş almaktadırlar. Kocacık Balkanlar'dan Anadolu'ya s. 172. Ayrıca doktorlara, muhacirleri tedavi etmelerinden dolayı çeşitli ödüllerin verildiği görülmektedir. *Erkan, Kırım Kafkasya* s. 125.

³³¹ Erkan, *Kırım, Kafkasya*, s. 224.

önlememiştir. Hatta bu hayvanlardan insanlara bulaşan hastalıklar sebebiyle Bursa, Aydın, İzmit'teki bazı mahaller karantinaya alınmıştır.³³² Yine aynı şekilde göçmenler arasında hastalıkların en önemli sebebi iskân edildikleri bölgelerin havasına ve iklimine uyum sağlayamamalarıdır.

Muhacirlerin sağlık hizmetlerinden yararlanabilmesi için Adana, Bandırma ve Samsun başta olmak üzere göçmen hastaneleri kurulmuştur. Bu hastanelerin elbise, yatak ve tıbbi malzemelerin karşılanması için hükümet tarafından 555.000 kuruş bütçe ayrılmıştır. Bu bütçeden 415.335 kuruşu 22 Ağustos-Aralık 1878 tarihleri arasında, geri kalan ise 1879 yılının Ocak-Şubat ayı içerisinde kullanılmıştır. Bu meblağlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti göçmenlerden sağlık alanında da hiçbir desteği esirgememiş ve göçmenlerin yoğun bulunduğu yerlerde yeni hastaneler açmıştır.³³³

3.5.3. Eğitim Yardım

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı yani 93 Harbi yıllarında yetim ve kimsesiz kalan göçmen çocukları, sokaklarda başıboş bir şekilde geziyor hatta bazıları dilencilik yapıyordu. Hükümet bunun önüne geçmek ve bu çocukları meslek sahibi olabilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.³³⁴ Bu bağlamda Şehremaneti tarafından sokaklarda toplanan 222 göçmen çocuğundan 188'ni Tophane-i Amire'ye, kalan 34'ü ise Mekteb-i Sanayi'ye teslim edilmiştir.³³⁵ İstanbul, Edirne ve Bursa'daki göçmen çocukların bir kısmı, eğitim alabilmeleri ve giderleri Şehremaneti tarafından karşılanmak üzere Darüşşafaka'ya kaydedilmişti. Buraya, 1878-1879 yılları arasında göçmen çocuklarının dışında öğrenci alınmamıştı. Darüşşafaka'da yer kalmaması üzerine, açıkta kalmış olan göçmen çocuklarının, durumu iyi olan Müslümanlarca eğitimini üstlenmeleri için manevi evlat olarak yanlarına almaları konusunda gazeteye ilan verilmişti.³³⁶

³³² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 322.

³³³ Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya*, ss. 171-172.

³³⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 322.

³³⁵ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 226-227.

³³⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 322-323.

1886 tarihinde muhacirler için oluşturulan Dulhane'deki öksüz çocukların eğitim-öğretim görebilmeleri için bir mektep açılmıştır. Okulunu bitiren göçmen talebeler sonrasında Tophane-i Amire ve Mekteb-i Sanayi'ye yatılı olarak kaydedilmeleri sağlanmıştır.³³⁷ Eytamhane'deki yetim muhacir çocukları için bir sanat öğrenebilmesi amacıyla sanatkârların yanına verilmiştir.³³⁸

Muhacirlerin iskân oldukları köylere de cami, mescit ve mektep yapılması yoluna gidilmiştir. Örneğin, Balıkesir'e bağlı Hamidiye köyünde 150 kapasiteli Mekteb-i İbtidâî açılmış ve 400 kuruş maaşla Çerkes dilini bilen bir muallim tayin edilmiştir.³³⁹ 1891 tarihli arşiv belgesine göre Eskişehir'e bağlı Karacaşehir nahiyesinin Gökçekısı karyesinde iskân olunan otuz hane Çerkes muhacirleri kendi köylerinde cami olmadığı için uzak mesafedeki civar köylerin cami ve mescitlerini kullandıklarını ve bu sebeple köylerine cami yapılmasını talep etmişlerdir.³⁴⁰

Görüldüğü üzere Osmanlı yönetimi, göçmen çocuklarının eğitimi için gerekli adımları atmış, kendi vatandaşına yaptığı muamelenin benzerini göçmen çocuklara da aynen uygulamıştır. Hiçbir çocuğun eğitimden geri kalmaması ve sokaklarda başıboş gezmeleri için tüm gerekenler yapılmaya çalışılmıştır.

3.5.4. Vergi ve Askerlik Muafiyeti

93 Harbi sonrası uzun ve meşakkatli yollardan Anadolu'ya gelen göçmenlere bazı vergi muafiyeti tanındığı gibi askerlikten de muaf sayılmışlardır. Ancak bu muafiyet belirli sürelerle olmuştur.³⁴¹

1878'ten sonra Kafkasya muhacirleri vergiden on sene, askerlikten ise yirmi sene muaf tutulmuşlardır. Ancak, 1890 yılına gelindiğinde askerlikten muaf olunan süre on yıl olarak değiştirilmiştir.³⁴² Bu değişikliğin en büyük sebebi ise harp döneminde olan devletin, büyük kayıplara uğraması ve asker ihtiyacının artmasıdır.

³³⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 227.

³³⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 323.

³³⁹ İpek *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 323.

³⁴⁰ BOA, DH. MKT, No. 1/100.

³⁴¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 235.

³⁴² Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 235-236.

Muhacirlerin öşür vergisinde de değişikliğe gidilmiştir. 1878'te on yıl olan bu vergi muafiyeti bir süre sonra değişikliğe uğramıştır. Osmanlı topraklarına mal varlığını satarak gelen muhacirler için bu süre iskân olduktan itibaren iki yıl olarak belirlenmiştir. Ancak, bu karar göçmenler arasında itirazlara neden olmuştur. İskânları hasat mevsimlerinde yapılan göçmenler hasat dönemini kaçırdıkları için bu vergiden şikâyetçi olmuşlardır. Hükümet bu soruna şöyle çözüm getirmiştir. İskânları hasat mevsimine denk gelen muhacirlerin vergi muafiyeti bir sene daha uzatılmasına karar verilmiştir.³⁴³ Esnafılık ve tüccarlık yapan göçmenler iskân olduktan itibaren iki yıl süre ile temettü vergisinden de muaf tutulmuşlardır. Aynı şekilde küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam vergisinden de iki yıl muaf tutulmuşlardır.³⁴⁴

3.6. Göçmenlerin Yaşadığı Entegrasyon Sorunları

Uzun bir yolculuk sonrası daimi iskân bölgelerine yerleşen göçmenler tarım arazisi sıkıntısı, bataklıklardan kaynaklı hastalıkların çıkması, iskân yerlerini beğenmemeleri veyahut yerli ahali ile yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle iskân yerlerini terk etmişlerdir.

3.6.1. Göçmenlerin İskân Sorunlar

Muhacirler daimi iskân bölgelerine yerleştirilinceye kadar bazı sıkıntılar yaşamıştır. Bunlar, sevk için ulaşımın aksaması, ulaşım esnasında yaşanan yığılmalar, yiyecek ve içecek yetersizliği ve temizlik sorunları gibi sıkıntılardır. Daimi iskân işlemleri başlayınca bu sorunlara yenisi eklenerek artmıştır.³⁴⁵ İstanbul sahillerinde bulunan muhacirlerin vapurlarla Edremit, Gemlik ve Mudanya iskelelerine sevk gerçekleştirilmiştir. Burada komisyon memurlarınca kaydı tutulan muhacirlerin daimi iskân yerlerine yönlendirmeleri yapıliyordu. Hudâvendiğâr vilâyetinden diğer vilayetlere iskân olunacak göçmenler ise çadırlara geçici olarak yerleştirilmiştir.³⁴⁶ 1295/1878 tarihli belgeye göre Bursa tren istasyonu ambarındaki çadırların bir süreliğine

³⁴³ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 236.

³⁴⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 315.

³⁴⁵ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss 237-238.

³⁴⁶ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 68.

muhacirlerin yerleştirilmesi için hükümete teslim edilmişti. Göçmenler için geçici misafirhaneler oluşturulmuş olsa da misafirhanelerin yeterli gelmemesi sebebiyle bazılarının kötü yaşam koşullarında özellikle han köşelerinde barınmak zorunda kalanlarda olmuştur.³⁴⁷ Ayrıca göçmenler kötü şartlar altında mescit, medrese ve tekke gibi yerlerde de geçici olarak yerleştirilmişlerdir.³⁴⁸ Geçici yerlerde ve zor şartlarda barınmaya çalışan Kafkasya muhacirlerin, Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilindeki kalıcı mahallerine kış mevsiminden önce iskânlarının gerçekleştirilmesi için gerekli adımlar atılmıştır.³⁴⁹

Muhacirlerin daimi iskân bölgelerine bir an evvel yerleşimlerinin yapılması gerekiyordu. Tüm göçmenleri verimli tarım arazilerine yerleştirmek imkânsızdı. Çünkü göçmen sayısındaki fazlalık elverişli iskân yeri bulma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Bu sebeple bataklık alanların kurutularak göçmen iskânı için ayrılmıştır. Aynı şekilde ormanlık alanlar da göçmen iskânı için tahsis edilmiştir.³⁵⁰

3.6.2. Göçmenlerin İskân Yerlerini Terk Etmeleri

Gittikleri yerlerde sağlık, eğitim, yoksulluk ve salgın hastalık gibi sorunlarla karşılaşan göçmenler, daimi iskân yerlerini terk etmek istemişlerdir. Ovalarda iskân edilen Kafkas muhacirleri yaşanan salgında birçok kişinin ölümünden dolayı iskân yerlerini bırakıp yüksek tepelere ve dağlara yerleşmişlerdir.³⁵¹ Hûdâvendiğâr vilâyeti dâhilinde Karesi ve Bandırma'da kolera salgını sebebiyle birçok göçmen hayatını kaybetmiştir.³⁵²

Muhacirler, sağlık sorunlarının dışında tarımla ilgili konularda da sıkıntı yaşadıkları için iskân yerlerini terk etmek istemişlerdir. Muhacirler kendi yurtlarında öğrendikleri ekip biçme yöntemlerini yerleşmiş oldukları alanlarda uygularken zorluk çekmişlerdir. Bunun sebebi ise gerek tarım arazilerinin

³⁴⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, S. 68.

³⁴⁸ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 69.

³⁴⁹ BOA, *İ. HR*, No. 2/8.

³⁵⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 69.

³⁵¹ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 75.

³⁵² Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya* s. 177.

elverişli olmaması gerekse de tarım için gerekli malzemelerinin eksikliğinden kaynaklanmaktaydı.³⁵³

Muhacirlerin kendi başlarına iskân yerlerini terk etmemeleri konusunda hükümet tarafından valiliklere ikaz yapılmıştır. Mihaliç'te yirmi hane Çerkes göçmeni iskân yeri olan çitliklere yerleşmeyip Akçe Sağırlar arazisine kendi başlarına konut inşa etmişlerdir. Köy sakinleri tarafından şikâyet edilmeleri üzerine çiftliğin tamir edilerek iskân olunmaları için memur görevlendirilmiştir.³⁵⁴ Muhacirlerin talimatnamelere uygun olarak iskân edilmesi istenmiştir. Bu talimatnamelere uymayan memurların cezalandırılacağı bildirilmiştir.³⁵⁵

3.6.3. Göçmen ve Ahali arasında Anlaşmazlık

Muhacirler daimi iskân bölgelerine yerleştirildikten sonra hem yerli ahali ile hem de Hristiyan ahali ile anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Bu anlaşmazlıkların sebebi, arazi kullanımından kaynaklanmaktaydı.³⁵⁶ İskân için görevlendirilen memurların dikkat etmemesinden kaynaklı olarak yerli ahalinin tasarrufunda bulunan arazilere de muhacirlerin yerleştirilmesi sonucu anlaşmazlık yaşanmıştır.³⁵⁷ 1879 yılında M. Kemalpaşa'ya bağlı Dere köyünde ahaliye ait olan arazilere Çerkes göçmenlerinin yerleştirilmesiyle birlikte göçmen-ahali arasında tartışmalara sebep olmuş ve arazi üzerindeki göçmen evleri yıkılmıştır. Bu tartışmanın üzerine Hükümet, göçmenlerin iskân talimatnamesine uygun olarak yerleştirilmesi için gerekli makamlara emirler gönderilmiştir.³⁵⁸

Mihaliç kazasında iskân olunan Çerkes muhacirler buradaki Hristiyan ahaliye ve eşyalarına zarar vermiştir. Bunun üzerine Hristiyan ahali valiliğe şikâyetle bulunmuştur.³⁵⁹ Gürcü muhacirlerin yerli ahalinin özel mülk ve eşyalarını kullanmaları çatışmalara sebep olmuştur. Bunun üzerine yerli ahali,

³⁵³ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 177.

³⁵⁴ BOA, YP. PRK. HH, No. 2/4.

³⁵⁵ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 75.

³⁵⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 239.

³⁵⁷ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

³⁵⁸ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

³⁵⁹ BOA, İ. DH, No. 62626.

muhacirlerin iskân yerlerini terk etmeleri konusunda baskı yapmışlardır. Mesruriye karyesinde iskân olan Batum göçmenleri, Gökçesu ahalilerinin saldırılarına maruz kalmışlardır.³⁶⁰

Anlaşmazlıkların en büyüğü 1889 yılında yaşanmıştır. Hudâvendiğâr vilâyeti dâhilinde Yörükmezarlığı ve Kumalanı diye adlandırılan yerde tarımla uğraşan muhacirlerle yerli ahali arasında çatışma çıkmıştır. Bu çatışmada göçmenlerden ölen ve yaralanan olmuştur. Bu olayı soruşturmak üzere Teftiş-i Askerî Komisyonu üyelerinden Mirliya Ahmet Akif Paşa ve Miralay Hamid Bey ile İskân-ı Muhâcirîn Muavini Sururî Bey görevlendirilmiştir.³⁶¹

Kafkas muhacirleri, Rumeli muhacirlerine oranla ahali ile daha fazla çatışmaya girdiği görülmüştür. Rumeli muhacirleri daha ılımlı ve uyumlu olduklarından, iskân konusunda pek bir sorun çıkartmamışlardır. Kafkas muhacirleri ise anlaşması zor, hırçın ve kurallara uymayan bir karaktere sahiplerdir. Bunun en büyük sebebi ise Kafkasya dağlarında yaşadıkları zor hayatın onların karakterleri üzerinde yaptığı etkidir. Memleketlerindeki gibi bir yaşam arayışına girdikleri ve bulamadıkları için hem ahali ile hem de memurlarla çok fazla anlaşmazlık yaşamışlardır.³⁶²

3.6.4. Göçmenlerin Çevreye Zarar Vermeleri

Geçici iskân bölgelerinden daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirlerden ormana yakın yerlere iskân olunanlar kendilerine tarım alanı açmak ve yerlerini genişletmek için ormanlara zarar vermişlerdir.³⁶³ 1894 tarihinde Batum ve Ahıska muhacirlerinin iskân yeri Karahisar-ı Sahib sancağı olarak belirlenmiştir. Ancak, bu muhacirler Karahisar-ı Sahib'e gitmeyip Gölecik yaylasının Yakacık'daki ormanlık alanlara iskân olmuşlardır. Burada tarım alanları açarak ormanlara zarar vermişlerdir. Bunun üzerine görevlendirilen memurlar tarafından buradan alınıp Karahisar-ı Sahib sancağına iskân edilmek istenirken anlaşmazlık yaşanmıştır. Muhacirlerin burada üç yıldan beri yaşadıkları ve mektep ve cami inşa ettikleri, burada ayrılmaları durumunda

³⁶⁰ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 77.

³⁶¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 242.

³⁶² Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, ss. 77-78.

³⁶³ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 244-245.

çocukların eğitimden geri kalacağı gerekçesiyle kalmalarına izin verilmiştir.³⁶⁴ Muhacirler vilayet içerisinde de çevresel sorunlara neden olmuştur. Örneğin kent içerisine yapılan evlerin lağımları yollara ve caddelere aktığı için şikâyetlere sebep olmuştur.³⁶⁵

3.6.5. Göçmen ve Görevli Memur Arasında Anlaşmazlık

Muhacirler ile iskân memurları arasında da anlaşmazlık çıkmıştır. Bu anlaşmazlığın en büyük sebebi muhacirlere fazla sert davranmaları ve iskân sırasında rüşvet talep etmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁶⁶

1882 tarihinde Manyas'ta iskân olunan Çerkes muhacirleri ile yerlerini değiştirmek isteyen memurla aralarında anlaşmazlık yaşanmıştır.³⁶⁷ 1884 tarihinde Karahisar-ı Sahib sancağına yerleştirilmek üzere gönderilen Çerkes göçmenleri, akrabalarının Biğa sancağına yerleşmiş olduğunu ve kendilerinin de akrabalarının yanına yerleşmek istediklerini görevli memura bildirmiştir. Memur ise herhangi bir yetkiliye sormadan Biğa sancağına gitmelerine izin vermiş ve muhacirlerin ellerindeki kâğıtta iskân yerleri Karahisar-ı Sahib sancağı yazdığı için yolda sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur.³⁶⁸ 1894 tarihinde ise komisyon üyelerinden olan Yusuf Bey, muhacirlerden 60 lira rüşvet alarak, Aziziye karyesine iskân olunmalarına izin vermiştir.³⁶⁹ Osmanlı yönetimi, bu görevlere güvendiği memurları getirmesine rağmen rüşvetin önüne geçememiştir.

3.7. Göçün Sonuçları

Muhaceretin Osmanlı Devleti'ne hem olumlu hem de olumsuz yönden etkileri olmuştur. Toplumsal hayatını her alanda etkileyen göçlerin neden olduğu sonuçlar, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda olmak üzere şu başlıklar altında özetlenebilir.

³⁶⁴ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 147-248.

³⁶⁵ Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, s. 80.

³⁶⁶ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 248.

³⁶⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 249.

³⁶⁸ BOA, *Y.MTV*, No. 16/28.

³⁶⁹ BOA, *Y.MTV*, No. 89/116.

3.7.1. Ekonomik Sonuçları

Osmanlı Devleti göçler başlamadan önce tarım yapısı olarak emek kıt, toprak ise çoktu. Yani toprağı işleyecek insan gücü yetersizdi. İnsan gücünün az olması elde edilen ürün ve gelirin de az olması demekti. Ancak Kafkaslardan ve diğer bölgelerden başlayan kitlesel göç tarım işçisinin artmasına katkı sağlamıştır. Bu durum üretimle birlikte verimliliği de artırmıştır. Bataklık ve sazlık alanlarının da tarıma açılmasıyla birlikte, alınan üründe artış olmuştur.³⁷⁰ Ayrıca Kafkas göçmenlerinin iskânı sırasında kullanılan dört tekerlekli arabalar, Anadolu’da kullanılan iki tekerlekli araba ve kağınlara kıyasla daha verimli olduğu için tarıma etkisi de olumlu yönden olmuştur.³⁷¹ Bu arabalar sayesinde tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlara daha kolay ulaşılması sağlamıştır.³⁷² Göçmenler, kendi memleketlerinde öğrenmiş oldukları tarım yöntemlerini iskân oldukları tarım arazilerine uygulayarak verimliliği artırmışlardır. Aynı şekilde kendi memleketlerinden getirmiş oldukları bitkiler ve tarım yöntemleriyle geleneksel tarımı şenlendirmişlerdir. Böyle olmakla birlikte tarım aletlerini kullanmakta ve ekip biçme konusunda sıkıntı yaşayan göçmenler de olmuştur. Bu zorluk ise onların açlık ve yoksulluk çekmelerine neden olmuştur.³⁷³

Osmanlı Devleti kırsal alanlara yerleştirdiği göçmenlere hane başına 70 ila 30 dönüm tarıma elverişli arazi vermiştir. Böylece 1873-1893 yılları arasında tarım arazisi %41,1 ve hali hazırda tarım yapılan arazisi ise %25 artmıştır. En çok ekimi ve üretimi yapılan ürün buğday ve tütün olmuştur.³⁷⁴ Çiftçilik yapan Kıımlı göçmenler Anadolu’nun steplerine iskân olunarak burada buğday yetiştirmeye başlamışlardır.³⁷⁵ Özellikle tütün üretimindeki artışın sebebi kendi memleketlerinde tütün ekip biçen göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde de tütün yetiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin olumlu yönden katkıda

³⁷⁰ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Türkiye’sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996, ss. 120-121.

³⁷¹ Kaplanoglu, *Bursa’nın Göç Tarihi*, s. 96.

³⁷² Çelik, *Osmanlı Türkiye’sine*, s. 121.

³⁷³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 328.

³⁷⁴ Çelik, *Osmanlı Türkiye’si*, s. 122.

³⁷⁵ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 329.

bulundukları diğerk bir ürün ise gül ve gül yağıdır. Aynı şekilde patates üretimi konusunda da katkıları olduğı görölmüştür.³⁷⁶

Göçlerin hayvancılık konusunda da olumlu etkilerinin olduğı görölmektedir. Göçmenler yerleştikten bir süre sonra hayvan yetiştirmeye başlamışlardır. Kendi memleketlerinden getirmiş olduğı hayvanlar, Anadolu yerli ahalisi tarafından da yetiştirilmeye başlanmıştır.³⁷⁷

1870’li yıllarla birlikte Osmanlı Devleti’nde iç ve dış ticaret yolları ve ulaşım araçlarında önemli gelişmelerinin olduğı bir döneme girilmiştir. Demiryollarının çevresinde iskân edilen göçmenler hem ticaretin gelişmesine hem de ürünlerin pazarlara ulaşması konusunda taşımacılığa katkıda bulunmuşlardır.³⁷⁸ Bunların dışında Kırım ve Kafkas göçmenlerinden tüccar ve ileri gelenler memleketlerini terk edip Osmanlı topraklarına gelecekleri zaman, oradaki malını ve mülkünü satarak sermayeleri ile Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Bu kişiler Anadolu’daki tüccar grubunun içinde yer almışlardır. Kırım ve Kafkasyalı iş insanları İzmir, İstanbul, Balıkesir, Konya, Bursa, Ankara, Eskişehir ve diğerk vilayetlere yerleşerek ticaretle uğraşmaya başlamışlardır.³⁷⁹

Kentlere ve kasabalara iskân olunan göçmenler ise doğrama atölyelerinde çalışmış, esnafılık yapmışlar ve ticaretle uğraşmışlardır. Kirmasti’ye iskân olunan göçmenlerin bir kısmı ise dokuma işinde çalışmışlardır. Ancak nüfusta çok fazla yığılma olması ve sanayinin de yetersizliğı bir kısım göçmenin işsiz kalmasına sebep olmuştur.³⁸⁰

Sonuç olarak, göçmenlerin tarım, hayvancılık ve ticarete olumlu katkısı olduğı söylenebilir. Ancak, kendi kendilerine yeten ve üretici konuma gelene kadar bu katkı sınırlı kalmıştır.

³⁷⁶ Çelik, *Osmanlı Türkiye’sine*, s. 122.

³⁷⁷ Çelik, *Osmanlı Türkiye’sine*, s. 122.

³⁷⁸ Çelik, *Osmanlı Türkiye’si*, s. 123.

³⁷⁹ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 329.

³⁸⁰ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 330.

3.7.2. Sosyal Sonuçları

Göçlerin sosyal açıdan daha çok nüfus, yerleşim yeri ve sosyal gruplar üzerine etkileri olmuştur.³⁸¹ Göçmenler tüm vilayetlere eşit şekilde yerleştirilmemiştir. Genel olarak Hudâvendiğâr, Biga, Aydın vilâyetleri ve Batı Anadolu bölgesine iskân edilmişlerdir.³⁸² Bu vilâyetlerde kurulan yeni köy ve mahalleler *toplu köy* tipini ortaya çıkarmıştır. Göçlerin başladığı ilk yıllarında gelen göçmenler kasaba ve köylerdeki boş binalara iskân edilmişlerdir. Göç yoğunluğunun azaldığı yıllarda devlet iskânları daha planlı bir şekilde yürütmüş, kent ve kasabaların çevresine yeni mahalle ve köyler kurmuştur. Bu köy ve kasabalar yeni bir tarzla toplu köy tipi denilen dama dizilişi şekliyle kurulmuştur. Bu köy tipi sosyalliği artırma, ulaşım ve taşımacılıkta masrafları azaltma, alt yapının kolay kurulması ve genel anlamda masrafları azaltmak gibi birçok avantajı olmuştur.³⁸³ Bu avantajların yanında göçmenlerin yığıldığı vilayetlerde yerli ahalinin arazilerine iskân olmaları ve tarım yapmaları, yerli ahali ile göçmenler arasında anlaşmazlıklar ise dezavantajdır.³⁸⁴

Göçlerin sosyal açıdan diğer bir etkisi ise kentlerde gecekondulaşma denilen yapıları başlatmış olmalarıdır. Gecekondulaşma sorunun yoğun göçlerin geldiği dönemden sonra yani 1877 yılından sonra başladığı görülmüştür. Hükümet, memur olan, sanatla ve ticaretle uğraşan göçmenlerin kentlerdeki boş arazilere iskân olmalarına izin vermiştir.³⁸⁵

Göçlerin diğer bir sonucu ise devletlerarası ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır. Göç veren ülkeler olan Yunanistan, Bulgaristan, Rusya, Romanya, Karadağ, Sırbistan ve Avusturya'ya ile göçmenlerin durumu ile ilgili sürekli görüşmeler yapılarak uluslararası diplomatik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır.³⁸⁶

³⁸¹ Çelik, *Osmanlı Türkiye'sine*, s. 125

³⁸² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 131.

³⁸³ Çelik, *Osmanlı Türkiye'si*, 127.

³⁸⁴ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 186.

³⁸⁵ Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya*, s. 187.

³⁸⁶ Çelik, *Osmanlı Türkiye'si*, s. 129.

3.7.3. Demografik Sonuçları

19. yüzyılda artan savaşlar ve toprak kayıpları, salgın hastalıkların çıkması gibi birçok sebepten dolayı Osmanlı Devleti'nin nüfusu sürekli düşmekteydi.³⁸⁷ 19. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin nüfusuna ilişkin tahminler 14 ile 23 milyon arasındaydı.³⁸⁸ 1831 yılında Anadolu'nun nüfusu ise yaklaşık 7,5 milyondur. 1844 yılına gelindiğinde ise nüfus artarak 11,5 milyona ulaşmıştır. Bu tarihler arasında nüfusta artışın olduğunu görüyoruz. Ancak Rusya ile yaşanan Kırım Savaşı nüfustaki bu artışı durgunluğa çevirmiştir. 1878 tarihine gelindiğinde nüfusta tekrar artışın olduğu gözlemlenmiştir. 93 Harbi öncesi Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 13 milyon ulaşmıştır. Savaşla birlikte gidenlerin geri dönememesi nüfusta azalmaya sebep olmuş ve 1885 yılına gelindiğinde Anadolu ve Rumeli nüfusu 12.272.414'dür. 20. Yüzyılın başlarında ise göçlerinde yaptığı katkı ile Anadolu'nun nüfusu 14,5 milyona ulaşmıştır.³⁸⁹ Ancak göz ardı edilmemesi gereken nokta ise göçmenler üretici konuma gelip vergi verene kadar Osmanlı nüfusuna yansıtılmamıştır. Göçmenlerin üretken işlere başlamalarıyla birlikte kayda alınmışlar, ancak bu uzun zaman almıştır.³⁹⁰

3.7.4. Mali Sonuçları

1878-1908 yılları arasında Kafkaslardan kitlesel halde Osmanlı topraklarına gelen muhacirlere toplamda ne kadar masraf yapıldığı, devlete maliyeti ne kadar olduğu ile ilgili rakamsal verileri tespit etmek oldukça zordur. Çünkü sadece Kafkasya'dan değil Rumeli'den de binlerce muhacir gelmiştir.³⁹¹ Ayrıca, yiyecek, içecek, arazi, tohumluk ve benzeri yardımlar aynı olarak yapıldığı için mali değerleri bilinmediği gibi, bu yardımlar tek bir kuruluş tarafından verilmemiştir. Hükümet dışında halk da aynî ve nakdî olarak önemli miktarda yardımlarda bulunmuştur. Bu sebeple muhacirler için yapılan masraflar, göçün geneli ile ilgili bir bilgi vererek, tahmini bir tespit

³⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 325.

³⁸⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 87

³⁸⁹ Çelik, *Osmanlı Türkiye'sine*, ss. 125-126.

³⁹⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 87.

³⁹¹ Erkan, *Kırım Kafkasya*, ss. 252-253.

bulunulabilir.³⁹² 1877-1878 tarihlerinde Osmanlı Devleti'nin bütçe açığı 974.600.000 kuruştur.³⁹³ Bu mali yükün içerisinde göçmenlere çok fazla masraf yapılmıştır.³⁹⁴ Göçmenlerin Kafkaslardan Anadolu'daki iskân yerlerine yerleşinceye kadar sevkleri, sağlık sorunları, yiyecek, içecek ve giyecek gibi birçok masraflar komisyonlar, halktan toplanan ve hazine tarafından yapılan yardımlarla karşılanmıştır. Yapılan yardımların yıllara göre dağılımı aşağıda tablodaki gibidir:³⁹⁵

Tablo3. 7: Yıllar Göre Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Yıl	Bütçe
1876-1877	425.000
1877-1878	560.000
1878-1879	460.000
1880-1885	60.000.000
1885-1886	10.000.000
1886-1887	10.000.000
1891-1892	1.750.000

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722), s. 335.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Hazine'nin göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yapmış olduğu masraf yıllara göre sürekli arttığı görülmüştür. Göçmenlerin yoğun olarak geldiği 1878-1880 yılları arasında halktan ve ecnebi yardım komitelerinden fazla yardım toplanmıştı. Muhacirlerin geçimlerini sağlayıncaya kadar yiyecek-içecek, yevmiye gibi yardımlar yapılmakta ve bu masraflar hem halk hem de mahalli idareler tarafından karşılanmaktaydı. Ancak, ilerleyen zamanlarda halkın yardımı azalmış ve Hazine'nin yükü

³⁹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 198-199.

³⁹³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 355.

³⁹⁴ Erkan, *Kırım, Kafkasya*, 252.

³⁹⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 335.

artmıştır. Göçmen masraflarının karşılanması için bir kez alınmak üzere belediyelerin bir yıllık gelirinin yüzde 5'i, Siroz-Karasu nehri üzerindeki geçiş ücretleri, yerleşime elverişli olmayan arazi ve çiftliklerin satılması, göçmenlere yardım pulu ve belgelerde alınan damga vergisi gibi maddi kaynaklarla muhacir masrafları karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak, tüm bu gelirlere rağmen göçmen masraflarının karşılanması konusunda zaman zaman yetmediği durumlarda olmuştur.³⁹⁶

1897 tarihi, Osmanlı-Yunan Savaşı'nın olduğu yıllarda da muhacirlere yapılan yardımlar harcamaları artmıştır. Öyle ki muhacirlere yapılan yardımlar yetersiz kalıyor ve sürekli olarak bir sonraki yılın bütçesinden harcamalar oluyordu. Örneğin, 1904 senesinde muhacirler için 468.000 kuruş merkezden, 10.000.000 kuruş da taşradan harcama yapılarak 1905 senesinde yapılacak harcamalara eklenmiştir. 1905 senesi içinde harcamalar için bütçe 4.821.842 kuruş arttırılmıştır. Sonuç olarak sadece 1905 senesinde muhacirler için toplamda 15.289.842 kuruş harcama yapılmıştır.³⁹⁷ Sürekli olarak bütçe açığının artması Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya itmiştir.³⁹⁸ Netice olarak, muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne maliyeti tam olarak hesaplanamasa da genel olarak çıkarılan tablodan da anlaşılacağı üzere çok fazla maliyete ve zaten kötü olan ekonomisinin daha da bozulmasına sebep olmuştur.

³⁹⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, ss. 336-337.

³⁹⁷ Erkan, *Kırım Kafkasya*, s. 255.

³⁹⁸ İpek, *Rumeli'den Osmanlı'ya*, s. 337.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için hem iç hem de dış politikada kayıpların en aza indirgenmeye çalışıldığı yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda Rusya ile yapılan savaşlardaki mağlubiyet, özellikle 93 Harbi sonrası büyük toprak kayıpları, Osmanlı Devleti'ni son derece zor duruma sokmuştur. 93 Harbi sonrasında Rusya, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusu azaltmak için mezalime başlamış ve Müslümanların bulunduğu yerleri yakıp yıkmış, insanları göçe mecbur etmiştir. Arkasında mal ve mülklerini bırakıp canlarını kurtarmak isteyenler, Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Karadeniz sahillerinde Osmanlı topraklarına doğru yola çıkan bu göçmen kitlesiyle hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti, daha savaşın tahribatını onarmadan bir de göçmen meselesiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Göçmenlerin iskânı hem göçmenler açısından hem de Osmanlı Devleti açısından siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik değişikliklere ve problemlere neden olmuştur.

93 Harbi sonrası muhacirler Karadeniz sahillerinden İstanbul'a buradan da çeşitli vilayetlere iskân edilmek üzere gönderilmiştir. Gerek İstanbul'a yakınlığı gerekse de daha az masraflı olmasından dolayı Hudâvendiğâr vilayeti Kafkas göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildiği vilayetlerden birisi haline gelmiştir. Hudâvendiğâr vilayetinde kurulan mahalli göçmen komisyonları tarafından göçmenlerin hem devlete yük olmamak hem de tarım arazilerini işleyerek geçimlerini sağlamaları amacıyla kaza ve köylere iskân olmalarına özen gösterilmiştir. Ancak verimli tarım arazisi yetersizliğinden dolayı tüm göçmenleri böyle arazilere yerleştiremeyen Osmanlı Devleti, bataklıkları kurutmuş, ormanlık alanlarda ve demiryolları çevresinde iskân için yeni yerler açmıştır. Böylelikle boş ve verimsiz halde olan alanlar tarım ekonomisine katılmıştır. Osmanlı Devleti göçmenlere sadece tarım arazisi konusunda değil nakil, iaşe-yevmiye ve barınma yardımlarında bulunmuş ve kendi kendine yetebilecek konuma gelene kadar iki yıl boyunca askerlik ve vergiden de muaf tutulmuştur. Ancak şu açık bir şekilde görülmektedir ki göçmenlerin kendi başlarına geçimlerini sağlayacak konuma gelmeleri epey bir zaman almıştır.

Göçler Osmanlı Devleti'nin yanı sıra göçmenler açısından da bir takım sonuçlara sebep olmuştur. Özellikle kendi memleketlerinde dağlık ve tepelerde yaşayan Kafkas halkları iskân yerlerini beğenmeyip terk ederek ormanlık alanlarda kendilerine yer açmışlardır. Diğer taraftan kendilerini farklı bir kültürün içinde bulan muhacirlerin, Osmanlı toplumuna uyum sağlaması kolay olmamıştır. Sonuç olarak devletlerin kalkıştığı savaşlardan en çok zarar gören şüphesiz göçmenler olmuştur. Memleketlerini terk edip, belki de arkalarında birilerini bırakarak, havasını toprağını bilmediği, insanların tanımadığı başka bir bölgeye yerleşmek son derece zor olmuştur. Ancak kendilerinin talep ettiği veya etmediği her konuda yardım eli uzatan ve kucak açan Osmanlı Devleti ve ahalisi sayesinde bu zor durumun üstesinden gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM), 517/1, 1/31.
- BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 69365, 67593, 800/84, 86931, 1021/80530, 1322/1312, 316/1312, 80084, 1312, 1315, 1354/1315, 1320, 62626.
- BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 2/8.
- BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 54, 73/120-2.
- BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 2/2743.
- BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD), 63/3666, 5618, 6610, 93/5556, 6714.
- BOA, Dâhiliye Mektubi (DH.MKT), 1546/54, 281/65, 1388/77, 1534/10, 281/65, 196/95, 177/46, 209/39, 244/28, 79/42, 274/39, 187/2, 46/1324, 1474/8, 145/94, 1/94, 100.
- BOA, Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR), 468/25, 468/18.
- BOA, Meclis-i Vâlâ (MV), 70, 112, 1/53, 68/55, 60/27, 73/55, 72/78.
- Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y. PRK.HH), 2/4.
- Yıldız Mütenevvi Mâruzât (Y.MTV), 89/116, 16/28.
- Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 1/57.
- Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Zıraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ) 1/40.

Salnameler

- Hudâvendiğâr Vilâyet Salnamesi 1305 (1889)
- Hudâvendiğâr Vilâyet Salnamesi 1303 (1902)

Kitap, Makale ve Tezler

- ACAR, D. Şefika. *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 148341)
- ALLEN, W. E.D, MURATOFF, Paul. *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Kısa Tarihi*, Ankara: Genel Kurmay Yayınları, 1966.
- ARDA, Erhan.“Göç” , *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, Alfa Aktüel Yayınları, 2003.ARMAĞAN, A. Latif. *Osmanlı Devleti'ne Konar-Göçerler*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ASAN, Hakan. “Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, (2016), s. 43.
- AYDIN, Mustafa. *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- BADDELEY, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul: Kayman Yayınları, 1995.
- BAYSUN, Cavit. Cevdet Paşa Tezâkir 1-12, Layiha 11' inci Tezkire, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953, s. 94.
- BİCE, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- BİLGE, M. Sadık. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.
- BOZKUŞ, Mehmet Ali, YAZAR, Hakan. *Şeyh Şamil ve Kafkasya*, İstanbul, Kitapevi Yayınları, 2017.
- BUDAK, Mustafa. Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, *Yeni Türkiye Yayınları Kafkaslar Özel Sayısı IV*, (2015), ss. 15-54.
- ÇELEBİ, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, C. 2, 2008.

- ÇELİK, Gülfettin. “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan Dergisi*, S. 6, İstanbul, (1999) s. 99.
- ÇELİK, Gülfettin. *Osmanlı Türkiye’sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara*, Türk Dünyası Semineri Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1996.
- ÇELİK, Mehmet Furkan. “Türkiye’de Kafkasya İle İlgili Yapılan Dil ve Kültür Konulu Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildirileri Kocaeli (26-27 Nisan 2012)*, *Bildiriler*, s. 231.
- DEMİREL, Muammer. “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, (2009), s. 335.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitapevi, 2017.
- EREN, Ahmet Cevat. *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966.
- ERKAN, Süleyman. *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Doktora Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1993. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 26289).
- ERKAN, Süleyman. *XIX. Yüz Yıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ERSOY, Ruhi. “Kafkasya’nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S.
- FEDAKAR, Cengiz, *Anapa Kalesi: Karadeniz’in Kuzeyinde Son Osmanlı İstihkâmı*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 71961).

- GÖKÇE, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979.
- GÜNEŞ, Mehmet. “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskân ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVIII, Haziran (2014), s.430.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- HINZ, Walter, İslam’da Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. V, (1989), s. 30.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- İPEK, Nedim. *Rumeli’den Anadolu’ya Göçler (1877-1890)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 12722).
- İPEK, Nedim. “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 9, Sayı 17, (2014), ss. 15
- İmkander Derneği, *Kafkasya’daki Rus İşgali ve Kafkasya’nın Siyasi-Sosyal Durumu Hakkında Rapor*, www.imkander.org.tr, (Erişim: 20. 05. 2019), s. 6.
- İVECAN, Raif. *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 214790).
- KALAYCI, İsa ve KIZILKAYA, Oktay. “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20. Yıl Özel Sayısı), C. 9, S. 18, (2012), s. 562.
- KALENDER, Nükhet Eltut. “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”, *ICANAS (International Congress Of Aian Nort African Studies) Türkiye Bildirileri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara: 2007.

- KANTARCI, Hakan. *Kısaçtaki Bölge Kafkasya*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006
- KAPLANOĞLU, Raif, KAPLANOĞLU, Ozan. *Bursa'nın Göç Tarihi*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul: 2010.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlı'ların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. Önsöz-XVI.
- KOCACIK, Faruk. "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul (1980), s. 158.
- KOÇ, Yunus. "İşkân", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 650-651.
- KOÇAK. Yüksel, TERZİ. Elvan, "Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri", *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. III, S.3, (2012), s. 169.
- KUMAŞ, Nursal. "Hudâvendigâr Vilâyeti'nde İşkân edilen Göçmenlere Osmanlı Devleti Tarafından Yapılan Yardımlar (1878-1900)", *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 8, (2016), ss. 213-239.
- KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- KURAT, Yuluğ Tekin. "1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı 103, (1962), ss. 560-570.
- LEE, Everett S. *A Theory Of Migration, Demography*, Sayı 3, No 1.
- MİROĞLU, İsmet. Mahmud Celâleddin Paşa Mir'ât-i Hakikat, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.
- ORAT, Julide Akyüz, ARSLAN, Nebahat ve TANRIVERDİ, Mustafa. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011

- ÖZCAN, Y. Ziya. “İç Göçün Nedenleri ve Verileri ile İlgili Bazı Sorunlar”, Türkiye’de İç Göç, *Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı Bildirileri*, Bolu-Gerede, 6-8 Haziran 1997, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- ÖZÇELİK, Tarık, Basiret Gazetesine Göre Doksan Üç Harbi’nde İstanbul’da Rumeli Göçmenleri (1877-1878), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993. Yüksek Öğretim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 25790).
- PARLATIR, İsmail ve öte., “Göç”, *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1998
- SARAY, Mehmet. *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998
- SARICAOĞLU, Mehmet. *İşkân-ı Muhacirîn İ’âne Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)*, Osmanlı, C. 4, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- SAYDAM, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- ŞAHİN, Enis, “Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikası”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (2015), s. 471.
- ŞEN, Mustafa. “Türkiye’de İç Göçlerin Neden ve Sonuçları Kapsamında İncelenmesi”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, (2014), s. 241.
- TAŞCI, Faruk. “Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç”, *İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. X, Sayı 4, (2009), s. 187.
- TAVKUL, Ufuk. “Linguistik ve Genetik Yapı etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkasya Özel Sayı, (Temmuz-Aralık 2015), s. 46.
- TAVKUL, Ufuk. “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (2000), s. 101

- TAVKUL, Ufuk. “İslamiyet’in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, C. 7, S. 25, (1998), ss. 9-10
- TEKİR, Osman. “Kuzey Kafkasya’da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları”, *Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2 S. 3, (2016), ss. 24-25.
- TÜRKYILMAZ, Ahmet. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göç Eden Ailelerin Sorunları*, Ankara, Başbakanlık Aile Kurumu Yayını, 1998,
- TEPEKAYA, Muzaffer. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, (2006), ss. 463-480.
- UZER, Hatice. *93 Harbi ve İnegöl’e gelen Kafkas Göçmenleri*, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. II, Ed. Doğan Yavaş, Sezai Sevim, İnegöl Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2017.
- YANAR, Savaş. *Türk-Rus ilişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- YEŞİL, M. Murat. “Batılı Kaynakların Penceresinden 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara Karşı Verdiği Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, *İnsan ve Toplum Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, Sayı 5, (2017), s. 2682.
- YILMAZ, Mehmet. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhacir-i İskân Politikası*, Osmanlı, C. 4. Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- YILMAZ, Salih ve YAKŞI Abdullah. “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri”, *Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 6 Sayı 17, (2016), s. 16.